

39

~~नेहरू~~
~~३६~~

व
५९

226

२.४

THE
KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 116.

(Vedānta Section, No. 19.)

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यन्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

बौध्म्या संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

49

Jaya
57
49

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 116.

(Vedānta Section No. 11.)

THE
BHĀMATĪ
A GLOSS ON SHĀṆKARA BHĀṢHYA
by
VĀCHASPATI MIS'RA

Edited with full notes

By

Pandit Dhundhirāi S'āstri Nyāyopādhyāya
Principal, Nityānanda Veda Vidyālaya Benāres.

(PART-II)

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City.

1937

(*All Rights Reserved by the Publisher*)

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1937

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिजपुस्तकमालायाः

११६

वेदान्तविभागे (११) एकादशं पुष्पम्

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय-

प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन

पं० दुण्डिराजशास्त्रिणा

सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च ।

(द्वितीयो भागः ।)

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९६३

राजशासनानुसारेण सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

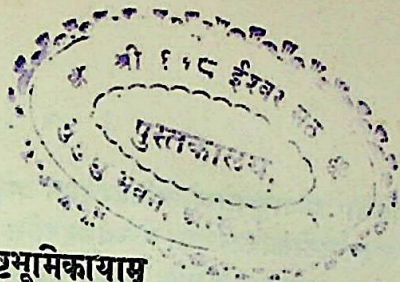

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
वनारस सिटी ।

अवशिष्टभूमिकायाम् भामतीकर्तुश्चरितम् ।

अत्र तावद्वेद-धर्मशास्त्र-पुराण-तन्त्र-व्याकरण-ज्योतिष-छन्दो-न्याय-वैशेषिक-सांख्ययोग-मीमांसा-वेदान्त-चिकित्साशास्त्रादौ वाचस्पतिप्रणीतास्तत्पुत्रपौत्रादिप्रणीता वा अनेके ग्रन्था उपलभ्यन्त इत्यनेके वाचस्पतयोऽभूवन्नित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः । तत्र वाचस्पतिमिश्रा अपि अष्टौ तत्रापि दार्शनिकौ द्वौ । तत्राप्याचार्यसन्मिश्रवाचस्पतिर्वा षड्दर्शनटीकाकृदाचार्यवाचस्पतिमिश्रो वा इतरव्यावर्तकविशेषणविशिष्टत्वादेक एवेति शारीरकभाष्यव्याख्याकारत्वात्प्रकृते स एव वर्णनीय इति ।

तत्राचार्यवाचस्पतिमिश्राणां (१) महर्षिकल्पानामाविर्भावे देशकालनिर्णयाभावेऽपि गुणैकपक्षपातिमिर्विद्वद्भिरनेके सिद्धान्ता निरूपिताः । तद्यथा [१] माधवीयशङ्करविजये पूर्वजन्मनि श्रीमच्छङ्कराचार्याणां प्रधानशिष्याः पञ्चपादाचार्या एव वाचस्पतिमिश्रा आसन् यैः शारीरकभाष्यव्याख्या प्रणीता, यस्याः सुरेश्वराचार्यशापात् पञ्चपादिकाभिधानत्वं प्राप्तम्, ततश्च शङ्कराचार्यानुग्रहात् पञ्चपादाचार्या एवान्यजन्मनि वाचस्पतिरूपेणावतीर्य भामतीं प्रणीतवन्त इति निरूपितम् ।

[२] मतान्तरे तु वाचस्पतिमिश्राणां पत्नी भामती कन्या वा तन्नाम्ना कृतोऽयं व्याख्याननिबन्धः ।

[३] केचित्तु नेपालप्रान्तविशेषे भामानामको ग्रामस्तत्र स्थितेन वाचस्पतिमिश्रेण भामतीग्रन्थो रचित इति वदन्ति ।

[४] वस्तुतस्तु सांख्यतत्त्वकौमुद्यादौ—

मनांसि कुमुदानीव वोधयन्ती सतां मुदा ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी ॥

‘सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्’ इत्युक्तेः, न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां च ३ अ० २ आह्निके ‘विपञ्चितं चैतदस्माभिर्ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकलिकाभ्याम्’ (२) तत्त्वबिन्दौ ‘उपपादितं न्यायकलिकायाम्’ भामत्यामपि ‘विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां’ योगभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां च ३२ सूत्रव्याख्याने ‘अर्थक्रिया ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकाभ्या-

(१) तार्किकरक्षाटीकायां शाल्वसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे च अप्यप्यदीक्षितेनापि आचार्य-वाचस्पतिमिश्रा इत्युक्तम् ।

(२) न्यायकलिकैव—न्यायकणिकेति न विस्मर्तव्यम् ।

मुपपादिता' इत्याद्युक्तेश्चोक्तनिबन्धानां प्रयेता एक एवेति निर्धार्यते । अत एव षड्दर्शनटीकाकारतया तं व्यवहरन्ति विद्वांसः ।

अयं च वाचस्पतिमिश्रः कस्मिन्देशे आविरभूदिति गवेषणायां मण्डन-
मिश्र—मुरारिमिश्र—पार्थसारथिमिश्र—सुचरितमिश्रादयो मिश्रशब्दान्ता
मैथिला इति मिश्रशब्दसम्बन्धात् मथिल एवेति अनुमीयते ।

समयनिर्णये तु तत्कृतन्यायसूचीनिबन्धान्ते लिखितात्—

न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे ॥

इति पद्यात् ८६८ शाकाब्दे भामतीकाराणां वाचस्पतिमिश्राणां स्थिति-
रासीदिति निर्धार्यते । 'वस्वङ्कवसुवत्सरे' इत्यत्र वत्सरेशब्दस्य शाकाब्द-
ग्राहकत्वे किं प्रमाणमिति न शङ्कितव्यम् । भामत्यन्ते

नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन्महीये महनीयकीर्तौ श्रीमन्नृगोऽकारि मया निबन्धः ॥

इत्युल्लिखितस्यार्वाचीननृगराज्ञो विषये शार्ङ्गधरपद्धत्यां विशिष्टराज-
वंशवर्णनप्रसङ्गेन समुद्भूतात्

आचिन्ध्यादाहिमाद्रेर्विरचितविजयस्तीर्थयात्राप्रसङ्गा-

दुद्धीवेषु प्रहर्षान्नृपतिषु विनमत्कन्धरेषु प्रसन्नः ।

आयुर्वित्तं यथार्थं पुनरपि कृतवान् म्लेच्छविच्छेदनाभि-

र्देवः शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीरसलः क्षोणिपालः ॥

ब्रूते सम्प्रति चाउहानतिलकः शाकम्भरीभूषतिः

श्रीमान् विग्रहराज एष विजयी सन्तानजानात्मजः ।

अस्माभिः करदं व्यधायि हिमवद्विन्ध्यान्तरालं भुवः

शेषस्वीकरणाय माऽस्तु भवतामुद्योगशून्यं मनः ॥

इतिपद्यद्वयाच्छाकाब्दविषयत्वस्यावधारणात् । शाकम्भरीदेशे चउहा-
नक्षत्रियवंशे हम्मीरराजोऽभूत्, तत्सभायां राघवदेवपण्डितपुत्रा गोपाल-
दामोदर-देवदासाख्याः पण्डिता राजाश्रिता आसन् । येषु दामोदरात्मज-
शार्ङ्गधरेण शार्ङ्गधरपद्धत्यां नृगनुपतिपाषाणयज्ञयूपस्य नामोक्तप्रकारेणो-
द्भूतम् । हम्मीरराजश्च १२६५ वैक्रमे वर्षे मृतः, राज्यं च तत्पूर्वं ६० वर्षाणि
कृतवानिति मतमैतिहासिकानाम् । एवं च १२३५ वैक्रमवर्षेभ्यः ११००
(१) शाकवर्षेभ्योऽपि पूर्वं वाचस्पतिमिश्राणां स्थितावुक्तसमयस्य नासाम-
क्षस्यं किमपि ।

(१) दिल्लीनगरोपकण्ठस्थितस्तम्भेऽपि १२०० विक्रमवर्षे १०८५ शाकाद्वे निरुक्तानि
पद्यान्यासन् ।

हेमाद्रिवापदेवाभ्यामायुर्वेदीया शार्ङ्गधरसंहिता व्याख्याता, तत्र चोप-
देवसमयश्च ११८२ गतशाकाब्दासन्नसमय एवेति निरुक्तसमये शार्ङ्गधर-
स्थितिर्न विरुद्धा ।

अपरे तु वाचस्पतिमिश्रैस्साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यामन्ते 'तदुक्तं' राजवार्तिके
इत्युक्तत्वात् राजवार्तिकग्रन्थो भोजराजेन कृत इति भोजराजसमयात्प-
श्चात्कालभावी वाचस्पतिमिश्र इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । राजमार्तण्डा-
ख्ययोगसूत्रवृत्तौ 'रणरङ्गमल्लनृपते'रित्युक्त्या राजवार्तिकग्रन्थस्य भोजरा-
जकृतत्वे मूलाभावात् ।

एवं प्रसिद्धै रामानुजाचार्यैः १०१२ शाकाब्दे यादवाचलपर्वते नाराय-
णमूर्तिः स्थापता, श्रीभाष्ये च खण्डनखण्डखाद्यकारिका तैः समुद्भृता,
खण्डनकारात्पूर्वं ६०६ शाकाब्दे उदयनाचार्याणां तात्पर्यपरिशुद्धिकृतां
स्थितिर्वभूवातोऽपि ८६८ शाकाब्दे वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिरविरुद्धैव ।
रामानुजाचार्यैः २१।१४ आमत्यनुवादोऽपि कृत इति द्रष्टव्यम् ।

एवं च न्यायकलिका-ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दु-न्यायवार्तिकतात्पर्य-
टीका-सांख्यतत्त्वकौमुद्यादिनिबन्धकर्ता षड्दर्शनव्याख्याता सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रः श्रीमान् वाचस्पतिमिश्रखिलोचनमिश्राणां प्रधानशिष्य इत्यवधे-
यम्—'अस्माभिःखिलोचनगुरुक्रीतमार्गानुगमनोन्मुखै'रिति तात्पर्यटीकायां
स्वयमुक्तत्वात् । एतेन—

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥

इतिभामतीमङ्गलाचरणस्थपद्यदर्शनान्मार्तण्डातलकस्वामिशिष्यत्वं कै-
ाश्चत्कल्पितं निरस्तम् ।

विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पण-दीक्षितभीमसेनकृतसुधासागराह्वकाव्य-
प्रकाशटीकायोरुल्लिखितस्तु वाचस्पतिमिश्रः तत्त्वचिन्तामणिप्रकाश-न्यायत-
त्त्वालोकाल्पन्यायसूत्रवृत्ति-न्यायसूत्रोद्धारादिकर्ता नवीन एव काश्चदिति
भूतपूर्वकाशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्ष म०म०विन्ध्ये-
श्वरीप्रसादद्विवेदिमहोदयैरन्यायवार्तिकभूमिकायां निवेदतन्त्रैव विशेषतो
द्रष्टव्यम् । अनेनापि तत्त्वालोकं षड्दर्शनटीकाकर्तुर्वाचस्पतिमिश्रस्य परि-
चयो दत्त इत्यवधेयम् ।

विवादचिन्तामणि-तीर्थचिन्तामणि-श्राद्धचिन्तामण्यादिधर्मशास्त्रनिब-
न्धकर्ताऽन्योऽपि वाचस्पतिमिश्रः, सिद्धान्तशिरोमण्यादिज्यौतिषनिबन्धव्या-
ख्यातुर्वाचस्पतिमिश्रादेतद्भिन्नाद्भिन्न एवेति तत्तद्ग्रन्थसमालोचनाद्वयक्तं
भवतीति वदामः ।

तदेवंभूतविद्वत्प्रवरदार्शनिकशिरोमणिवाचस्पतिमिश्रकृता भामती प्राची-
 नशैल्याऽभ्यासदाढ्यार्थं विनैव भाष्येण विद्याविलासयन्त्रालयाध्यक्षश्रेष्ठिकुला-
 वतंसजयकृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थनया कल्पतरुसाहाय्येन कृतया विषमस्थ-
 लटिप्पण्या समलङ्कृत्य प्रकाशिता यदि वेदान्तावगाहनमिच्छतां छात्राणां
 विदुषां च कमप्युपकारलवमासादयिष्यति तदा स्वीयं परिश्रमं सफलं
 मंस्ये । अधिकन्तु निवेदितं प्रथमभागे । तदेवं कृतेऽपि परिश्रमे मम द्वष्टि-
 दोषेण जाता अशुद्धीः क्षाम्यन्तु दयापरा विद्वांसः सफलयन्तु च मामकीनं
 परिश्रममिति भूयोभूयः परमेस्वरं प्रार्थये—

नित्यानन्दवेदविद्यालयः

वसन्तोत्सवः १९९३

}

विदुषामनुचरः—

दुण्डिराजशास्त्री ।

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ वियदधिकरणविषयाः ।

विषयः ।	पृ०	पं०
आकाशस्योत्पत्त्यश्रवणादनुत्पत्तिः ।	१	२
तैत्तिरीयश्रुत्यावाकाशोत्पत्तिश्रवणेऽपि तदनुरोधेनासहायस्याधिगतस्य सप्तहायस्यकल्पनम् ।	३	१५
वियदुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वम्	२	२
श्रुति आकाशस्याजस्रं सम्भूतशब्दगौणत्वं च ।	३	१३
ब्रह्मण्यद्वितीयत्वप्रतिज्ञायाः स्वकार्यापेक्षया लक्षणान्यत्वाभावाच्चोपपत्तिः ।	३	१
आकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्कानिरासः ।	४	६
(मातरिश्वाधिकरणविषयः)		
वियदतिदेशेन वायोत्पत्तिसाधनम् ।	५	५
(असम्भवाधिकरणविषयः)		
ब्रह्मणः सदात्मकस्य न कुतश्चिदुत्पत्तिः ।	३	१६
(तेजोधिकरणविषयः)		
तेजस आकाशवायुप्रणाख्या ब्रह्मयोनित्वम् ।	६	१५
(अवधिकरणविषयः)		
अर्पा तेजोयोनित्वम् ।	७	१
(पृथिव्यधिकाराधिकरणविषयः)		
ता आप पेक्षन्तेति वाक्ये श्रूयमाणान्नशब्दस्य पृथिवीपरत्वम् ।	३	४
(तदभिध्यानाधिकरणविषयः)		
ईश्वराधिष्ठितैभ्यो वियदादिभ्य उत्तरोत्तरभूतसर्गः ।	३	१५
(विपर्ययाधिकरणविषयः)		
भूतानामुत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाभ्ययक्रमः ।	८	४
(अन्तराविज्ञानाधिकरणविषयः)		
बुद्धीन्द्रियमनसां भौतिकत्वाच्च भूतानामुत्पत्तिप्रसङ्गः ।	११	१५
(चराचरव्यपाश्रयाधिकरणविषयः)		
जीवात्मनो न देहाश्रयो स्थूलद्रुत्पत्तिप्रलयौ ।	९	७
(आत्माधिकरणविषयः)		
जीवस्याकाशादीनामिव नोत्पत्तिप्रलयौ ।	११	१८
(ज्ञाधिकरणविषयः)		
जीवात्मनो नित्यचैतन्यस्वरूपत्वम्	१०	१५
(उत्क्रान्तिगत्यधिकरणविषयाः)		
जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणादनुत्पत्तिः ।	११	५
महत्त्वभूतेः परप्रकरणस्थत्वाच्च जीवविषयत्वम् ।	१३	२०
अणोरपि जीवस्य चैतन्यव्यतिरेको गन्धवदित्यादि भ्रूणवादिपूर्वपक्षोपसंहारः ।	१२	४
परब्रह्मतादात्म्योपदेशाज्जीवस्य विमुक्तिसिद्धान्तः ।	१३	२
सम्यग्दर्शनेन सत्सारिखनिवृत्तिपर्यन्तमात्मनो बुद्ध्या संयोगो न शम्यतीति न बुद्धिसंयोगवि-		
नाशवश्यभावादसंसारित्वप्रसक्तिः ।	१४	७

विषयः ।

पृ० पं०

(कर्त्राधिकरणविषयौ)

शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुभ्यो जीवस्य कर्तृत्वम् ।

॥ २५

समाख्युपदेशस्यात्मनः कर्तृत्वमन्तरेणानुपपत्तिः ।

१६ २

(तत्त्वाधिकरणविषयः)

शास्त्रार्थवत्त्वादिभिः स्वाभाविकं जीवस्य कर्तृत्वमिति पूर्वपक्षेऽनिर्माणप्रसङ्गादौपाधिकमिति सिद्धान्तः ।

॥ ८

(पराश्रयत्ताधिकरणविषयः)

ईश्वरमनपेक्ष्य जीवस्य कर्तृत्वमिति पूर्वपक्षे ईश्वरायत्तमिति सिद्धान्तः ।

१८ २२

(अंशाधिकरणविषयाः)

भेदाभेदावगमाज्जीव ईश्वरांशो मन्त्रवर्णाच्च ।

१९ २०

एकस्मिन्नेव परमात्मनि सर्वभूतेषु जीवभावेन स्थितेपि देहसम्बन्धाद्वा अनुज्ञापरिहारानुपपत्तिः ।

२१ ३

अभिसन्ध्यादीनामपि नियमहेतुत्वानुपपत्तिः ।

२१ २४

शरीरावच्छिन्नात्मनःसंयोगस्याप्यनियामकत्वम् सांख्यमतखण्डनं च ।

२२ १

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

(प्राणोत्पत्त्यधिकरणविषयौ)

प्राणानामुत्पत्त्यान्मानानान्माभ्यामप्रतिपत्तिरुत्पत्तिश्चैव गौणत्वम्, तथाशब्देऽसंबद्धत्वा-
क्षेपपरिहारौ ।

॥ २१

प्राणानां जन्मश्चैव मुख्यत्वे हेतुकथनम् ।

२३ १८

(सप्तगत्याधिकरणविषयः)

सप्तव प्राणा इति पूर्वपक्ष एकादश इति सिद्धान्तश्च ।

२४ ५

(प्राणानुत्त्वाधिकरणविषयः)

प्राणानां सूक्ष्मत्वपरिच्छिन्नत्वोक्तिः ।

१६ १३

(प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणविषयः)

श्रेष्ठप्राणस्यापि ब्रह्मविकारत्वम् ।

॥ २३

(वायुक्रियाधिकरणविषयाः)

मुख्यप्राणो वायुर्वा कारणवृत्तिर्वेति पूर्वपक्ष, अघ्यात्ममापन्नो वायुभेद एव प्राण इति सिद्धा-
न्तश्च ।

२७ ८

जीववत्प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिरासः ।

२८ १

कार्यभेदापेक्षप्राणपञ्चवृत्तिकथनम् ।

॥ १५

(श्रेष्ठानुत्त्वाधिकरणविषयः)

मुख्यप्राणस्य सौख्यपरिच्छेदरूपाणुत्पत्तिवत्त्वम् ।

॥ २३

(ज्योतिराद्यधिकरणविषयौ)

प्राणानां स्वमहिम्नैव स्वकार्यप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।

२९ ७

ज्योतिराद्यधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः देवताभोक्तृत्वखण्डनं च ।

॥ १६

(इन्द्रियाधिकरणविषयाः)

वागाद्यकादशप्राणानां मुख्यप्राणवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।

३० ५

तत्त्वान्तराणीति सिद्धान्तः ।

॥ १४

आभ्यकारमतेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकं वाचस्पत्यव्याख्यानम् ।

॥ २६

विषयः ।

(संज्ञासूतिवस्तुपत्यधिकरणविषयाः)

जीवकर्तृकं नामरूपव्याकरणमिति पूर्वपक्षः ।

पृ० पं०

त्रिष्टुक्पूर्वतः परमेश्वरस्यैव नामरूपव्याकर्तृत्वमिति सिद्धान्तः ।

३१ ११

अविशेषास्तर्वेषां व्याप्तमकस्त्वेऽपि भूयस्त्वादेव तेजोवन्नविशेषवादस्य भूतभौतिकेऽप्यपत्तिः ।

३२ ५

३३ ११

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

(तदन्तरप्रतिपत्यधिकरणविषयाः)

देहादेर्वागतरं गच्छन् जीवो देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छतीति पूर्वपक्षः ।

” ८

भूतसूक्ष्मसंपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धान्तः ।

३५ ६

प्राणगतिश्रवणात्तदाश्रयानामर्षा भूयान्तरोपसृष्टानां गतिः ।

३६ १६

इष्टादिकारिणां श्रूयमाणस्याज्ञावत्यस्य मात्तत्त्वम् ।

३७ ७

(कृतात्ययाधिकरणविषयाः)

चन्द्रमण्डलमधिरुद्धा मुक्तभोगा निरनुशया अवरोहन्तीति पूर्वपक्षः ।

३८ २

सानुशया एवावरोहन्ति इति सिद्धान्तः ।

” १५

पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानतरम् ।

३९ ११

चरणश्रुतेरनुशयलक्षकत्वानर्थक्यनिवृत्तिः ।

४० ८

यादरिमतेन सुकृतदुःकृतयोश्चरणशब्दप्रयोज्यत्वम् ।

” २१

(अनिष्टादिकार्याधिकरणविषयाः)

इष्टादिकारिणामन्येषां च चन्द्रप्राप्तिसाम्यम् ।

४१ ६

अनिष्टकारिणां रौरवादिनरकप्राप्तिः ।

” १९

(साभाव्यापत्यधिकरणविषयाः)

चन्द्रमसोऽवरोहन्त आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्ते न स्वरूपम् ।

४२ १

(नातिचिराधिकरणविषयाः)

अनुशयिनां त्रीक्षादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः ।

” १६

(अन्याधिष्ठिताधिकरणविषयाः)

अनुशयिनां भोगाधिष्ठानं त्रीक्षिपवादयः स्थावरा भवन्तीति पूर्वपक्षः ।

” २०

क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव त्रीक्षिपवादिष्वनुशयिनां संसर्गमात्रप्रतिपत्तिः ।

४३ १

त्रीक्षादिभावानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्मावाग्मानादपि त्रीक्षादिसंक्षेपमात्रं तद्भावः ।

४४ १५

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

[सन्ध्याधिकरणविषयौ]

सन्धौ स्थाने सृष्टेः पारमार्थिकत्वम्, कामानां निर्मातृत्वाभ्यानाच्चात्मन इति मतं च ।

४५ १

स्वप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम्, शुभाशुभावेदकत्वं च ।

४६ ९

[तदभावाधिकरणविषयौ]

जाडीपुरीतद्वद्ब्रह्मणामन्योन्यनिरपेक्षत्वेन समुत्तिस्थानत्वमिति पूर्वपक्षः ।

४८ १०

समुच्चित्ताख्यादोनां समुत्तिस्थानत्वं तत्रापि जाडीपुरीततोद्गारत्वं ब्रह्मण एव स्थानत्वम् ।

४९ ६

[कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणविषयः]

सति सम्पत्तेः प्रबुध्यमानो यः कश्चित्प्रबुध्यत इति पूर्वपक्षे यः सुप्तः स एव प्रबुध्यत इति सिद्धान्तः ।

५१ २५

विषयः ।

[मुग्धाधिकरणविषयौ]

मुग्धावस्थाया जागरितादिध्वन्तर्भाव इति पूर्वपक्षः ।

पृ० पं०

५२ १८

जागरितादिध्वन्तर्भावपूर्वकमर्थसम्पत्तिसिद्धान्तः ।

५३ १

[उभयलिङ्गाधिकरणविषयौ]

उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहाद्ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमिति पूर्वपक्षे निर्विशेषलिङ्गकत्वसिद्धान्तः ।

५४ २१

मतविशेषेण ११ सूत्रात् १४ सूत्रपर्यन्तं, १४ सूत्रात् २१ सूत्रान्तं चापरमित्यधिकरणद्वय-
कथनम् ।

५४ १८

[प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणविषयाः]

ब्रह्मणो रूपद्वयं तद्विशिष्टं ब्रह्म चैतदुभयं प्रतिपिद्यते ऽथवा ब्रह्मैवेति पूर्वपक्षः ।

५८ १

पक्षद्वयनिराकरणम् ।

५९ १८

रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति, ब्रह्म परिशिनीतीति सिद्धान्तः ।

५९ १०

भेदाभेदवादः प्रकाशाश्रयवदभेदव्यपदेशो जीवपरयोरिति कथनं च ।

६० १

परमात्मनोऽन्यस्य चेतनस्य प्रतिषेधाच्च पूर्वोक्तसिद्धान्तः ।

६० २३

[पराधिकरणविषयाः]

सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मातिरिक्तवस्तुसद्भावपूर्वपक्षः ।

६१ २६

जगत्तन्मर्यादानां विधारकत्वेन सेतुव्यपदेशो आत्मस्तुत्यर्थः ।

६१ १४

सम्बन्धभेदस्योपाधिकत्वम् ।

६२ २

श्रुतेरपि ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनिषेधः ।

६२ १०

[फलाधिकरणविषयाः]

कर्मफलं न कर्मणो नाप्यपूर्वत्वादिति पूर्वपक्षः ।

६३ २१

श्रुतिप्रामाण्यादोश्वरस्य फलहेतुत्वं तत्र धर्मात्फलमिति जैमिनिमतं च ।

६३ १०

ईश्वर एव फलहेतुरिति बादरायणमतम् ।

६५ २५

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

[सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणविषयाः]

विज्ञेयैक्याद्विज्ञानभेदाभेदचिन्तावताराक्षेपपरिहारी

६६ २४

नामरूपभेदादिभ्यः प्रतिवेदान्तं विद्याभेद इति पूर्वपक्षे चोदनाद्यविशेषात्सर्ववेदान्तेष्वेक-

६७ ७

विज्ञानानीति सिद्धान्तः ।

७१ १७

गुणभेदेभ्यैकविद्यकथनम् ।

७२ ६

शिरोव्रतस्याम्नायधर्मत्वाच्च विद्याभेदकत्वमुक्तविषये श्रुतिप्रामाण्यकथनञ्च ।

७३ ९

[उपसंहाराधिकरणविषयः]

अन्यत्रोक्तानां विज्ञानगुणानामन्यत्रोपसंहारस्य फलम् ।

७३ ९

[अन्यथात्वाधिकरणविषयाः]

बहुतराविशेषप्रतीतिवृत्तान्दोग्यबृहदारण्यकस्थोद्गीथविषयोरेकत्वमिति पूर्वपक्षः ।

७४ २३

प्रक्रमभेदाद्वाच्यभेद इति सिद्धान्तः ।

७४ २०

संज्ञैकत्वरूपपूर्वपक्षबीजखण्डनम् ।

७६ १७

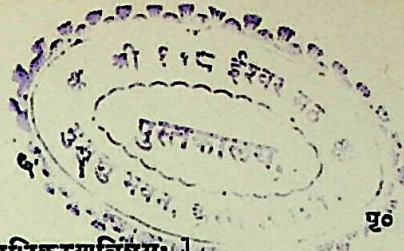
(व्याप्यधिकरणविषयः)

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् । अध्यासापवादैकत्वविशेष-

७७ २१

णपक्षाः प्रतिमान्ति तेषु विशेषणपक्षस्य सामंजस्यम् ।

७७ २१

विवयः ।

पृ० पं०

[सर्वाभेदाधिकरणविषयः]

छान्दोग्यादौ श्रूयमाणायाः प्राणविद्याया एकत्वात्स्वचिदुक्तानामपि गुणानामन्यत्रोपसंहारः । ७७ २१

(आनन्दाद्यधिकरणविषयः)

ब्रह्मरूपप्रतिपादकानामानन्दरूपत्वादौनां सर्वत्र प्रतिपत्तिः प्रियशिरस्त्वादौनामन्यत्र प्राप्त्यभावात् । ७८ २१

[आध्यानाधिकरणविषयौ]

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिवाक्यैः सर्वाणां परत्वेन प्रतिपादनमिति पूर्वपक्षः । ७९ २४

पुरुष एव सर्वभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति सिद्धान्तः । ७९ २०

(आत्मगृहीत्यधिकरणविषयौ)

आत्मा वारे इत्यत्रात्मशब्देन सूत्रात्मा ब्रह्म इति पूर्वपक्षस्तत्समाधानं च । ७९ २७

वर्णकान्तरव्याख्यानम् । ८० २४

(कार्याख्यानाधिकरणविषयः)

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणसंवादे आचमनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षे वासोविज्ञानं विधीयत इति सिद्धान्तः । ८१ २५

(समानाधिकरणविषयः)

अग्निरस्य बृहदारण्यकयोः शाण्डिल्यविधौ भिन्ने इति पूर्वपक्षे विवेकवसिद्धान्तः । ८१ २०

(सस्वन्धाधिकरणविषयौ)

बृहदारण्यके सत्यविष्णोपनिषदोरविभागेनोभयत्रानुसन्धानमिति पूर्वपक्षः । ८३ ९

नाविभागेनानुसन्धानमपि तु व्यवस्थयेति सिद्धान्तः । ८३ २५

(संभृत्याधिकरणविषयः)

संभृतिषुष्मासथादीनां विभूतीनां शाण्डिल्यविद्यादिभ्वनुपसंहारः । ८३ २४

(पुरुषविद्याधिकरणविषयः)

शाखान्तरोक्तानां प्रवर्ग्यादिकर्मणां च संनिधिपाठाद्विद्यासुपसंहारः । ८४ २४

(वेद्याद्यधिकरणविषयाः)

प्रविद्यादिमन्त्राणां प्रवर्ग्यादिकर्मणां च संनिधिपाठाद्विद्यासुपसंहार इति पूर्वपक्षः । ८५ २५

वेद्याद्यर्थानामुपनिषदुक्तविद्याभिरसम्बद्धत्वात्तानुपसंहार इति सिद्धान्तः । ८७ २५

श्रुतिश्रुत्योः समवाये समानविषयत्वलक्षणविरोधे बलावलविचारः । ८८ ४

(हान्यधिकरणविषयौ)

यत्र सुकृतदुष्कृतयोर्हानमात्रश्रवणं तत्रोपायनस्यासन्निपात इति पूर्वपक्षः । ९५ २५

हानशब्दशेषत्वादुपायनशब्दस्यास्त्युपायनसंनिपात इति सिद्धान्तः । ९६ २

(पर्युदासाधिकरणविषयः)

वणकान्तरव्याख्यानम् । ९८ २५

(सांपरायाधिकरणविषयौ)

पर्यङ्कस्थं ब्रह्म प्रस्थितस्याध्वन्येव सुकृतदुष्कृतविधूतनमिति पूर्वपक्षः । ९९ ३

देहादपसर्पणं एव जहातीति सिद्धान्तः । ९९ २२

मृतस्य छन्दतो विद्यानुष्ठानानुपपत्तेर्विद्याभ्यासस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य चानुपपत्तिः । ९९ २३

(गतेरर्थवस्त्राधिकरणविषयौ)

हानावविशेषेण देवयानपन्थाः सम्बध्यत इति पूर्वपक्षे, विभागनेति सिद्धान्तः । १०० १०

सगुणोपासनेषु देवयानपथापेक्षा । १०० २०

विषयः ।

। पृ० ॥ पं०

(अनियमाधिकरणावषयः)

यासु विद्यासु गतिश्रवणं तत्रैव नियम इति पूर्वपक्षे, अश्रुदयफलानां सगुणविद्यानामेव गतिर्भविषुं युक्तेति सिद्धान्तः ।

१०१ ५

(यावदधिकाराधिकरणविषयो)

अपान्तरतमः प्रभृतीनां जन्मस्मरणान्निर्गुणविद्यायाः पाक्षिकं मुक्तिहेतुत्वमहेतुत्वं वेति पूर्वपक्षः । १०२ ६
प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयान्तं यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तत्प्रक्षये मुक्तिमाप्नुवन्तीत्यैका-
न्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः

१०३ १७

(अन्तरध्यधिकरणविषयः)

अक्षरविशेषणानां यत्र कचिदुत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्र सम्बन्धः ।

१०४ १

(इयदधिकरणविषयः)

‘द्वा सुपर्णा’ ऋतं पिबन्तो इति मन्त्रद्वये विद्यानानात्वमिति पूर्वपक्षे, विद्यैकत्वसिद्धान्तः । १०५ ९

(अन्तरत्वाधिकरणविषयः)

बृहदारण्यकस्य कौषेत्केयकहोलाक्रायणोपस्तप्रदनयोर्विषयारभ्याससामर्थ्यान्नानात्वमिति पूर्वपक्षे विद्यैकत्वसिद्धान्तः ।

१०६ २७

(व्यतिहाराधिकरणविषयः)

‘तयोर्हं सोऽसौ’ इत्यादौ संसारिणीश्वरवृद्धिरेव विधीयत इति पूर्वपक्षे व्यतिहारेणोभयवृद्धिरिति सिद्धान्तः ।

१०७ १७

(सत्याधिकरणविषयः)

‘स यो हैत’ ‘तद्यत्तत्सत्यम्’ इति द्वे सत्यविधे फलसंयोगभेदादिति पूर्वपक्षे, फलान्तरश्रवणस्य स्थावकतया विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः ।

१०७ ४

(कामाद्यधिकरणविषयः)

दहरविद्याया हार्द्रविद्यायाश्चकत्वं परस्परगुणयोगश्च ।

१०८ १३

(आदराधिकरणविषयः)

भोजनलोपेऽप्यङ्गिर्वाग्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति पूर्वपक्षे, भोजनलोपे लोप एवाग्निहोत्रस्येति सिद्धान्तः ।

१०९ १

(तन्निर्धारणाधिकरणविषयः)

कर्माङ्गव्यपाश्रयाणामुदगीथायुपासनानां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षे, पृथक्फलश्रुतेर्न तेषां नित्य-
वत्कर्मसु नियम इति सिद्धान्तः ।

१११ १५

(प्रदानाधिकरणविषयः)

चासुप्राणयोस्तत्त्वाभेदात्तद्विषयकोपासनयोरेकत्वमिति पूर्वपक्षे आध्येयांशपृथक्त्वादाध्यान-
पृथक्त्वमिति सिद्धान्तः ।

११२ १९

(लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणविषयः)

मनश्चिदादीनां साम्पादिकाग्नीनां स्वातन्त्र्यमिति सिद्धान्तः ।

११३ १५

मनश्चिदादीनां प्रकरणाक्रियाद्येष्वस्वमित्थकाचितेनातिदेशादप्येतेषां क्रियानुप्रवेशित्वम् ।

११४ १६

विद्यात्मका एवैते, लिङ्गदर्शनाच्च स्वातन्त्र्यम् ।

११५ २

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविद्यानाम्भ्यस्तस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधिपरत्वम् ।

२१

(ऐकात्म्याधिकरणविषयः)

देहादात्मनोऽप्यतिरेक इति चावकपूर्वपक्षे देहव्यतिरिक्तत्वमिति सिद्धान्तः ।

११७ ११

विषयः ।

पृ० पं०

(अङ्गावबद्धाधिकरणविषयाः)

अङ्गोपादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः शाखाभेदविहितास्तत्तच्छाखागतोद्गीयादिषु भवेयुरिति
पूर्वपक्षे सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीयादिष्वेवजातीयकाः प्रत्यया इति सिद्धान्तः । १२१ १

अङ्गादिवद्वाऽविरोधोऽन्यशाखोक्तप्रत्ययानाम् । ” २१

(भूमज्यायस्त्वाधिकरणविषयः)

वैश्वानरविषयाः व्यस्तोपासनपूर्वपक्षे समस्तोपासनसिद्धान्तः । १२२ २

(शब्दादिभेदाधिकरणविषयः)

ईश्वरगोचरसर्वविधानामभेद इति पूर्वपक्षे शब्दादिभेदाद्विधाभेद इति सिद्धान्तः । ” २२

(विकल्पाधिकरणविषयः)

अहंग्रहोपास्तीनां समुच्चयनियमे विकल्पे च कारणभावावधेरुत्तमनुष्ठानमिति पूर्वपक्षेऽवशिष्ट-
फलवाद्धिकल्प इति सिद्धान्तः । १२३ २५

(काम्याधिकरणविषयः)

काम्यविधा यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन् । १२४ ९

(यथाश्रयभावाधिकरणविषयो)

कर्माद्व्यवसायप्रत्ययानां समुच्चितानामनुष्ठानम् । ” १३

क्षतसन्धानलिङ्गादपि समुच्चयः । १२५ १०

तृतीयापाध्याये चतुर्थः पादः ।

(पुरुषार्थाधिकरणविषयाः)

वेदान्तोक्तमज्ञानस्य क्रियानुप्रवेशं विना पुरुषार्थहेतुत्वम् । ४ १२५ २१

आत्मविज्ञानस्य कर्मशेषत्वादात्मज्ञाने या फलश्रुतिस्तस्या अर्थवादत्वमित्याद्यभि-

प्रायेण पूर्वपक्षः । १२६ ९

शरीरादीन्वरस्याधिकोपदेशादात्मविज्ञानस्य स्वार्तत्रयेण पुरुषार्थत्वमिति

वादायणमतेन सिद्धान्तः । १२७ ६

वेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादित्यस्य खण्डनमुक्तकर्मनियमस्य विधास्तुत्यर्थत्वं च । १२८ ३

(परामर्शोधिकरणविषयः)

कर्ध्वरेतसामाग्रमित्वे प्रमाणाभावः । ” २४

गाहस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि प्रतिपत्तव्यम् स्कन्धश्रुतेरुपरिधारणवद्विभित्त्वं च । १२९ १०

परामर्शपक्षेऽपि संस्तवसामर्थ्यात्पारित्राज्यं विधेयम् । १३० ४

(स्तुतिमात्राधिकरणविषयः)

स एष रसानां रसतम इत्यादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वमिति पूर्वपक्षे विध्यर्थत्वं कल्प्यमिति
सिद्धान्तः । १३२ १४

(पारिप्लवाधिकरणविषयः)

उपनिषदाख्यानानां पारिप्लवार्थत्वमिति पूर्वपक्षे पारिप्लवे कथानां विशिष्योक्तत्वा-
न्नैवमिति सिद्धान्तः । १३३ १९

(अग्नीन्धनाधिकरणविषयः)

विद्याया आश्रमकर्मणामनपेक्षा । १३४ १४

(सर्वापेक्षाधिकरणविषयः)

अकामश्रमणां विद्योत्पत्तावपेक्षा स्वार्थसिद्धावनपेक्षा । ” २४

विषयः ।

(सर्वाज्ञानुमत्यधिकरणविषयौ)

न ह वा पूर्वविदि इत्यनेन सर्वज्ञानुमत्यनुज्ञानं विद्याङ्गतया विधीयत इति पूर्वपक्षः ।
प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽर्थवादोऽयं न ह वेति सिद्धान्तः ।

पृ० पं०

१३६ १२
१३७ १

(आश्रमकर्माधिकरणविषयाः)

आश्रममात्रनिष्ठेन मुमुक्षुणाप्याश्रमकर्मानुष्ठेयम् ।

आश्रमकर्मणां विद्यासहकारित्वेऽपि न नित्यानित्यसंयोगविशेषः ।

आश्रमकर्मस्त्वविद्यासहकारित्वोभयपक्षे अभिन्ना एवाग्निहोत्रादयः ।

” १७
१३८ १०
” ११

(विधुराधिकरणविषयौ)

अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामपि विद्यायामधिकारः ।

अनाश्रमत्वापेक्षयाऽऽश्रमवर्तिष्वं न्यायो विद्यासाधनम् ।

१३९ १३
१४० ४

(तद्भूताधिकरणविषयः)

कर्त्तव्ये तसं प्रत्यवरोहभावः ।

(आधिकारिकाधिकरणविषयौ)

नैष्ठिकब्रह्मचारिणां प्रमादात्प्रच्युतब्रह्मचर्याणां प्रायश्चित्ताभावः ।

गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यविशरणमुपपातकं तस्मान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ।

” १०
” १६
” २२

(बहिरधिकरणविषयः)

कृतनिर्गोजना अपि नैष्ठिकाः शिष्टैस्त्याज्याः ।

१४१ १२

(स्वाभ्याधिकरणविषयौ)

कत्वङ्गव्यपाश्रयेष्पासनेषु यजमानस्य कर्तृत्वमित्याक्षेपः ।

अस्तिवक्तव्यपुपासनानोत्प्रेक्षामित्युक्तमिति श्रुतिश्च ।

” १९
१४२ १०

(सहकार्यन्तरविध्यधिकरणविषयाः)

तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निविद्येत्यत्र न मौनविधिरिति पूर्वपक्षेऽपूर्वत्वादस्ति मौनविधिरिति सिद्धान्तः ।

बहुलायाससाध्यधर्मत्वाद्वाहुल्यादगृहिणोपसंहारः ।

मौनगाहस्थवद्वानप्रत्युत्कुलवासधोरप्याश्रमयोः श्रुतिमत्त्वम् ।

” १५
१४३ १३
” १७

(अनाश्रमकाराधिकरणविषयः)

संन्यासिनो विधीयमानं बाल्यं भावशुद्धिरूपमिहाश्रीयते ।

” २१

(ऐहिकाधिकरणविषयः)

ऐहिकामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षया ।

१४४ २

(मुक्तिफलाधिकरणविषयः)

मुक्तावुत्कर्षनिकर्षात्मकाऽतिशयो नोपपद्यते ।

” २३

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

(आवृत्त्यधिकरणविषयाः)

श्रवणादीनां यावदात्मदर्शनमावर्तनम्

निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रभोत्पादावृत्त्यनर्थक्यमिति पूर्वपक्षः ।

प्रतिबन्धनिरासेनावृत्तेर्यवस्त्वमिति समाधानम् ।

१४६ १
” १७
१४७ २०

विषयः ।		पृ०	पं०
(आत्मत्वोपासनाधिकरणविषयः)			
ध्यात्रा ब्रह्म स्वान्त्यत्वेन गृहीतव्यमित्याक्षेपे, आत्मत्वेनेति सिद्धान्तः ।	१४९	१८	
(प्रतीकाधिकरणविषयः)			
प्रतीकेष्वात्मदृष्टिर्न क्रियते ।	१५०	१५	
(ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणविषयः)			
प्रतीकेष्वेव ब्रह्मदृष्ट्यध्यारोपणम् ।	१५१	२३	
(आदित्यादिमत्तधिकरणविषयः)			
उद्गीथादिष्वेवादित्यादिमत्तयः ।	१५२	१८	
(आसीनाधिकरणविषयः)			
उपासनायामासोनतानियमः ।	१५४	१३	
उपासनस्यासीनकर्मत्वे लिङ्गम् ।	"	२२	
(एकाग्रताधिकरणविषयः)			
अङ्गानाश्रितोपासनेषु नास्ति दिग्देशकालनियमः यन्नैकाग्रता तन्नैवोपासनं च ।	१५५	३	
(आप्रायणाधिकरणविषयः)			
अभ्युदयफलानामुपासनानामाश्रयणादस्यासः ।	"	८	
(तदधिगमाधिकरणविषयः)			
ब्रह्माधिगमे उत्तरपूर्वदुरितयोः क्षयः ।	"	२३	
(इतरसंश्लेषाधिकरणविषयः)			
विदुषोऽविद्येधेन पुण्यपापयोरश्लेषविनाशः ।	१५७	२१	
(अनारब्धाधिकरणविषयः)			
अनारब्धकार्यबोरेव मुकुलमुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्याल्लयः ।	१५८	९	
(अग्निहोत्राधिकरणविषयः)			
विद्योपयोग्यग्निहोत्रादीनामविनाशः ।	१५९	८१	
फलानिसंध्या क्रियमाणस्याग्निहोत्रादिनित्यव्यतिरिक्तस्य सुहृदः साधुकृत्यादिविनियोगः ।	१६०	१२	
(विद्याज्ञानस धनत्वाधिकरणविषयः)			
विद्यासंयुक्तं तद्धीनं चोभयविधमपि कर्म ब्रह्माधिगमहेतुः ।	"	१६	

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

(वागधिकरणविषयः)

वाक्मनसि संपद्यत इत्यादौ वागादीनामुपशममात्रविषया ।	१६१	७
वाच्यकृत्यावस्य चक्षुरादावतिदेशः ।	१६२	१

(मनोधिकरणविषयः)

मनसः प्राणे वृत्त्यप्ययः ।	"	४
----------------------------	---	---

(अध्यक्षाधिकरणविषयः)

प्राणस्य विज्ञानात्मनि वृत्तिलयः ।	"	१४
शरीरान्तरप्रेक्षासमये जीवो नैकस्मिन्नेव तेजस्यवतिष्ठते सूक्ष्मशरीरस्थानेकवित्त्वात् ।	१६३	८

(आसत्युपक्रमाधिकरणविषयः)

विददविदुषोः समानोक्तान्तिरचिरादिमार्गान्तम् ।	"	१८
---	---	----

विषयः ।

पृ० पं०

(संस्कारव्यपदेशाधिरणविषयाः)

तेजःप्रभृतीनां परमात्मनि वीजभावावशेषा सम्पत्तिः ।	१६४	१
प्रवसतो जीवस्याश्रयभूतं तेजः स्वरूपप्रमाणाभ्यां सूक्ष्मं, सूक्ष्मत्वादेयास्य स्थूलदाह- प्यनुपमर्दः ।	१६५	८
स्थूलशरीरनिष्ठोष्णः सूक्ष्माश्रयस्वम् ।	"	१०

(प्रतिषेधाधिकरणविषयाः)

आत्यन्तिकेऽमृतत्वे यो गत्युत्क्रान्तिप्रतिषेध उक्तः स शरीरोपादान इत्यस्ति ब्रह्मविदोऽपि देहा- दुत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षः ।	"	१४
पक्षेर्वा समान्तातृणामुत्क्रान्तेर्देहापादानत्वप्रतिषेधस्य स्पष्टोपलब्धादुक्तप्रतिषेधोऽपि देहापादानः ।	"	१४
भारतेऽपि परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्यभावः स्मर्यते ।	"	१६

(वागादिलयाधिकरणविषयः)

ब्रह्मविद इन्द्रियादीनि परब्रह्मणि लीयन्ते ।	१६६	१४
--	-----	----

(अविभागाधिकरणविषयः)

विशुद्धः कलाप्रलयो निरवशेषो भवति ।	"	२२
------------------------------------	---	----

(तदोक्तोधिकरणविषयः)

मृच्छंस्थानादेव विद्वान्निष्कामति स्थानान्तरस्य इतरे ।	"	२६
--	---	----

(रश्म्यधिकरणविषयौ)

अविशेषेणोपासकस्य रात्रावहनि च रश्म्यनुसारित्वम् ।	१६७	११
रात्रौ प्रेतस्य नाडीरश्मिसम्बन्धविश्लेषाच्च रश्म्यनुसारित्वमित्याशङ्कानिवासः ।	"	१४

(दक्षिणायनाधिकरणविषयः)

दक्षिणायनमृतोपि विद्वान् विषाफलाधिकारी ।	१६८	१
स्मृतौ श्रूयमाणस्य कालमेदविनियोगस्य स्मार्तोपासनासम्बद्धत्वम् ।	"	२०

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

(अर्चिराद्यधिकरणविषयः)

अर्चिरादयो मिथो मित्राः सुतय इति पूर्वपक्षेऽनेकविशेषणैकैवेयं सतिरिति सिद्धान्तः ।	"	१७
---	---	----

(वायव्यधिकरणविषयः)

अर्चिरादिपर्वसु सम्बत्सरादूर्ध्वं देवलोकास्ततो वायोऽव निवेशः ।	१६९	१६
--	-----	----

(तडिदधिकरणविषयः)

तडित् उपरिष्टाद्वरुणलोकः ।	१७०	१५
----------------------------	-----	----

(आतिवाहिकाधिकरणविषयौ)

अर्चिरादयो मार्गचिह्नानि भोगभूमयो वेति पूर्वपक्षे गन्तॄणां नेतारो देवतात्मान इति सिद्धान्तः ।	"	२०
विशुद्धमिसम्भवादूर्ध्वं वैद्युतेनैव पुरुषेणातिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ।	१७१	५

(कार्याधिकरणविषयाः)

अर्चिरादिमार्गं सगुणमपरं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुष इति वादरिः ।	१७३	५
बहुवचनलोकशब्दाधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशौरप्यपरमेव ब्रह्म गमयतीति निर्णयते ।	"	६

विषयः ।

परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिपूर्वपक्षमतम् ।

पृ० पं०

गतिपूर्वकममृतत्वमित्यत्र श्रुतिः ।

” १०

पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राण्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीति मतखण्डनम्

१७५ ५

१७७ ३

(अप्रतीकालम्बनाधिकरणविषयौ)

प्रतीकालम्बनान्विधाय सर्वानन्यान् विकारालम्बनान् ब्रह्मलोकं नयति ।

” १४

प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेर्न प्रतीकध्यायिनां ब्रह्मप्राप्तिः ।

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

(सङ्ग्रहाविर्भावाधिकरणविषयाः)

केनचिदाकन्तुकेन मोक्षस्वरूपसम्पत्तिरिति पूर्वपक्षे, केवलेनात्मनेति सिद्धान्तः ।

१७८ ८

संसारोवस्थातो मुक्त्यवस्थाया विशेषः ।

” ९

परं ज्योतिरित्यत्र ज्योतिःशब्देनावेदनमात्मनः ।

१७९ १

(अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणविषयः)

मुक्तस्य ब्रह्माभेदः ।

” १४

(ब्रह्माधिकरणविषयाः)

जैमिनिमते सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वम् ।

१८० ६

उक्तधर्माणां शब्दविकल्पजन्यमौदुलोमिमते ।

व्यवहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तासत उक्तधर्मा इति वादरायणमतम् ।

” २०

(सङ्कल्पाधिकरणविषयौ)

अपरविद्याफले निमित्तान्तरापेक्षेति पूर्वपक्षे, संकल्पमात्रात्पित्रादिसमुत्थानापरविद्याफल

मिति सिद्धान्तः ।

१८१ २

अवन्ध्यसंकल्पत्वाद्विदुषोऽनन्याधिपतित्वम् ।

” २१

(अभावाधिकरणविषयाः)

प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः शरीराद्यभावा इति वादरिः ।

१८२ १

मनोवच्छरीरादिसद्भाव इति जैमिनिः ।

” ६

वादरायण उभयविधत्वं मन्यते ।

” १५

शरीराद्यभावे संच्यस्थानवदुपलब्धिमात्रा पित्रादिकामा उपपद्यन्ते ।

१८३ ९

(प्रदीपाधिकरणविषयः)

संकल्पनिर्मितशरीराणि निरात्मकानीति पूर्वपक्षे, विदुषः प्रदीपवदेकमावापस्या सात्मकानीति

सिद्धान्तः ।

” १३

संज्ञाभाववचनस्य सुषुप्तिकैवल्यान्यतरावस्थापेक्षत्वम् ।

१८४ १५

(जगद्व्यापारवर्जाधिकरणविषयाः)

सगुणब्रह्मोपासनादीश्वरसायुज्यप्राप्तानां निरवग्रहैश्वर्यमिति पूर्वपक्षे जगद्व्यापारवर्जमैश्वर्यमिति

राद्धान्तः ।

” १९

निरवग्रहैश्वर्यनिषेधे प्रत्यक्षोपदेशहेतुकथनम् ।

१८५ २५

परमेश्वरस्य विकारावतिषेधे श्रुतिस्मृतिप्रमाणकथनम् ।

१८६ १

देवयानपथा ब्रह्मलोकगतानां न पुनरावृत्तिः ।

” २१

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयपादः ।

सू० न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्व प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, सम्प्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह—“वेदान्तेषु तत्रतत्रे”ति । (१) श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं ख्यापितं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति । “तदर्थनिर्गलत्वं” मर्यामासविनिवृत्त्यर्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्वाच्छ्रान्तिवृत्तिः । (२) इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते स्वविरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं “न विद्यदश्रुते”रिति । (३) तस्या भिन्नान्वयः—यद्यपि तैत्तिरीयके विद्यदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति, तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्दुःश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथा च विद्यतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति । तद्विदमुक्तम्—“प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्ती”ति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाच्छ्रान्तिः, अथास्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—

“अस्ति तु” ॥ २ ॥

तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । (४) न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि असहायताकल्पनं युक्तम्, सहायत्वावगमविरोधात् । श्रुतसिद्ध्यर्थं खल्वश्रुतं कल्प्यते न तु तद्विधाताय, विहन्यते चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन असहायत्वेन । न च परस्परानपेक्षाणां ग्रीहियववद्विकल्पः, अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु, नहि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते । न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते साम्प्रतिकसर्गवद्भूतपूर्वस्यापि तथात्वात् । न खल्विह सर्गे क्षीराद्वि जायते सर्गान्तरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति । तस्मात्सर्गश्रुतयः परस्परविरोधिभ्यो नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवतुमर्हन्तीति पूर्वं पक्षः ॥ २ ॥

(१) प्रासङ्गिकीं पादसङ्गतं वक्तुं ‘विप्रतिषेधाच्चेति’ भाष्यम्, तत्र श्रुतिविरोधादित्यर्थः । परपक्षेषु सर्वत्र स्ववचनविरोधस्याभावादित्यभिप्रेत्याह श्रुतीति ।

(२) न विद्यदिति पूर्वपक्षः, अस्तित्वेति तु सिद्धान्त इति भ्रमं वारयन्नाहेह हीति । एवं ह्यविरोधाध्यायसङ्गतिरित्यर्थः ।

(३) नयेकदेशपि श्रुतौ सत्यां कथं ‘अश्रुते’ इति ब्रूयादत आह तस्येति ।

(४) अश्रुतस्थलेऽपि श्रुतोत्पत्तेरुपसंहारादविरोधमाशङ्क्याह पूर्वपक्षी न चेत्यादिना । आकाशोत्पत्तिबोधकश्रुत्यनुरोधेन केवलतेजःश्रुतावपि आकाशोत्पत्तिकल्पनं न च युक्तम्, छान्दोग्यश्रुतौ तैत्तिरीयकोक्ताकाशोत्पत्तिपूर्वकतेजःसृष्टिकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति वाक्यार्थः । अन्याय्यत्वेन विवृणोत श्रुतसिद्ध्यर्थमित्यादिना ।

सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वाभिप्रायमाविष्करोति—

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्यसम्भवात् गौण्येष्टाऽऽकाशोत्पत्ति-
श्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधमाह—“न ह्याकाशस्ये”ति । समवाय्यसम-
वायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमश्च जा-
भावे, तस्मात्सदकारणमाकाशं नित्यमिति । अपि च य उत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थं किं
नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम्, न चाकाशस्य तादृशो विशेष उ-
त्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यत इत्याह—“उत्पत्तिमतां चे”ति । “प्रकाशनं”
प्रकाशो घटपटादिगोचरः । “पृथिव्यादिवैधर्म्याच्चे”ति । (१) आक्षिप्तहणेन द्रव्यत्वे
सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम् । “आरण्यानाकाशेष्वि”ति । वेदे-
ष्येकस्याकाशस्यार्थापाधिकं बहुत्वम् ॥ ३ ॥

तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह—

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

(१) पदस्यानुपपन्नो न पदार्थस्य, तद्धि क्वचिन्मुख्यं क्वचिदौपचारिकं सम्भवासम्भवाभ्यामि-
त्यविरोधः ॥ ५ ॥

चोद्यद्वयं करोति—“कथमि”ति । प्रथमं चोद्यं परिहरति—“एकमेवेति ताव-
दि”ति (३) “कुलं” गृहम् । “अमन्त्राणि” पात्राणि घटशरावादीनि । आपेक्षिकमवचा-
चारणं न सर्वविषयमित्यर्थः । उपपत्त्यन्तरमाह—“न च नभसापी”ति । अपिरभ्युप-
गमे । यदि सर्वापेक्षं तथाप्यदोष इत्यर्थः । “न च प्रागुत्पत्तेः” जगत इति शेषः ।
द्वितीयं चोद्यमपाकरोति—“अत एव च ब्रह्मविज्ञानेने”ति । लक्षणान्यत्वाभावेनाका-
शस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वादिति । अपि चाव्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यैश्च तद-
भिन्नस्वभावैरतः क्षीरकुम्भप्राक्षिप्तकतिपयपयोबिन्दुष्वद्ब्रह्मणि तत्कार्ये च विज्ञाते नमो विहितं
भवतीत्याह—“अपि च सर्वं कार्यमुत्पाद्यमान”मिति । एवं सिद्धान्त्येकदेशिमते
प्राप्त इहमाह—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

ब्रह्मविवर्तात्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणो भेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते, न

(१) विभुत्वादिलक्षणादिति भाष्यस्यादिग्रहणेनेत्यर्थः । अत्र घटादिवारणाय विशेष्यदलम्, क्रिया-
दिवारणाय च विशेषणदलं हेतोः प्रवेशितम् ।

(२) एकस्य सम्भूतशब्दस्य सकृन्प्रयोगे गौणमुख्यत्वव्याघातस्य ब्रह्मशब्दबुद्धान्तेन कथं परिहा-
तत्राप्यनुपपत्तेस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्योभयत्र न्यायमाह पदस्येति । अयं भावः—अर्थो हि गौणत्वमुख्यत्ववि-
द्वधर्माध्यासं न सहते शब्दस्तु येनानुपपद्यते तेन योग्यतावशात्सम्भवत्येते यत्र मुख्यवृत्त्याऽव्यययोग्यता
तत्र मुख्योऽप्यत्र गौणः सम्भवतीति ।

(३) वंशवाचित्वानिरासायाह कुलं गृहमिति ।

हि जगत्तत्त्वं ब्रह्मणोऽन्यत्, तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया ताद्विकारः सत्तज्ज्ञानेन ज्ञातं भव-
ति नान्यथा, अविकारत्वे तु ततस्तत्त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति । मित्रयोस्तु
लक्षणान्यत्वाभावेऽपि देशकालाभेदेपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति । न हि क्षीरस्य (१)
पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पायेभिन्दुषु पाथस्तत्त्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं, तस्माच्च
ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादन्तर्प्रचयानुपरोधाय वियत उत्पातिरकामेनाभ्युपेयेति ।
तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि दृश्यते पूर्वपक्षी स्वपक्षे । विशेषमाह—“सत्यं दर्शित” मत एव । “वरुद्ध
नु तदि”ति । सिद्धान्तसारमाह—“नैव दोषस्तेजः सर्गस्य तैत्तिरीयक” इति ।
(२) श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना बलवती तैत्तिरीयकश्रुतिः,
छान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना दुर्बला । नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं सहायत्वेन
विरुध्यते इत्युक्तमत आह—“नदीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाने”ति । सर्गसंसर्गः श्रौतो
भेदस्त्वार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च तेजः प्रमुखसर्गसंस-
र्गवदसहायशमप्यस्य श्रौतं, किन्तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादबाधने श्रुतस्य तेजः
सर्गस्यानुपपत्तिः । तदिदमुक्तम् तेजोजनिप्रधानेति । स्यादेतत्, यद्येकं वाक्यमनेकार्थं
न अवत्येकस्य व्यापारद्वयासम्भवात्, इन्व भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमि-
त्यत आह—“स्रष्टा त्वेकोपी”ति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानावृत्तस्य
शब्दस्य क्रमाकामाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । न चास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य
व्यापारोपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह—“न चास्माभिरि”ति । सुगमम् । बोधयति—
“ननु शमविधानार्थमि”ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न चैव सृष्टिपरोऽपि तु शम-
पर इत्यर्थः । परिहरति—“न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेने”ति । गुणत्वादार्थत्वात्
क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थाविरोधात्तस्यागोऽयुक्त इत्यर्थः । (३) सिंहावलोकितन्यायेन वियदनु-
त्पत्तिवादिनं प्रत्याह—“अपि च छान्दोग्य” इति । यत्पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपपादनं कृतं
तददृश्यति—“यच्चोक्तमि”ति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकाररूप-
त्वादार्ष्टान्तिकस्यापि तथाभावः । अपि च भ्रान्तिमूलं चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति तोये क्षी-
रशुद्धिवत् । औपचारिकं वा सिंहो माणक इतिवत् । तत्र न तावदभ्रान्तमित्याह—
“क्षीरोदकन्यायेने”ति । भ्रान्तेर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसम्भव
इत्यर्थः । नाप्यौपचारिकमित्याह—“सावधारणा चैयमि”ति । काममुपचारादस्त्रैकस्व-
मवधारणाऽद्वितीयपदे नोपपद्यते, नहि माणवके सिंहस्वमुपचर्य न सिंहादन्योस्ति मनागपि
माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्ब्रह्मत्वमैकान्तिकं जगतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वौप

(१) तृतीयायै षष्ठीयम् ।

(२) द्वे किञ्चात्र पूर्वपक्षिणाऽनुपपत्ती प्रदर्शिते-तत्तेजोमृजतेत्यत्राकाशस्योपसंहारे सकृदमृजतेति श्रुतस्य
स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां सम्बन्धे सत्यावृत्त्या वाक्यभेद इत्येका, इयोरकाशतेजोभ्यां प्रथमसृष्टत्वविरोध इत्यपरा,
तत्राभ्यां परिहरति श्रुत्योरिति । तेजः प्रथमासृष्टमिति प्रथमशब्दस्य छान्दोग्येऽश्रवणात्तेजो जन्ममात्रेणान्यथो-
पपत्तिरित्याकाशमेव प्रथमम्, तेजस्तु यथा तैत्तिरीयश्रुति तृतीयमिति न विरोध इत्यर्थः ।

(३) वियदुत्पत्त्यभ्युपगमेन श्रुतिविप्रतिषेधवादिनिराकरणे प्रस्तुते भाष्यकारीयवियदुत्पत्तिहेतुकथन-
मसङ्गतमित्याशङ्क्याह सिंहावलोकितेति ।

पचारिकम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति न त्वत्पत्वमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः ।
 “न च स्वकार्यापेक्षये”ति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नास्ति श्रुत्यन्तर-
 विरोधे एकदेशविषयो युज्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तर-
 विरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

सोयं प्रयोगः—आकाशादिककालमनःपरमाणवो विकाराः (१) आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वाद्
 घटशरावोदघनादिवदिति । “स्वर्त्तं कार्यं निरात्मकमिति”ति । निरुपादानं स्यादित्यर्थः ।
 (२) शून्यत्वादश्च निराकृतः स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति । उपपादितं च
 तन्निराकरणमघस्तादिति । आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः ।
 (३) एतदुक्तं भवति—सोपादानं चेत्कार्यं तत् आत्मैवोपादानमुक्तं तस्यैवोपादानत्वेन श्रुते-
 रूपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति । स्यादेतत्, अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतस्तस्य तूपादानान्त-
 रमश्रूयमाणमप्यन्यद्भविष्यतीत्यत आह—“न ह्यात्मागन्तुकः कस्यचिदुपादानान्तर-
 स्योपादेयः, कुतः ? स्वयं सिद्धत्वात्” सता वा प्रकाशो वास्यं स्वयं सिद्धौ तत्र प्रकाशा-
 त्मिकायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकत्वमाह—“न ह्यात्मात्मनः” इति । उपपादितमेतद्यथा
 संशयविपर्यासपारोक्ष्यानास्पदत्वात् कदापि नास्मा परार्थानि प्रकाशस्तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणा-
 द्योऽत एव श्रुतिस्तमेव मेन्तीमनुभाति सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं विभाती”ति । “न
 चेदृशस्य निराकरणं सम्भवती”ति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मकाभं तद्विरुद्धं
 नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सताया अनागन्तुकत्वमस्याह—“तथाहमेवेदानीं जानामी”ति ।
 प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमानातीतानागतत्वेऽपि प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रच्युतस्व-
 भावस्य नागन्तुकं सत्त्वम्, त्रैकाक्यावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं व्याप्तं तत्प्रमातुः सदा वर्तमाना-
 द्वावर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमादाय निवर्तत इति । “अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य”
 इति । (४) प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूद-
 न्यथाभावो मृतस्य तु भविष्यतीत्यत आह—“तथा भस्मीभवत्यपि”ति । यत्खलु
 सत्त्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम्, बाधकं च घटादीनां
 स्वभावाद्विचलनं प्रमाणोपनीतं, यस्य तु न तदस्त्वात्मनो न तस्य तत्कल्पनं युक्तमवाधिता-
 न्नमवसिद्धस्य सत्त्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पनाप्रमाणाभावात्, तदिदमुक्तं—“न स-
 म्भावयितुं शक्य”मिति । तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषायित्वा-

(१) नन्वेतत्वादिमते कथमाकाशादेर्विभक्तत्वमत आह आत्मान्यत्वे सतीति । वस्तुतो विभक्तत्वा-
 भावप्यविषयाऽऽकाशादेरित्यत्वकल्पनायां सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः ।

(२) भाष्योक्तशून्यत्वादप्रसङ्गस्य तत्प्रतेनेष्टापाचिमाशङ्क्याह शून्यत्वादशेति ।

(३) आत्मन उपादानत्वं समर्थयन्नाहैतदुक्तमिति । आकाशेदेर्मावकार्यत्वात्सोपादानत्वं तदुपादानस्य
 च श्रुतावत्त्वत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

(४) प्रकृतीति । ज्ञा इति धात्वन्तः प्रकृतिः, तस्य इति प्रत्ययः, ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्याप्यथाभावोक्ति-
 विशेवणीभूतज्ञानेपि श्रद्ध्येत्यर्थः ।

नैकान्तिकत्वेनापि दूषयति—“यच्चूक्तं समानजातीय”मिति । नाप्यनेकमेवोपादान-
मुपादेयमारभते, यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्यु-
पगन्तव्यं, किन्तुपातमेव (१)क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिणमते, यथा निरवयवपरमाणु-
वादिनां क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति । शेषमतितरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नात्पत्वं दूरत एवोपचरितत्वं, हन्त भोः पनवस्य नि-
त्यत्वप्रसङ्गः । वायुस्थान्तरिक्षमेतदमृतमिति द्वयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पनवस्य (१)विशेषे-
णाह—“सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु”रिति । तस्मादभ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृ-
तत्वमपि तु औत्पत्तिकमेवेति प्राप्तं, तदिदमुक्तं भाष्यकृता—“अस्तमयप्रतिषेधादमृत-
त्वश्रवणाच्चे”ति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः । एवं प्राप्ते,

उच्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्तदुपपादनार्थत्वा-
च्च (३) वाक्यान्तराणां तेषामपि (४) चाद्वैतक्रमप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्तिप्रतिपादकानां
बहुलमुपलब्धेर्मुख्यभूयस्त्वाभ्यासमुष्णं श्रुतीनां बलीयस्त्वादेतदनुरोधेनामृतत्वास्तमयप्रतिषे-
धावापेक्षिकत्वेन नेतव्यामिति । भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु न चास्य कश्चिज्जनितेतस्यात्मनः सतोऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याश्चाह, न च वच-
नमदृष्ट्वा पूर्वं पक्ष इति युक्तमधीतवेदस्य ब्रह्मविज्ञासाधिकाराददर्शनानुपपत्तरेत आह—
“वियत्पवनयो”रिति । यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वानस्तमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधा-
दापेक्षिकत्वेन नीते, एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोमिबिस्फुल्लिङ्गद्वष्टान्तश्रुतिविरोधात्प्रमाणान्तरवि-
रोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या, (५)न चात्मनः कारणवत्त्वेऽनवस्था लोहगन्धितामावहस्य-
नादित्वात्कार्यकारणपरम्पराया इति भावः । “तथा विकारेऽ” इति प्रमाणान्तरविरो-
धो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते—सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसम्भवः । कुतः ? “अनुपपत्तेः” ।
सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथायितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेना-

(१) सिद्धमेव, नहि दधिभावसमये क्षीरं नश्यति यतस्तदवयवानामारम्भकत्वं कल्प्येत्यर्थः । ननु
दधि अनेकोपादानं कार्यद्रव्यात्पटवदित्यनुमास्यते तत्राह—यथेति । यथा भवन्मते क्षीरे नष्टे तदारम्भक-
परमाणौ दध्यारम्भाय क्षीररगादित्यतिरेकेणान्ये रसादय उदयन्ते तेषां चैकारभ्यत्वमेवं दध्नोऽपि किं न स्यात्,
तस्यापि दुग्धसंस्थानमात्रत्वेन गुणवद्द्रव्यान्तरत्वान्भ्युपगमादिति भावः ।

(२) अन्तारिक्षमुक्त्यर्थः, अन्यथाऽन्तरिक्षसहितवायुनुत्पत्तिवादिवाक्यमात्रोदाहृतावन्तरिक्षोत्पत्तेः
पूर्वमुदाहृतेर्वायुनित्यत्वोक्तिरप्यौपचारिकी स्यादिति ।

(३) तदुपपादनार्थत्वाच्चेति । वृहदारण्यके खल्वननेन द्वैतसंघर्षं वेदेत्यात्मविज्ञानेन रूढविज्ञानं प्रति-
ज्ञातं, वायुस्थान्तरिक्षमित्यादि वाक्यन्वात्मकार्यवाच्यादिप्रदर्शनेन तदुपपादकमित्यर्थः ।

(४) प्रधानेनाप्रधानबाधयुक्तत्वा गुणभूतावान्तरवाक्यैरपि बहुभिर्वायुनित्यत्ववाक्ययोर्बाधमाह तेषा-
मपीति । अवाप्तरावर्तयानां मध्ये इदं सर्वं यदयमात्मेत्यायद्वैतप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः ।

(५) ननु यथात्माऽऽत्मान्तरं प्रति कारणन्तर्हि तस्याप्यग्न्य इत्यनवस्थेत्याशङ्क्याग्निविस्फुल्लिङ्गवदना-
दित्वाच्च दोष इत्याह नचेति ।

नुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यन्ते इत्यनिर्वचनीयास्त्रैकाल्यावच्छेदा-
दिति । न चास्मा तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा वर्तमानैकत्वभावात्वेन प्रसिद्धेस्तादिदमाह—
“सन्मात्रं हि ब्रह्मे”ति । एतदुक्तं भवति—यस्त्वभावाद्विचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनी-
योपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः, यथा रज्जुपादानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति, य-
योस्तु स्वभावादप्रच्युतिस्तथोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावो, यथा रज्जुशुक्तिकयोरिति ।
न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह—“नाप्यस्यत” इति । न च निरधिष्ठानमपरम्परा-
नादितेत्याह—“मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गादि”ति । (१) पारमार्थिको हि
कार्यकारणभावोऽनादिर्नानवस्थया दुष्यति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान
इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदत्र न प्रसर्तव्यम् । तस्मात्तासदधिष्ठानविभ्रम-
समर्थनाऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः । अभिविस्फुलिङ्गश्रुतिश्चौपाधिकरूपापेक्षया नेतव्या । शेषम-
तिरोहितार्थम् । ये तु गुणदिककालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयाश्चक्रुस्तैः (२) सतोनुपा-
तेरिति क्लेशेन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या, अवादिषद्विकाला-
दीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात् । तदास्तां तावत् ॥ ९ ॥

तेजोतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरभिरित्युपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरूपपदविभक्तैर्बलीयसीति नेयमानन्तर्य-
परा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरेवात्रोचिता । ततश्चानन्तर्यदर्शन-
परेयं वायोरभिरिति श्रुतिः । (३) न च साक्षाद्ब्रह्मजत्वसम्भवे तद्वश्यत्वेन तज्जत्वं परम्पर-
याश्रयितुं युक्तम्, वाजपेयस्य पशुयूपवदिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—युक्तं पशुयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धे
क्लेशेन परम्पराश्रयणम्, इह तु वायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतो नन्यत्वाद्वायूपादानत्वे
साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तैर्बलीयस्त्वानुरोधेनोभययो (४) पपद्यमानाः श्रुतयः
कांस्यभोजिन्यायेन (५) नियम्यन्त इति युक्तमिति राद्धान्तः । “पारम्पर्यजत्वेपी”ति
भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकमभेदमाह—“वायुभावापन्नं ब्रह्मे”ति । “यथा
तस्याः श्रुत”मिति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् १०

(१) अनादिस्वाभावस्थानादोषभाववतीत्युक्तत्वाद्वाप्यायोगमात्रद्वयाह पारमार्थिको हीति । भाष्येऽनव-
स्थाशब्देन प्रमाणाभाव उच्यते । अभिविस्फुलिङ्गभेदो हि क्वचित्कार्यकारणभावस्य प्रमितत्वात् प्रागप्येवमिति
परम्परा स्यादत्र तु विकारस्य सतो ब्रह्मणः समारोपिते क्वचित्समारोपे स्यात्स च न प्रमित इत्यपरिनिष्ठेत्यर्थः ।

(२) भास्करैः, सतो विद्यमानस्य गुणदेर्नित्यत्वासम्भवः, कृतः ? अद्वितीयश्रुत्यनुपपत्तेरित्यध्याहार-
क्लेशः, किञ्च तैरश्रुतोत्पत्तिकानामनुत्पत्तिशङ्कानिरासोऽधिकरणार्थ इत्युच्यते, ततश्च श्रुतिविरोधापरिहारात्
पादासङ्गतिरित्याहाविरोधेति ।

(३) ननु श्रुतयः परम्परया ब्रह्मजत्वेपि योक्ष्यन्तेऽत आह नचेति । वाजपेयस्य यूप इतिवद् यत्प-
रम्परया तज्जत्वं तस्माद्ब्रह्मजत्वसम्भवे सति न युक्तमिति योजनाः

(४) वायुभावापन्नब्रह्मजत्वे केवलब्रह्मजत्वेपीत्यर्थः ।

(५) कांस्यभोजिन्यायेनेति । यथा कस्याचिच्छिष्यस्य कांस्यभोजित्वं नियतमुपाध्यायस्य त्वनियत-
पात्रभोजित्वत्तत्र यदि तयोः केनचिन्निमित्तेनैकयात्रे भोजनं प्राप्नुयात् तदाऽप्रधानस्यापि शिष्यस्य धर्माभा-
वायोपाध्यायोपि कांस्यभोजित्वेन नियम्यत इति ।

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

पृथिव्याधिकाररूपश्चाब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अक्षशब्दोयं (१) व्युत्पत्त्या च प्रसिद्धा च ग्रीहियवादौ तद्विकारे चोदने प्रवर्तते । श्रुति-
श्च प्रकरणाद्वलीयसी, सा च वाक्यशेषेणोपोद्धलिना यत्र क्व चन वर्पतल्येतेन, तस्मादभ्य-
वहार्यं ग्रीहियवाद्येवात्रादभ्यो जायत इति विवक्षितम् । काव्यमपि हि सम्भवति कस्यचिद-
दनीयस्य, नहि पृथिव्यापि कृष्णा, लोहितादिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च श्रुत्यन्तरेणादभ्यः
पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः । (२) श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि
विकल्पानुपपत्तेरन्तरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किमदभ्यः पृथिवीति पृथिवीशब्दोक्ष-
परतया नीयतामुतात्ममसृजतेत्यत्र शब्दः पृथिवीपरतयेति विशये (३) महाभूताधिकारानुरोधात्
(४) प्राथिककृष्णरूपांशुरोधाच्च 'तद्यदपी शर आसीदि'ति च पुनः श्रुत्यनुरोधाच्च वाक्यशेष-
स्य चान्यथाप्युपपत्तेरक्षब्दोऽनकारणे पृथिव्यामिति राद्धान्तः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

सृष्टिकमे भूतानामविरोध उक्त इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्रा
एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठाताः परतन्त्रा इति । तत्राकाशाद्वायुर्वायोर-
मिरिति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्,
(५) प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवा-
काशादीनां वाष्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयोनित्वव्याघात इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाशाद्वायुरित्यादय आकाशादीनां केवलानामुपादानभावमाच-
क्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । (६) न च चेतनानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्यमित्येतदप्यै-
कान्तिकं, परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेर्दृष्ट्यान्तेवास्यादिवत् । तस्माल्लिङ्गप्रस्तावसामञ्ज-
स्याय स ईश्वर एव तेनतेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्त
कारणभूतस्तन्तं विकारं वाष्वादिकं सृजतीति युक्तम्, इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्या-
तामिति । "परमेश्वरावेशवशा"दिति । परमेश्वर एवा (७) अन्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षि-

(१) योगवृत्त्याभ्यवार्थेन, प्रसिद्ध्या—कूट्या ।

(२) न महाभूतप्रकरणमात्रादत्रश्रुतिबाधः किन्तु लिङ्गप्रकरणसाहितसाभ्यासश्रुत्येत्याह श्रुत्योरित्यादिना

(३) सन्देहे ।

(४) लिङ्गमाह प्रायिकेति । तदिति । तद्य-तत्र सृष्टिकाले, यद्य-यः अपो शरः मण्डः (घनीभावः)
आसीत्स पृथिव्यमवत् इति पुनः श्रुतेरर्थः । ननु वर्षणादभ्युपेक्ष्यतामिति लिङ्गमत्रश्रुतेरप्यनुपाह्वं स्यादस
आह वाक्यशेषस्येति ।(५) ननु 'सोऽकामयते'ति परमात्मप्रस्तावं कृत्वा 'तद्ब्रह्मात्मानं स्वयमकुरुते'ति कर्तृत्वं श्रूयते, 'यः
पृथिव्यां तिष्ठन्ममयती'ति च नियन्तृत्वं लिङ्गमीश्वरस्यास्ति तत्कर्तृं देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यवियन्तृत्वमत
आह प्रस्तावस्येति । पारम्पर्येणापि—अभिमानिदेवताद्वारेणापि ।

(६) देवतालक्षणमङ्गीकृत्याह नचेति ।

(७) भाष्ये परमेश्वरावेशो जीवापाक्षरिति भ्रमं निरस्यति अन्तर्यामिभावेनेति ।

ता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न स्वकाशादिभावमापन्नः, आकाशादिभावमापन्नस्तुपादानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्ययेऽप्ययमात्रस्य (१) श्रुतत्वात् (२) । तत्र नियमे सम्भवति नानियमो व्यवस्थाराहितो हि सः । न च व्यवस्थायां सत्यामन्यवस्था युज्यते । (३) तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमनियामकोऽस्त्वाहो, श्रौत उत्पत्तिक्रम इति दिशये श्रौतस्य श्रौतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसाधि-
ध्यात् । न हृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात् । तस्माच्छ्रौतेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्ते

उच्यते—अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खलुत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न त्वस्त्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारिणोप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात् । (४) तस्मिन् हि सत्पुपादाद्योपरमेष्पुपादेयमस्तीति स्याण चैतदस्ति । (५) तस्मात्तद्विरुद्धदृष्टक्रमावरो-
धादाकाङ्क्षैव नास्ति, क्रमान्तरं प्रत्ययोग्यत्वात् तस्य, तदिदमुक्तं सूत्रकृता उपपद्यते चे-
ति । भाष्यकारोप्याह—“न चास्मावयोग्यत्वात्प्ययेनाकाङ्क्ष्यत” इति । तस्मा-
दुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्न्यायमूला च स्मृतिरुक्ता ॥ १४ ॥

**अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥**

तदेवं भावनोपयोगिनौ (६) भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य बुद्धीन्द्रियमनसां क्रमं विचार-
यति । अत्र च विज्ञायतेनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च ब्रूते । (७) त-
त्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मानं च भूतानि चान्तरा समाप्नानात्तेनैव पाठेन क्रमो नियम्यते ।
तस्मात्पूर्वोत्पत्तिक्रममङ्गप्रसङ्गः । यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीयते, त-
स्मादात्मन आकाश इति भज्यते । (८) अन्नमयमिति च मयदानन्दमय इतिवद् न विका-
रार्थ इति प्राप्ते,

(१) यद्यप्यत्र श्रुतिविवेधो न परिह्रियते तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्य-
इति प्रासङ्गिक्यौ पादावान्तरसंज्ञाती बोध्ये ।

(२) यत्प्रयन्यमिच्छेयि शन्तीति भूतौ लयमात्रमुक्तं न क्रम इति भाषः ।

(३) संशयमाह तत्रेति ।

(४) लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना हि श्रुतिरतः श्रुतिसिद्धितादपि बौद्धिकः क्रमः सज्जिततर इति तेन
तद्वाधनं युक्तमित्यर्थः । दृष्टक्रमेण श्रौतवाधे हेत्वन्तरमाह तस्मिन्निति ।

(५) अनाकाङ्क्षुपपञ्चहरति तस्मादिति । तस्य कार्यसत्तापादकस्योत्पत्तिक्रमस्य विरुद्धो यो विपरीत-
क्रमस्तस्यावरोधात्सम्बन्धादित्युक्तार्थः ।

(६) इयं पूर्वाधिकरणानां प्रयोजनोक्तिः । भूतोत्पत्तिलयशालनं ह्येतद्व्याख्यानोपयोगीति बुध्यापु-
त्यचिक्रमविचारोपि तत्फलभूत एव । ननु सूत्रे विज्ञानशब्दप्रयोगात्तस्य च बुद्धिवृत्तौ प्रसिद्धेः कथं बुद्धीन्दि-
याणामुत्पत्तिचिन्तेत्यत आह अत्रेति । अध्यवसायवती बुद्धिः संशयादिमन्मन इति तयोर्भेदः ।

(७) पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(८) ननु यदि साक्षादात्मकार्याणीन्द्रियाणि, कथं तर्ज्ज्यादिमयत्वमनआदीनामात्रायतेऽत आहान-
मयमिति ।

ह्यभिधीयते—विभक्तत्वात्तावन्मनःप्रसृतानि कारणापेक्षायामनमयं मन इत्यादिलिङ्गश्रवणादपेक्षितार्थक्यनाय विकारार्थत्वमेव मयतो युक्तमितरथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत्, (१) न च तदपि घटते, न ह्यनमयो यश्च इतिवदन्नप्राचुर्यं मनसः सम्भवति, एवं चेद्भूतविकारा मनआदयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्त इति युक्तम् । प्रौढवादितयाऽभ्युपेत्याह—“अथ त्वभौतिक्षानी” इति । अवत्वात्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न खल्वेतावता भूतैरात्मनो नोत्पत्त्यम्, तथा च नोक्तक्रम(२)भग्नप्रसङ्गः । विशिष्यते मिष्यते भज्यत इति यावत् ॥१५॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
न्नायभावित्वात् ॥ १६ ॥

(३) देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तज्जान्ने शरीराय आद्यादिकरणानुपपत्तेः । (४) तन्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्वानस्य पूर्वः पक्षः (५) मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुष्मिकत्वर्गादिकलसम्बन्धानुपपत्तेः शास्त्रविरोधाद् लौकिकव्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः । अकिञ्च शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्संयोग इति । जातकर्मादि च गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थम् । अत एव स्मरन्ति—
एवमेनः शर्म याति बीजगर्भसमुद्भवमिति ।

तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशोविति सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यपदेशस्याभ्रान्तिमूलत्वमभ्युपेत्याधिकरणम् । उक्ता त्वध्यासभाष्येऽस्य भ्रान्तिमूलतेति ॥१६॥
मा भूतामस्य शरीरोदयव्ययाभ्यां स्थूलबुत्पत्तिविनाशौ, आकाशादेरिव तु महासर्गादौ तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जविस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते—

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

विचारमूलसंशयस्य बीजमाह—“श्रुतिविप्रातिपत्तेरिति” । तामेव दर्शयति—
“कास्तुचिखि श्रुतिष्वि”ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—“तत्र प्राप्त”मिति । (६) परमात्मन-
स्तावद्विषयधर्मसंसर्गादपहृतानपहृतपाप्मत्वादिलक्षणाज्जीवानामन्यस्वम् । ते चेन्न विकारास्त-
तस्तत्त्वान्तरत्वे बहुतराह्वैतश्रुतिविरोधः । ब्रह्मविद्वानेन सर्वविद्वान्प्रातिज्ञाविरोधश्च । तस्माच्छ्रु-
तिभिरनुज्ञायते विकारस्वम् । प्रमाणान्तरं चात्रोक्तं “विभक्तत्वादाकाशादिवदि”ति । यथा ‘ऽनेः
क्षुद्धौ विस्फुलिङ्गा’ इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । यथा सुषीमात्

(१) प्राचुर्यार्थत्वेनपेक्षितं प्राचुर्यमुक्तं भवेदित्यर्थः । तदपि—प्राचुर्यमपि । अत्रकार्यत्वं तु मनसो
घटते अत्रोपयोगे मनोविवृद्धेः श्रुत्या दर्शितत्वादित्यवधेयम् ।

(२) भूतानां मध्ये आकाशः प्रथमं जायत इत्युक्तक्रमः ।

(३) देवदत्तादिनाम्नो देववाचकत्वात्कथं भाष्ये जातो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशात् जीवजन्मशङ्काऽत
आह देवदत्तादिति ।

(४) तस्मात् ।

(५) आद्यादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गास्थिर आत्मा न देहेन सह विनश्यतीति सिद्धान्तमाह मुख्यत्वे
इति । अकिञ्चुन्ययोगस्तत्संयोग इत्यन्वयः । शरीरोत्पादविनाशौ स्त इति शेषः ।

(६) ननु ‘असम्भवस्तु’ (१ अ० ३ पा० ९ सू०) इत्यत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात् कथं तदव्यतिरेकि-
जीवोत्पत्तिशङ्कास्त आह परमात्मन इति ।

पाषाकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्ययं च साक्षाद्वर्णयति । नन्वक्षराद्भाषानामुत्पत्तिप्रलयावधगम्येते न जीवानामित्यत आह “ज्वात्तमना” मिति । स्यादेतत्, सृष्टिश्रुतिष्वाकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नाम्नायते, तस्मादाम्नानयोऽयस्यानाम्नानात्स्योत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यत आह “न च क्व चिदश्रवण”मिति । एवं हि(१) कस्यां चिच्छाखायामाम्नातस्य कतिपयाङ्गसहितस्य कर्मणः शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत्, तस्माद्वहुतरश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिर्विकारभावापत्त्या व्याख्येया(२) । तस्मादाकाशवज्जीवात्मान उत्पद्यन्त इति प्राप्ते,

उच्यते—भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन् न त्वेतदस्ति ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश-
दनेन जीवेन’त्यश्वविभागश्रुतेरौपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याकाशवद्विषद्वधर्मसंसर्गस्यो-
पपत्तेः । उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाज्ज्वादिगोचराणां श्रुती-
नां दर्शनादुपाधिप्रविलयेनोपहितस्येति च प्रश्नोत्तराभ्यां(३) मनेकघोपपादनाच्छ्रुत्या अविभा-
गागस्य च “एको देवः सर्वभूतेषु गूढ” इति श्रुत्यैवोक्तत्वाच्चित्या जीवात्मानो न विकारा न चा-
द्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम् । मैत्रेयीब्राह्मणं चाधस्ता(४) व्याख्यातमिति नेह व्याख्यातम् १७

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

(५) कर्मणा हि जानात्यर्थो व्याप्तस्तदभावे न भवति धूम इव धूमश्चजाभावे, सुषुप्त्याद्यव-
स्थासुच क्षेत्रस्याभावात्तद्व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः । तथा च नात्मस्वभावश्चैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैत-
न्यस्य व्यावृत्तेः । तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानाद् ज्ञानभावाभावयोरिन्द्रियादिसन्निकर्षा-
धेयमागन्तुकमस्य चैतन्यं घर्मो न स्वाभाविकः । अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वमितरथा वैय-
र्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत् । नित्यचैतन्यश्रुतयश्च शक्त्यभिप्रायेण व्याख्येयाः । अस्ति हि ज्ञानेत्पा-
दनशक्तिर्मिजा जीवानां, (६) न तु व्योम्न इवेन्द्रियादिसन्निकर्षेणैवा ज्ञानं न भवतीति ।
तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्ते,

अभिधीयते—(७) यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तत्कदा चित्परोक्षं कदा चित्सन्दिग्धं कदा
चिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि, न चैवमात्मा । तथाऽनुमिमनोप्यपरोक्षः स्मरणस्यानुभविकः
संविद्धानोप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा, तथा च तत्स्वभावः । न च तत्स्व-
भावस्य चैतन्यस्याभावस्तस्य नित्यत्वात् । (८) तस्माद्वृत्तयः क्रियारूपाः सकर्मिकाः कर्मा-

(१) क्वचित्कुतस्यान्यत्रानुपसंहारे ।

(२) जीविस्वरूपविकारभावमापद्य तेन रूपेण शरीरे प्रवेश इत्येवं व्याख्येयेत्यर्थः ।

(३) ‘मा भगवान् सुषुहव, अविनाशी वा अरे अयमात्मा’ इत्यादिरूपाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामित्यर्थः ।

(४) ‘नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यां’ इति (१ अ० ४ पा० १९ सू०) वाक्यान्वयाधिकरणे ।

(५) ज्ञानस्यानित्यत्वे युक्तिमाह तार्किकः पूर्वपक्षी कर्मणेति ।

(६) यदि जीवानां ज्ञानशक्तिः स्वाभाविकी न भवेत्तदेन्द्रियादिसन्निकर्षेणैव न जानीरजाकाशवत्, न
चैवमित्याशयेनाह नक्षिति ।

(७) व्यतिरेक्यमुमानमात्मनः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमित्याशयेन सिद्धाभ्यां यदेति ।

(८) यदुक्तमसति कर्मणि न चैतन्यमिति, तत्राह तस्मादिति ।

आवे सुषुप्त्यादौ निवर्तन्ते न चैतन्यमात्मस्वभाव इति सिद्धम् । तथा च नित्यचैतन्यवादि-
न्यः श्रुतयो न कथं चित् क्लेशेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्तुपजने चेन्नि-
याणामर्थवत्तेति सर्वमवदातम् ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा चानुपरिमाणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्याग-
तीनां श्रुतेश्च साक्षादनुपरिमाणश्रवणस्य चविरोधार्यमिदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधानाभ्यामा-
ह—“ननु चे”ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति “तत्र प्राप्तं तावदि”ति । विभागसंयोगोत्पादौ
हि उत्क्रान्त्यादीनां फलं, न च सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा सर्वात्मकस्य वा
तदसंभवादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रमणं हि मरणे निरुद्धम् । (१) तच्चाचलतोपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपपद्यते न
तु गत्यागती । तथोच्यते निरुद्धयोः कर्तृत्वभावयोर्व्यापिन्यसम्भवादिति मध्यमं परिमाणं
महत्त्वं शरीरस्यैव, तच्चाहृतपरिक्षायां प्रत्युक्तम् । गत्यागती च परममहति न सम्भवतोऽतः
पारिशेष्यादणुत्वसिद्धिः । गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीव-
स्य न तु तत्र सतः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह—“सत्योश्च गत्यागत्यो”रि-
ति । इतश्च देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याह—“देहप्रदेशाना”मिति । तस्माद्ग-
त्यागत्यपेक्षोत्क्रान्तिरपि सापादानाणुत्वसाधनमित्यर्थः । (२) न केवलमपादानश्रुतेस्तच्छरीरप्र-
देशगन्तव्यत्वश्रुतेरप्येवमेवेत्याह—“स एतास्तेजोमात्रा” इति ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

यत् उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुरत्वं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विका-
रतया भेदः, तथा च महत्त्वान्तर्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्याविरोध इत्य-
र्थः । यदि जीवा अणवस्ततो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति कथं शरीरो महत्त्वसम्बन्धित्वेन
प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति—“नन्वि”ति । परिहरति—“शास्त्रदृष्ट्या” पारमार्थिक-
दृष्ट्या, निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्मत्वं
प्रतिपेदे एवं विकाराणां प्रकृतेर्वास्तवादभेदात्तत्परिमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वशब्दं विभजते—“साक्षादेवे”ति । उन्मानं विभजते—“तथोन्मानमपी”—
ति । (३) उद्धृत्य मानमुन्मानं, बालामाहुद्धृतः शततमो भागस्तस्मादपि शततमाहुद्धृतः

(१) तच्चेति । देहस्वामित्वं हि देहाभिमानः, तदेव च जीवनं तज्जिज्ञासि मरणमित्यचलतोपि तत्स-
म्भव इत्यर्थः ।

(२) न केवलमिति । चक्षुष्टो वा श्रोत्रो वा निष्क्रामतीति शरीरैकदेशानामुत्क्रान्तावुपादानत्वश्रुतेरेव
केवलमुत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्येव न, किन्तु शरीरप्रदेशानां दृश्यादीनां गन्तव्यत्वश्रुतेरप्युत्क्रान्तिरणुत्वसा-
धनमित्यर्थः ।

(३) उद्धृत्येति । अवयविनाऽवयवमुद्धृत्य विभज्य मानमुन्मानमित्यर्थः ।

शततमो माग इति तदिदमुन्मानम् । (१) आराप्रादुद्धृतं मानमाराप्रमात्रमिति ॥ २२ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—“नन्वणुत्वे खिती”ति । अणुरात्मा न शरीर-
व्यापीति न सर्वाङ्गीणशैत्योपलब्धिः स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

त्वक्संयुक्तो हि जीवस्त्वक् च सकलशरीरव्यापिनीति त्वगव्याप्यात्मसम्बन्धः सकलशै-
त्योपलब्धौ समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दनविन्दोः प्रत्यक्षतोत्पत्तिरत्वं बुद्ध्या युक्ता कल्पना भवति, यस्य तु सन्दिग्धमणुत्वं
सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकमपह्नाय नेयं कल्पनावकाशं लभते इति
शङ्कार्थः । न च हरिचन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसम्भवेनैका-
न्तिकवा(२)दित्याह—“न चात्रानुमानमि”ति । शङ्कामिमामपाकरोति—“अत्रोच्य-
त” इति । (३) यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैमवाच्छ्रुत्यन्तरमु-
पन्यस्तम् ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

ये तु सावयवत्वाच्चन्दनविन्दोरणुसञ्चारेण देहव्याप्तिरूपपद्यते न त्वात्मनोऽनवयवस्या-
णुसञ्चारः सम्भवी, तस्माद्वैषम्यमिति मन्यन्ते, तान्प्रतीदमुच्यते—“गुणाद्वा लोकवदि”
ति । तद्विभज्यते—“चैतन्ये”ति । यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुणश्चैतन्यं सकलदेहव्यापि,
यथा प्रदीपस्याप्येवमेव तद्गुणः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति ॥ २५ ॥

एतदपि शङ्काद्वारेण दूषयित्वा दृष्टान्तान्तरमाह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

“अक्षीयमाणमपि तदि”ति । (४) क्षयस्यातिसूक्ष्मतयाऽनुपलभ्यमानक्षयमिति ।
शङ्कते—“स्यादेतदि”ति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरपरमाणुनामनुप्रवे-
शादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च सन्नपि विश्लेषः सूक्ष्मत्वाद्योपलक्ष्यते इति ।
निराकरोति—“न, कुतः ? अतीन्द्रियत्वादि”ति । परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात्तद्रूपपादि-
वद्रूपोपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत न स्थूल इत्यर्थः । शेषमतिरोहि-
तायम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

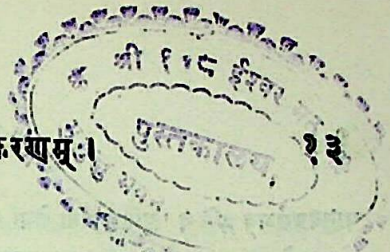
पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

(१) बालाप्रवृष्टान्तं व्याचष्टे आराप्रादिति । आराप्रस्य तोत्राप्रभोतलोहाप्रस्य मात्रेव मात्रा परिमाणं
यस्य सोऽवरो जीवो वृष्ट इति श्रुत्यर्थो बोध्यः ।

(२) चन्दनदृष्टान्तस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः ।

(३) नष्टत्वाभ्यादित्युक्तिभिरवात्मनोऽणुत्वैकदेशस्थत्वयोः सिद्धौ किमिति श्रुत्यन्तरमुदाह्रियते तत्राह
यद्यपीति ।

(४) सर्वथाऽक्षीयमाणत्वे गुरुत्वादिहानानुपपत्तिरित्याक्षेपे समाधानमाह क्षयस्येति ।

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

“कण्टकतोदनेपी”ति । (१)महदल्पयोः संयोगोत्पन्नवृणद्धि न महात्तं, न जातु घटकरकादिसंयोगा नमसो नमो व्यश्नुवतेऽपि त्वत्पानेव घटकरकादीनितरथा यत्र नमस्तत्र घटकरकाद्युपलम्भ इति तेऽपि नमःपरिमाणाः प्रसज्येरमिति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । (२)यद्यप्यन्तःकरणमणु, तथापि तस्य त्वचा सम्बद्धत्वात् त्वचश्च समस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशेऽप्यधिष्ठिता त्वगाधिष्ठितैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं चैत्यमनुभवितुं त्वगिन्द्रियेण गङ्गायाम्, अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे तदनुभवेन सर्वाङ्गीणम्, तस्यासर्वाङ्गीणत्वात् । (३)कण्टकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलब्धिरिति वैषम्यम् । “गुणत्वमेव ही”ति । इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यद्व्यपदेशत्वमत एव (४) हि हेमन्ते विषकावयवाप्यद्रव्यगतेऽतिसान्द्रे शीतस्पर्शोऽनुभूयमानेऽप्यनुद्भूतं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदादीनां गन्धवाहविप्रकीर्णसूक्ष्मावयवानामतिसान्द्रे (५) गन्धेऽनुभूयमाने रूपस्पर्शौ नानुभूयेते, तत्कस्य हेतोरनुद्भूतत्वात्तयोर्गन्धस्य चोद्भूतत्वादिति । न च द्रव्यस्य प्रक्षयप्रसङ्गः, द्रव्यान्तरावयवपुरणात् । अत एव कालपरिवासवशादस्य (६) हतगन्धितोपलभ्यते । अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणेनः किन्तु स्वभावः, न च स्वभावस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तस्यप्रच्युतेरित्याह “यदि च चैतन्यमि”ति । तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याविकारितया परमात्मत्वे तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदनुरोधेन बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह “तद्गुणसारत्वादि”ति । तद्व्याचष्टे “तस्या बुद्धेरिति”ति । अस्मिन्ना स्वसंबन्धिन्या बुद्धेरुपस्थापितत्वात् तदा परामर्शः, (७)नहि शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते, अपि तु योऽयं मिथ्याज्ञानद्वेषाद्यनुषक्तः स एव प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । (८)न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छाद्वे-

(१) ननु यदि त्वकण्टकसंयोगस्य यावत्स्वव्यापित्वात्तज्जन्मं दुःखं सर्वाङ्गीणं, तर्हि त्वन्मतेपि जीवस्य सकलदेहव्यापित्वात्स्वर्गाविकण्टकयोगस्यापि यावज्जीवव्यापित्वात्कण्टकजवेदनायाः सकलशरीरव्यापित्वोपलम्भप्रसङ्गः स्यात्तत्राह महदल्पयोरिति । कण्टकावच्छेदकल्पिते जीवैकदेशे जीवकण्टकसंयोगो वर्तते न सर्वत्रेत्यर्थः ।

(२) ननु यदि महदल्पयोः संयोगोऽल्पाणुरोधी तर्हि जीवमनःसंयोगोपि मनोऽनुभूयतेति न तद्वद्वारा सर्वाङ्गीणशैत्योपलम्भस्तत्राह यद्यपीति ।

(३) महदल्पयोरित्यादिप्रश्नोक्तं निगमयन्नाह कण्टकतोदनस्येति ।

(४) यतो द्रव्यदेशत्वनियमो यतश्चैकार्थसमवेतगुणेषु कस्याचिद्वद्भः कस्यचिच्च नेति सम्भवति अत एव इत्यर्थः ।

(५) अतिघने ।

(६) कालात्ययवशात् ।

(७) ननु तद्गुणसारत्वादिति हेतुरसिद्धः, स्वत पञ्चानुराग्येति वदन् पूर्वपक्षिणं प्रत्यात्मनि बुद्धिगुणाधारोपासिद्धेरहमिति चात्मनो विवेकप्रद्वणात्तस्मिन्नारोपासिद्धेति, अत आह नहीति । अहमिति अतिमासेप्यनवच्छिन्नानन्दस्वभावस्यात्मतत्त्वस्यानुभवादारोपसम्भव इत्यर्थः ।

(८) ननु किमवच्छिन्नस्वभावत्वेन स्वत एव जीव इच्छादिमात्रं भवेत् तत्राह नचेति ।

२ भा. वा. २.

षानुषङ्गसंभव इति । बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाभ्यासेन तद्धर्मत्वाभ्यास उदशरावाभ्यस्तस्यैव चन्द्रमसो विम्बस्य तोयकम्पे, कम्पवत्त्वाभ्यास इत्युपपादितमभ्यासभाष्ये । तथा च बुद्ध्यावुपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽप्यणुव्यपदेशभागभवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम्, तथा चोत्क्रान्त्यादीनामुपपत्तिरिति । निगदव्याख्यातमितरत् ।
(१) प्रायणेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावत्संसार्यात्मभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति ।
“अपि च मिथ्याज्ञाने”ति । न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागमत उपपत्ति-
क्षेत्र्यर्थः । “आदित्यवर्णमि”ति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । “तमस” इति । अविद्याया
इत्यर्थः । तमेव विदिष्व साक्षात्कृत्य सृष्ट्युपविद्यामत्येतीति योजना ॥ ३० ॥

अनुशयबीजं पूर्वपक्षी प्रकटयति “ननु सुषुप्तप्रलययो”रिति । “सता” परम-
स्मना । अनुशयबीजपरिहारः । अत्रोच्यते—

पुंस्त्वादिष्वस्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

स्यादेतद्, अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसंनिधानात्कस्मान्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न
प्रसज्येते ? अथादृष्टविपाककादाचित्कत्वात्सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य जायं
प्रसङ्गः, तावत्संस्थेयान्तःकरणे आत्मनो चेन्द्रियाणां वऽऽस्तां, तत्किमन्तर्गद्गुणान्तःकरणेनेति
चोदयति—“अथ वान्यतरस्यात्मन” इति । अथ वेति सिद्धान्तं निवर्तयति—सिद्धा-
न्तो ब्रूते—“न चात्मन” इति । अवधानं खल्वनुबुध्ना शुश्रूषा वा । (२) न चैते आ-
त्मनो धर्मौ, तस्याविक्रियत्वात् । न चेन्द्रियाणामेकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽप्यन्वादीनां दर्शनात् ।
न च ते आन्तरत्वेनानुभूयमाने बाह्ये सम्भवतः । तस्मादस्ति तदान्तरं किमपि यस्य चैते
तदन्तःकरणम् । तदिदमुक्तं—“यस्यावधाने”ति । अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति—“तथा
चेति ॥ ३२ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

ननु तद्गुणसारत्वादित्येनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लब्धमेवेति तद्गुणोत्पादनम-
नर्थकमित्यत आह—“तद्गुणसारत्वाधिकारेणे”ति । तस्यैवैष प्रपञ्चो ये (३) पश्यन्त्यात्मा
भोक्तैव न कर्तेति तन्निराकरणार्थः । (४) “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादि”त्याह स्म भग-

(१) भाष्ये बुद्धिवियोगे सत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्प्रायणगोचरमित्याह प्रायण इति । बुद्धिवियोगे चे-
न्मरणमात्मनस्तदाऽसत्त्वमथ वियोगेनावस्थितिस्तर्ह्यसंसारित्वमेवं सति को दोषस्तत्राह ततश्चेति ।

(२) अनुबुध्नाशुश्रूषे साश्रये गुणत्वाद्बुधव्यस्तयोरभयस्तन्मन इत्युक्ते सिद्धान्तिनार्थान्तरत्वमाह-
ङ्क्याह नचेति इति ।

(३) साङ्ख्याः ।

(४) सिद्धान्तमाह शास्त्रेति ।

वान् जैमिनिः । प्रयोक्तृनुष्ठातरि कर्तरीति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः ? प्रयोक्तृ-
लसाधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः, कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिः, बुद्धिधेत् कर्त्रा भोक्ता
चात्मा, ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय
इति किं केन सङ्गतमिति शास्त्रस्यानर्थकत्वमविद्यमानाभिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनत्वं स्यात् ।
(१) यथा च तद्गुणधारतयास्यावस्तुसदपि भोक्तृत्वं साध्यवहारिकमेवं कर्तृत्वमपि साध्यव-
हारिकं न तु भाविकम् । अविद्यावद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमभ्यासभाष्य इति सर्वमवद-
तम् ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः संचारः क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः सम्भवति, तस्मादपि कर्ता जीवः ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतेषां प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादाने
स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः सम्भवति ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

(२) अभ्युच्यमात्रमेतन्न सम्यगुपपत्तिः । विज्ञानं कर्तुं यज्ञं तनुते सर्वत्र हि बुद्धिः क-
रणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्या व्यपदेशे विपर्ययः स्या-
त्तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्तेति ॥ ३६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—“अत्राह—यदीति” । प्रज्ञावान् स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः
सम्पादयेन्नानिष्टमनिष्टसम्पत्तिरप्यस्योपलभ्यते, तस्मान्न स्वतन्त्रस्तथा च न कर्ता तल्लक्षण-
त्वात्तस्येत्यर्थः । अस्योत्तरम्—

उपलब्धिवदानियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्ता प्रयुङ्क्ते न त्वयं कारकान्तरेः प्रयुज्यते इत्येतावन्मात्र-
मस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षत इति । ईदृशं हि स्वातन्त्र्यं नेश्व-
रस्याप्यत्रभवतोस्तीत्युत्सजसंकथः कर्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रेष्युस्त-
त्साधनविभ्रमणानिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्टं प्राप्नुयादित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः ।
विषयकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वभावस्य कृत्वात्मन इन्द्रियादीनि
करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति चारुणायते
तत्र चास्यास्ति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्युपनयनम् । अ(३)वि-

(१) भोक्तुरात्मन एव कर्तृत्वमित्युक्त्वा क्रियाभ्यस्यानित्यत्वं परिहरति यथाचेति । विस्वभावत्वं
चेन्नोक्तत्वं सुक्तावपि स्यात् क्रियावेशात्मकं चेत्कर्तृत्वमपि तद्वन्न विरुद्धमिति भावः ।

(२) अङ्गीकारमात्रम्, विज्ञानशब्देन कोशरूपबुद्धेरभिधानादात्मनः कर्तृत्वासाधकत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु कर्त्रा बुद्धेर्न कारणशक्तिः कल्प्यते, सा तु कर्त्रेव किन्त्वप्यदास्ति तस्याः साधारणं कारण-
मतः कथं शक्तिविपर्ययस्तत्राह अविपर्ययायेति । तर्हि सैव मन्मते आत्मेति संज्ञामात्रे विवादो नार्थ इति भावः ।

पर्ययाय तु कर्णान्तरकल्पनायां नाग्नि विस्वाद इति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्षयति । (१) धारणाभ्यानसमाध्यो हि संयमपदेवदनीयाः । यथाहुः—‘त्रयमेकत्र संयम’ (पा० २ सू० ४) इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समोघरुपदेशः (२) । यथाहुः—‘तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति । सोयमिह कर्त्रात्मा समाधायुपविश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमवैतीति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह “एवं ताव” इति । विवृणोति “तत्पुनरिति” । पूर्वपक्षं गृह्णाति—“तत्रे”ति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वाभाविके कर्तृत्वे संभवति असत्यपवादे तदोपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । (३) न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोऽस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावोपि नाज्ञो भवत्येवं कर्तृत्वभावोपि क्रियावेशाभावोपि नास्तीति । तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्ते, ऽभिधीयते—(४) नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते तदस्य बुद्धस्त्वमसत्यपि बोद्धव्ये युक्तं बहोरिवासत्यपि दाह्ये दग्धृत्वं, तच्छीलस्य तस्यावगमात् । कर्तृत्वं त्वस्य क्रियावेशादवगन्तव्यम् । न च नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यासङ्कलितस्य संभवति, (५) तस्य च कदाचिदपि असंसर्गं कथं तच्छक्तियोगो निर्दिषयायाः शक्तेरसंभवात् । तथा च यदि तत्सिद्धयर्थं (६) तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयते तथासति तत्स्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद् भावनाशप्रसङ्गो (७) न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दुःखत्वात् न विगलितसकलदुःखपरमानन्दवस्या मोक्षः स्यादित्याशयवानाह “न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः” इति । अभिप्रायमनुयाचोदयति “ननु स्थितायामपी”ति । परिहरति—“न निमित्तानामपी”ति । शक्तशक्याश्रया शक्तिः स्वसत्तयाऽवग्रहं शक्यमाक्षिपति । तथा च तयाऽऽक्षितं शक्यं सदैव स्यादिति भावः । चोदयति—“ननु मोक्षसाधनविधाना” इति । परिहरति—“न साधनायत्तस्ये”ति । अस्माकं तु न मोक्षः साध्योऽपि तु ब्रह्मस्वरूपं तच्च नित्यमिति । उक्तमभिप्राय (८) भाविष्करोति—“अपि च नित्यशुद्धे”ति । चोदयति—पर एव तर्हि

(१) ‘देशबन्धश्चित्तस्य धारणा’ ‘तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्’ ‘तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव (भवतीति) समाधिः’ (पा० २ सू० १-२-३) इति पातञ्जलयोगसूत्रेभ्यस्तेषां स्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

(२) वाक्ययुक्तिभ्यां ब्रह्मणि चितनिवेशात्मकत्वाच्छ्रवणमननयोर्धारणात्वं दर्शनस्य साक्षात्कारस्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मण्यावेशास्वरूपशून्यामिव भवतीति श्रवणादीनां समाधित्वमुक्तं भाष्यकारेणानेति भावः ।

(३) नन्वात्मनो निरुपाधिककर्तृत्वे मुक्तावपि कर्मकर्तृत्वं स्यात्, अन्यथा कथं स्वाभाविकं कर्तृत्वमथाच कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह न च मुक्त्यभावेति ।

(४) क्रियाभ्युपगमे मुक्तिव्याघात इति प्रतिबन्दी निरस्यब्राह्म निर्येति ।

(५) ननु क्रियावेशाभावोपि तद्विषयशक्तिमत्त्वं स्यात्तदेव च कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह तस्येति ।

(६) क्रियायोगविषयशक्तिसिद्धयर्थम् । (७) आत्मानित्यत्वहानिरित्यर्थः ।

(८) ज्ञानं ब्रह्मस्वभावो न कर्तृत्वमित्यभिप्रायमित्यर्थः ।

संसारो"ति । अयमर्थः—परस्परसंसारो तस्याविद्याप्रविलये मुक्तौ सर्वे मुख्यैरज्ञयिषेपात्, ततश्च सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः, परस्मादन्यथेत्यु बुद्ध्यादिसंघात एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिपंसारो नात्मन इति । परिहरति—“नाविद्याप्रत्युपम्यापितत्वा”दिति । न परमात्मनो मुक्ति-संसारो तस्य नित्यमुक्तत्वान्नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य तस्याचेतनत्वादपि त्वविद्योपम्यापितानां बुद्ध्यादिसंघातानां भेदात्तत्तदुद्ध्यादिसंघातभेदोपधान आत्मैकोपि भिन्न इव विशुद्धोऽप्य-विशुद्ध इव ततश्चैकबुद्ध्यादिसंघातापगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र बद्ध इव यथा मणिह्वापाद्युप-धानभेदादेकमेव सुखं नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिवावदातस्मिन्नन्यतमोपधानविगमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गस्तस्माच्च परमात्मनो मोक्षसंसारौ नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य किन्तु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मस्वभावस्य जीवभावमात्रस्येति परमार्थः । अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयति—“तथा चे”ति । इतश्चोपाधिकं यदुपाभ्यभि-वोद्गवाभ्यामस्याभिभवोद्भवौ दर्शयति श्रुतिरित्याह—“तथा स्वप्नजागरितयो”रिति । अत्रैवार्थे सूत्रं व्याचष्टे—“तदेतदाहे”ति । सम्प्रसादः—सुषुप्तेः । स्यादेतत्, तक्षणः पाण्यादयः सन्ति तैरयं वास्यादीन् व्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तक्षणो दृष्टान्तेनेत्यत आह—“तक्षदृष्टान्त-श्चे”ति । यथा स्वशरीरेणोदासीनस्तथा सुखी वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वात्मनात्मोदासीनः सुखी मनःप्रभृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावताऽ-स्य साम्यं न तु सर्वथा । (१) यथाऽऽत्मा च जीवोऽवयवान्तरानपेक्षः स्वशरीरं व्यापारय-त्येवं मनःप्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः । पूर्वपक्षहेतुननुमाष्य दूषयति—“यत्तुक्त”मिति । यत्परं हि साङ्गं स एव शास्त्रार्थः । कर्त्रपेक्षितोपायभावनापरं तद् न कर्तृस्वरूपपरम्, तेन यथा लोकासिद्धं कर्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते, (२) तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेश-विरोधादविद्याकृतं तदवतिष्ठते । चोदयति—“ननु सन्ध्ये स्थान”इति । औपाधिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्यपगमे सम्भवतीति स्वाभाविकमेव युज्यत इत्यर्थः । अपि च यत्रापि कर-णमास्ति तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वभ्रवणात्स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह—“तथोपाद-नेपी”ति । तदेतत्परिहरति—“न तावत्सन्ध्य”इति । उपाध्यपगमोऽसिद्धोन्तःकर-णस्थोपाधेः सन्ध्येऽवस्थानादित्यर्थः । अपि च स्वप्ने यादृशं ज्ञानं तादृशो विहारोपीत्याह—“विहारोपि च तत्रे”ति । “तथोपादानेऽपी”ति । यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तारि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानकृतमस्य कर्तृत्वं न शुद्धस्य, नहि परशुसहायच्छेत्ता केवल-श्छेत्ता भवति । (३) ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि तु करणादिसहितस्यैव, तथा सति करण-विष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यात्त चैतदस्तीत्याह—“भवति च लोक” इति । करणादिवि

(१) तद्विषयविषयवैचनेन साम्यमुक्त्या सर्वथा समं दृष्टान्तमाह यथेति । यः प्रेरयति स पा-ण्यादिभिरेव प्रेरयतीति नियोगेन नियमेन पर्यनुयोगो नियोगपर्यनुयोगस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(२) नन्वतत्परादपि देवताविग्रहादिवत्कर्ता प्रतीयतामिष्यत आह तस्मादिति ।

(३) ननु यद्यप्याधीनस्यापि स्वातन्त्र्यवाचिनी कर्तृत्वप्रतीतिस्तर्ह्यतिप्रसङ्गः स्यादत आह ननु यदीति ।

कर्तृविभक्तिः कदाचिदस्त्येव विवक्षावशादित्यर्थः । अपि चैयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारो परममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा, कर्तृविभक्तिस्तु भाषी कूलं पिपतिषतीतिवदबुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—“अपि चास्मिन्नुपादान” इति । यस्त्वयं व्य-
पदेश इति यत्तदुक्तमस्माभिरभ्युच्चयमात्रमेतदिति तदितः समुत्थितम् । “सर्वकारकाणा-
मेवे”ति । विविलयन्ति तण्डुला उद्वलन्ति काष्ठानि विभर्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां
कर्तृत्वम् । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह—“उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां
करणत्वम्” । नन्वेवंसति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तिवत्यत आह—“न च
तस्यामुपलब्धावप्यस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्ति, कस्मात् ? नित्योपलब्धिस्वरूप-
त्वादा”त्मनो नहि नित्ये स्वभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नास्योपलब्धौ
स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम्, नापि बुद्ध्यादिरुपलब्धिर्कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्तं यथा तद्रूपमध्य
वसायादिकर्तृत्वमित्याह—“अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति” ।
कृतः ? “अहंकारस्याप्युपलब्ध्यमानत्वात्” । नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं
तस्यामेव गन्तुं भवति । एतदुक्तं भवति—यदि बुद्धिरुपलब्धौ भवेत् ततस्तस्या उपलब्ध-
त्वमात्मन्यध्यस्येत । न चैतदस्ति, तस्या जडत्वेनोपलब्ध्यमानतयोपलब्धिर्कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
यदा चोपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धत्वे कारणान्तरं कल्पनीयं तथा च
नाममात्रे विसंवाद इति तत्र भवतीत्याह—“न चैवंसति करणान्तरकल्पना” बुद्धेरुप-
लब्धस्वाभावात् । (१) तत्किमिदानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धावात्मा चानुपलब्धेत्यत आह—“बुद्धेः
करणत्वाभ्युपगमात्” । अयमभिसंधिः—चैतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न
तत्रात्मनः कर्तृत्वम्, नापि बुद्धेः करणत्वं, किन्तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं वृत्तिरिति
चोपलब्धिरिति चाख्यायते (२) । तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वमा-
त्मनश्च तदुपधानेनाहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यत इति ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनालक्षणेषु रागादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं
कल्पयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् (३) । न चेद्वरो द्वेषपक्षपातरहितो जीवान्साध्वसाधुनि कर्मणि
प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मापेक्षया जगद्वैचित्र्यमुपपद्येत । (४) स हि स्वतन्त्रः कारणको
धर्म एव जन्तुः प्रवर्तयेन्नाश्रमे, ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति सुखिन एव
स्युर्न दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैचित्र्यमनुभव-
न्तीति युक्तम् । एवं च विधिनिषेधयोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा इतीश्वरे-
णैव प्रवर्तस्यन्त इति कृतं विधिनिषेधाभ्यां, न हि बलवदनिलसलिलौघनुशमानं प्रत्युपदेशे-

(१) ननुपलब्धेर्नित्यत्वात्तस्या यदि न कर्त्री बुद्धिस्तदा करणमपि न भवेत्तथा च तस्या उपलब्धि-
रणत्वप्रीतीदृशेभ्येतत्कीमप्रायेणाशङ्कते तत्किमिदानीमिति ।

(२) एवं च चैतन्यव्यञ्जकवृत्तौ बुद्धेः करणत्वं तदुपहितस्य चात्मनः कर्तृत्वन्तथाच न प्रसिद्धि-
रोध इति भाषः । (३) रागादिमत्त्वमसङ्गात् । ननु कर्मापेक्षत्वाददोषस्तत्राह नचेति ।

(४) ननु नेश्वरस्य धर्मादितन्त्रस्य प्रवर्तकत्वं किन्तु कर्णधात्रीनस्य, तत्राह सहीति ।

५थवान्(१) । तस्मादेव साधु कर्म कारयतीत्यादयः श्रुतयः समस्तविधिनिषेधश्रुति-
विरोधात्लोकविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापरतया नेया इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—‘एष होव साधु कर्म कार-
यती’त्यादयस्तावच्छ्रुतयः सर्वव्यापारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रतामाहुः । तदसति प्रतिबन्धके
न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुचितम् । न च श्रुतिषिद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागा-
दिषु सत्सु तत्कल्पना विरुध्येत । न चेद्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तूनां प्रवृत्तेः सुखित्वमेव न
वैचित्र्यमिति युक्तम् । यद्यप्ययमीश्वरो कीतरागस्तथापि पूर्वपूर्वजन्तुकर्मापेक्षया जन्तू-
नधर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि निर्दुष्टः । न च कर्मप्रचयस्यादि-
रस्यनादित्वात्संसारस्य । न चेद्वरतन्त्रस्य कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति साम्प्रतम् । नहीश्वरः
प्रबलतरपथन इव जन्तून् प्रवर्तयत्यपि तु तच्चैतन्यमनुकम्पमानो रागाद्युपहारमुखेनैवं चेष्टा-
निष्ठप्राप्तिपरिहारार्थिनो विधिनिषेधावर्थवन्तौ भवतः । तदनेनाभिसन्धिनोक्तं “परायत्तेपि
हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव” इति । तस्माद्विधिनिषेधशास्त्राविरोधात्लोकस्य स्थूलदर्शि-
त्वात् ‘एष होव साधु कर्म कारयती’त्यादिश्रुतेः

अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा इवभ्रमेव(२) वा ॥

इति स्थितेष्टेद्वरतन्त्राणामेव जन्तूनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम् । ईश्वर एव
विधिनिषेधयोः (३)स्थाने नियुज्येत यद्विधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माध-
र्मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केवलमानर्थक्यं विपरीतं चापद्यत
इत्याह—“तथा विहितकारिण”मिति । पूर्वोक्त दोषः कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रस-
ज्येत । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४१-४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित-

वादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसञ्ज्ञितिमाह—जीवेश्वरयो”रिति । (४)उपकार्योपकारकभावः प्रयोज्यप्रयो-
जकभावः । अत्रापाततो विनिगमनाहेतोरभावादनियमोऽनिश्चय इत्युक्तम्, निश्चयेहेत्वाभास-
दर्शनेन(५) भेदपक्षमालम्ब्याह—“अथवे”ति । ईशितव्येशितृभावस्यान्वेष्यान्वेष्यभावश्च

(१) अस्यन्तपराधीने न विधिः प्रवर्तक इति भावः ।

(२) नरकगर्तम् ।

(३) विधिप्रतिषेधयोरीश्वर एव नियोज्य इति भ्रमं निवर्तयति स्थाने इति ।

(४) जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावः भुपगमादिति भाष्ये उपायोत्पादकत्वमुक्तमिति भ्रमं व्युद-
स्यति उपकार्येति ।

(५) निश्चयेति । अभेदश्रुतीषु सतीषु भेदो निर्णेतुं न शक्यते इत्याभासत्वमत एका कोटिः प्रदर्शितेत्यर्थः ।

निश्चयनियन्तुभावश्च न जीवपरमात्मनोरभेदेऽवकल्प्यते । (१) न च 'ब्रह्मदाशा ब्रह्माकित्वा' इत्या-
 याश्च श्रुतयो दाशा ब्रह्माकित्वा ब्रह्मेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदे ऽवकल्पन्ते ।
 (२) न चैताभिर्भेदोभदप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः साक्षादंशत्वप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णात् 'पादो-
 ऽस्य विश्वा भूतानी'त्यादेः' स्मृतेश्च 'ममैवांश' इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वासिद्धिः, (३) निरति-
 शयोपाधिसम्पदा च विभूतियोगेनेश्वरः स्वांशानामपि निष्कृष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते, न हि
 तावदनवयवेश्वरस्य जीवाभितुमर्हन्त्यंशाः । अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वे तद्वता वेदना ब्रह्मणो
 भवेत्, पादादिगता इव वेदना देवदत्तस्य । ततश्च ब्रह्मभूयङ्गतस्य सप्रस्तजीवगतवेदज्ञानुभव-
 प्रसङ्ग इति वर संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवात् न भूरि दुःखमनुभवति ।
 मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभागिति प्रयत्नेन मुक्तिरनर्थबहुलतया परिहर्तव्या स्यादिति । तथा भेदा-
 भेदयोः परस्परविरोधिनीरेकप्रासम्भवान्नांशत्वं जीवानाम् । न च ब्रह्मैव सत्, असन्तस्तु जीवा
 इति युक्तम्, सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्थाभावप्रसङ्गादनुज्ञापरिहारभावप्रसङ्गाच्च । (४) तस्मा-
 उजीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकालाभेदनिमित्तोप-
 चारादिति प्राप्ते,

अभिधीयते—अनधिगतार्थावबोधनानि प्रमाणानि, विशेषतः शब्दः । (५) तत्र भेदो
 लोकसिद्धरवान्न शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनधिगतत्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति ।
 (६) येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते चोपसंहियते तत्रैव तस्य तात्पर्यमु-
 पनिषदश्चाद्वैतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते । न, च यत्परास्तदौपचा-
 रिकं युक्तमभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नात्पत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमित्युक्तम् । तस्मा-
 दद्वैते भाषिके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनीयाविशोपधानभेदादेकस्येव विम्बस्य
 दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिबिम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्ति-
 सारव्यवस्था चोपपद्यते । न च मोक्षस्यानर्थबहुलता, यतः प्रतिबिम्बानामिव इयामतावदात-
 तादिर्जीवानामेव नानावेदनाभिसम्बन्धो ब्रह्मणस्तु विम्बस्येव न तदभिसम्बन्धः । (७) यथा च
 दर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बं विम्बभावेऽवतिष्ठते न कृपाणे प्रतिबिम्बतमप्येवमविशोपधानविगमे
 जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्तन्त्रतया न त्वंश इति तात्पर्यार्थः ॥ ४३-४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

(८) सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः । तथथा बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि

(१) विरोधोद्घाटनायापरां कोटिमाह नचेति ।

(२) न चैतामिरिति, युज्यत इत्यनेनाश्रयः । अनेनोपयश्रुतीनामविरोधाशंका परास्ता वेदितव्या ।

(३) ननु जीवानामीश्वरांशत्वेऽपि नेश्वरस्य जीवनियन्तृत्वं चेतनत्वेन जीवैरविशोधादित्याशंक्यह
 निरतिशयेति ।

(४) अविरोधवायाह तस्मादिति । (५) यदुक्तमीशिषीशितव्यभावश्चेत्यादि तत्राह तचेति ।

(६) प्रमेयत्वापूर्वत्वलक्षणतात्पर्याल्लङ्घनद्वैतश्रुतिर्वर्लीयसीत्युक्त्योपक्रमाद्यैककल्प्यादपत्त्याह येन चेति ।

(७) ब्रह्मभावं गतस्य समस्तजीवगतवेदनाप्रसङ्ग इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत्राह यथाचेति ।

(८) 'सप्तदशकेनापी'ति भाष्योदाहृतस्मृतौ सप्तदशपदं व्याचष्टे सप्तदशेति ।

दश, बुद्धिमनसी वृत्तिभेदमात्रेण (१) भिन्ने अप्येकीकृत्यैकमन्तःकरणं, शरीरं, पञ्च विषया इति सप्तदशक्रो राशिः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

अनुज्ञा विधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना, अपौरुषेये प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासम्भवात्, क्लृप्तार्थायामन्त्रोमीयार्हिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्च, पुरुषार्थेऽपि नियमांशे (२)ऽप्रवृत्तेः। “कः पुनर्देहसम्बन्धः” इति । न हि कूटस्थमित्यस्यात्मनोपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वा ऽन्यो वा कश्चित्सम्बन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यभिसन्धिः । उत्तरं “देहादिरयं सङ्घातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः” । अयमर्थः—सत्यं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः पारमार्थिकः सम्बन्धः, किन्तु बुद्ध्यादिजनितात्मविषया विपरीता वृत्तिरहमेव देहादिसंघातइत्येवंरूपा । (३)अस्यां देहादिसंघात आत्मतादात्म्येन भासते, सोऽयं सावृतस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिश्चोदयति—“सम्यग्दर्शिनस्तर्ही”ति । उत्तरं “न तस्ये”ति । यदि सूक्ष्मस्थूलदेहादिसंघातोऽविद्योपदर्शित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमतमद्धा तद्वन्तं प्रति विधिनियमेषयोरानर्थक्यमेव । एतदेव विनाशयति—“हेयोपादेययो”रिति । चोदको निगूढाभिसन्धिमाविष्करोति—“शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव” आमुष्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नियोज्यत्वमिति चेत्परिहरति—“न, तत्संहतत्वाभिमानात्” । एतद्विभजते—“सत्य”मिति । यो ह्यात्मनः (४)षाट्कौशिकादेहादुपपत्त्या व्यतिरेकं वेद, न तु समस्तबुद्ध्यादिभ्यतिरेकं, तस्यामुष्मिकफलेष्वधिकारः । समस्तबुद्ध्यादिसङ्गतिभ्यतिरेकवेदिनस्तु कर्तृभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्टचेष्टाऽभिमानविकलस्य तस्या अप्यभावादिति ॥ ४८-४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

येषां तु सांख्यानां वैशेषिकाणां वा सुखदुःखव्यवस्थां पारमार्थिकीमिच्छतां बहव आत्मानः सर्वगतास्तेषामेवैव व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यानप्रति व्यतिकर्म तावदाह—“कथ”मिति । (५)यादृशस्तादृशो गुणसम्बन्धः सर्वान्पुरुषान्प्रत्यविशिष्ट इति

(१) संशयनिश्चयरूपवृत्तिभेदमात्रेणेत्यर्थः । (२) गोमोहनादिसाधनाविज्ञेयानियमाज्ञोपीत्यर्थः ।

(३) ननु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहाद्यात्मसम्बन्धत्वं तस्यात्ममात्रनिष्ठत्वादत आहस्यामिति । भ्रान्तविषयमिच्छतादात्म्यं सम्बन्ध इति वक्तुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिरुक्त्यर्थः ।

(४) अस्थिस्नायुमज्जास्वप्नसंशोभितानि षट्काशास्तेकृताव शाट्कौशिकाव स्थूलशरीरादित्यर्थः ।

(५) निर्विशेषस्य न सुखदिसम्बन्धोपीत्याह यादृश इति ।

तत्कृते सुखदुःखे सर्वान्प्रत्यविशिष्टे । (१) न च कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्थ्यात् । चोदयति—“स्यादेतदि”ति । अयमर्थः— न प्रधानं स्वविभूतिख्यापनाय प्रवर्तते किन्तु पुरुषार्थम्, यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवणौ पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमाप्ताधिकारं प्रवर्तते । एवं च मुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति । निराकरोति—“नही”ति । सर्वेषां पुरुषाणां विमुक्ताप्रधानस्य च साधारण्यादमुं पुरुषं प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात्प्रयोजनवशेन विना हेतुं व्यवस्थाऽऽस्थेया, सा चायुक्ता, हेत्वभावादित्यर्थः । भवतु सांख्यानानामव्यवस्था प्रधानसमवायादहृष्टस्य, प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां स्वात्मसमवाय्यहृष्टं प्रत्यात्ममसाधारणं तत्कृतश्च मनसा सहात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धोऽनादिरहृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा चात्ममनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि स्वस्वामिभावस्यासाधारण्यादभिसन्ध्यादिव्यवस्थोपपद्यत एव । न च संयोगोऽपि साधारणः, न हि तस्य मनस आत्मान्तरैर्यः संयोगः स एव स्वामिनाप्यात्मसंयोगस्य प्रति-संयोगिभेदेन भेदात् । (२) तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वाच्चव्यवस्थायाश्चैकत्वेऽपि उपपत्तेर्नानैकात्मकल्पना गौरवादागमविरोधाच्चान्त्यविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः—भेदे हि तत्कल्पना ततश्च भेद इति । एतदेव काणादमतदूषणम्, भाष्यकृता तु प्रौढवादितया काणादान्प्रत्यप्यहृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि, सांख्यमतदूषणपराण्येवेति तु रोचयन्ते केचित्तदास्तां तावत् ॥ ५०—५३ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे

भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

(३) यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्ववेदनप्रतिज्ञातदुपपादनश्रुतिविरोधाद्बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादौ सद्भावश्रुतिर्वियदमृतत्वादिश्रुतय इवान्यथा कथञ्चिन्नेतुमुचिता, तथाप्यन्यथानयनप्रकारः (४) मविद्वानन्यथानुपपत्त्यमानैकापि श्रुतिर्वैहोरन्यथयेदिति मन्वानः पूर्वपक्षयति । अत्र चाभ्युच्चयतया वियदधिकरणपूर्वपक्षहेतुर्न स्मारयति—“तत्र तावदि”ति । (५) शब्दैकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिस्तस्या यत्र शब्दो निवर्तते तत्र तत्प्रमाणाभा-

(१) आत्ममनःसंयोगस्याप्यसाधारण्यमाह नचेति ।

(२) यद्यहृष्टानियमेन न वैशेषिकमतं दूषणीयं कथं तर्हि दूषणीयमत आह तस्मादिति ।

(३) वियदधिकरणेन गतार्थत्वमाशंक्य परिहराह यद्यपीत्यादिना, सर्ववेदनप्रतिज्ञारूपा श्रुतिस्त्वस्य-सर्ववेदनस्योपपादनश्रुतिश्च यथोक्ता ताभ्यां विरोधादित्यर्थः ।

(४) अवान्तरप्रलयाभिप्रायम् ।

(५) ननु भाष्यकारीयमनाम्नानात्प्राणानामनुत्पत्तिनिर्धारणं कथं सङ्गच्छते पुराणनगरस्थानीषिषु अभिचारेण प्रमाणाभावात्तस्य प्रमेयाभावात्तत्वाभावात् इत्याशंक्याह शब्दैकेति । यत्र—प्राणलक्षणमहा-भूते । तदभावः—प्राणोत्पत्त्यभावः ।

वेन तदभावः प्रतीयते, यथा चैत्यवन्दनतत्कर्मधर्मताया इत्यर्थः । अत्राप्राप्ततः श्रुतिविप्रति-
पत्त्यनध्यवसायेन पूर्वपक्षयित्वा ऽथ वेत्यामिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अमिप्रायोस्य दर्शितः
'पानव्यापञ्च तद्वदि'त्यत्रा(१) इवप्रतिग्रहेभ्यामधिकरणपूर्वपक्षसुत्रार्थसादृश्यं तदा परामृष्टम् ।
राद्धान्तस्तु स्यादेतदेवं यदि सर्गौ प्राणसद्भावश्रुतिरनन्यथासिद्धा भवेत्, अन्यथैव त्वेषा
सिद्ध्यति । अवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां सृष्टिर्धैक्येति तदर्थोऽनुपक्रमः । तत्राधिकारि-
पुरुषः प्रजापतिरप्रनष्ट एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपत्त्यार्था ।
तस्माद्भूयस्वीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणत्वे तु
प्रतिज्ञातार्थानुगुण्याभावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् प्राणा अपि नभोवद्गुणो विकारा इति । न च
चैत्यवन्दनादिवत्सर्वथा प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतः, क्वचित् खल्वेषामुत्पत्त्यश्रवणमुत्पत्तिश्रुतिस्तु
तत्रतत्र दर्शिता । तस्माद्वैषम्यं चैत्यवन्दनपोषधा(२)दिभिरिति । केचिद्विषयधिकरणव्या-
ख्यानेन गौण्यसम्भवा दिति सुत्रं व्याचक्षते—गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसम्भवादुत्पत्तेरिति
तदयुक्तम्, विवक्ष्यसाहचर्यात् । तथाहि—प्राणानां जीववद्भाविकृतब्रह्मात्मतयानुपपत्तिः स्यात्,
ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया वा ? न तावज्जीववद्देशामविकृतब्रह्मात्मता जडत्वात् । तस्मात्तत्त्वा-
न्तरतयैषामनुत्पत्तिरास्थेया(३) । तथा च ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनप्रतिज्ञाव्याहृतिः समस्त-
वेदान्तव्याकोपस्थेतदाह "वियदधिकरणं ही"ति ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्प्राणमनसामुपलक्षणम् । अयमर्थः—यत्रापि तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ प्राण-
सृष्टिर्नोक्तेति ब्रूषे, तत्राप्युक्तेति ब्रूमहे । तथाहि—यस्मिन् प्रकरणे तेजोवत्तत्पूर्वकत्वं वाक्प्रा-

(१) अत्रेति । पूर्वमीमांसायां 'दोषात्विष्टिलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि' वैदिक न दोषः स्यात् (अ० ३
पा० ४ सू० ३४) इत्यत्र दाननिमित्तेष्टः कथिता, सा किं लौकिकेऽवदाने वैदिके वेति सन्देहे
दोषनिघ्नतार्थत्वाद्विष्टेः दोषस्य च न कस्यरिणो ददातीति प्रतिषेधलौकिकावदान एव सम्भ-
वात्पौण्डरीकेऽवदानसहस्रं दक्षिणेत्यादिविशेषविधिविहिते तु वैदिकेऽवदाने सामान्यनिषेधानवकाशेन दोषा-
प्राप्ते लौकिकेऽवदान एवेष्टिरिति पूर्वपक्षे 'अर्थवादोऽनुपपातात्तस्माद्यत्ते प्रतीयते (अ० ३ पा० ४
सू० ३९) इति सिद्धान्तसूत्रम् । न तावद्यथाश्रुतिजलोदररूपवरुणमहदोषो लौकिकेऽवदाने सति भवती-
ति प्रत्यक्षतः प्रतीयते तत्रानेन दाने दोषः तन्निर्घातार्थां चेष्टिरिति वदतो वाक्यभेदात् तस्मात्प्राप्तस्यानुवा-
दोऽयम्, ततो यत्तद्विधिविनि दाने इष्टिरिति । अनन्तरं च तस्याः कर्तृचित्ता कृता तत्परसूत्रेषु, तत्र यज-
मानकर्तृकत्वमुक्तेः स्थापितम् । एवं च तत्रावप्रतिग्रहेष्ट्याधिकरणपूर्वपक्षवद्वैदिके धातुसाम्यार्थं पीत-
सोमस्य वमने याग इन्द्रियेण शीर्षेण व्यर्थते यः सोमं वमतीति दोषात् वमननिमित्तेन्द्रियशोषस्य दर्शनाज
वरुणमहदप्राप्तिरित्याधिकाशङ्का, वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्भवेन न दोष इति । लोके धातु-
साम्यार्थत्वाद्भवनस्य तज्ज्येन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वाज दोषता, वेदे तु 'मा मे वाङ्माभिमिति गा'
इति सम्यग्ज्वरार्थमन्त्रालिङ्गाद्भवेन कर्मेवेगुण्याहोष इति भावः ।

(२) उपवासवाची पोषधशब्द इति कल्पतरौ ।

(३) आस्थेयेति । अविद्यादिवदनाद्यध्यासासिद्धये साक्षिणोऽव्यवधानात्सुषुप्तेऽप्युपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः ।

णमनसामाप्तायतेऽन्नमयं हीत्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं ततस्त(१)तसामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिरुक्ता, अथ गौणं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहारपर्या। लोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तैव तत्रापि प्राणसृष्टीरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह—“उत्पत्तिविषय” इति । संशयकारणमाह “श्रुतिविप्र-
वेधादि”ति । “विषयः” संशयः । कचिरसप्त प्राणाः तद्यथा—चक्षुर्ग्राणरसनवाक्श्रो-
त्रमनस्त्वगिति, कचिदष्टौ प्राणा ग्रहस्त्रेन—बन्धनेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते, तद्यथा—ग्राणरसन-
वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिति, त एते प्रहाप्रः । एषां तु विषया (२)अतिग्रहास्त्वष्टावेव “प्रा-
णो वै ग्रहः सोपानेनातिग्रहणे गृहीतो ऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रती”त्यादिना सन्दर्भेणोक्ताः ।
क चिन्नव, तद्यथा—सप्त वै शीर्षण्या प्राणाः द्वाववाश्चाविति, द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे एका
चागिति सप्त, पायूपस्थौ बुद्धिमनसी वा द्वाववाश्चाविति नव । कचिद्दश—नव वै पुरुषे प्रा-
णास्त उक्ता नाभिर्दशमीति । कचिदेकादश, दशमे पुरुषे प्राणाः । तद्यथा,—बुद्धीन्द्रियाणि
घ्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्चात्मैकादश, आप्नोति व्याप्नो(३)त्यधिष्ठानेनेत्या-
स्मा मनः स एकादश इति । कचिद्वादश । ‘सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमि’त्यत्र । तद्यथ-
स्वप्नासिकारसनचक्षुःश्रोत्रमनोहृदयहस्तपादोपस्थपायूवागिति । कचिदेत एव प्राणा अहङ्का-
राधिकास्त्रयोदश । एवं विप्रतिपत्ताः प्राणेत्यां प्रति श्रुतयः । अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षं गृह्णाति
किं तावत्प्राप्तं ? “सप्तैवे”ति । सप्तैव प्राणाः । कुतः ? “गतेः” । अवगतेः । “श्रुतिरस्यः”
‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ती’त्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतितोऽवगतिर्विशेषणादप्येवमेवेत्याह—“वि-
शेषितत्वाच्च” । “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः” इति । (४)ये सप्त शीर्षण्याः श्रोत्रा-
दयस्ते प्राणा इत्युक्ते इतरेषामशीर्षण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा दक्षिणेनाक्षणा
पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्रुतिविप्रतिवेधो यद्यपि
च पूर्वसंख्यासु न परासां संख्यानां निवेशस्तथाऽप्यवच्छेदकत्वेन बहूनां संख्यानामसम्भ-
वादेकस्यां कल्प्यमानायां सप्तत्वमेव युक्तं प्राथम्याल्लाघवाच्च, वृत्तिभेदमात्रविवक्षयास्वच्छरा-
दयो गमयितव्या इति प्राप्तम् ॥ ५ ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति न सप्तैव, किन्तु हस्तादयोपि प्राणाः । प्रमाणान्तरादेकाद-

(१) तसामान्यादिति । अत्रादीनां ह्रासवृद्धौ मनआदीनां ह्रासवृद्धयोर्देशवादत्रमयादित्वमिन्द्रियान्त-
राणां तुल्यामित्यर्थः ।

(२) रागोत्पादनेनेन्द्रियाकर्षकत्वाद्धिषयाणामातिग्रहत्वं बोध्यम् ।

(३) अधिष्ठानेनेति । इन्द्रियाणीति शेषः । त्वगेकायनं—त्वगिन्द्रियमेकमाश्रय इत्यर्थः । ग्राहकत्वात् ।

(४) ननु शीर्षण्याः प्राणाः सप्तैत्युक्तेऽशीर्षण्या अन्ये सन्तीति गम्यते अत आह ये सप्तेति । नात्र
सप्तत्वविधिः किन्तु प्राणत्वविधिः, तथा च प्राणान्तरन्यावृत्तिः फलमित्यर्थः ।

शास्त्रे प्राणानां स्थिते ऽतोऽस्मिन् सति सार्वविभक्तिकस्तसिः । नैवम् , लाघवात्प्राप्याच्च सप्तस्वमित्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति । (१) यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्रमाणतया ऽनपेक्षास्तथापि परस्परविरोधाच्चार्थतत्त्वपरिच्छेदायालम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इव विकल्पः सम्भवति । तस्मात्प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा स्त्रुवेगावयतीति मौख-पुरोडाशावदानासंभवात् सम्भवाच्च द्रवावदानस्य स्त्रुवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते (२) , एवमिहापि रूपादिबुद्धिपञ्चकार्यव्यवस्थातश्चक्षुरादिवुद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । नह्य-न्धादयः सस्त्वपीतरेषु प्राणादिषु गन्धाद्युपलब्धयनुमितवद्भवेषु रूपादीनुपलभ्यन्ते । तथा वचनादिलक्षणकार्यपञ्चकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था । नहि जातु मूकादयः सस्त्वपि विहरणावयगतसद्भावेषु पादादिषु बुद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिमन्त्रो भवन्ति । एवं कर्मबुद्धीन्द्रियासम्भविन्या संकल्पादिक्रियाव्यवस्थयान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् । एक-मपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तित्वेकारस्नेहशो-षणहेतुः । तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मनना (३) न्मन इति चाभिमानाद-हंकार इति चाध्यवसायाद्बुद्धिरिति चाख्यायते । वृत्तिभेदाच्चाभिन्नमपि भिन्नमवोपचर्यते त्रयमिति, तत्त्वेन त्वेकमेव भेदे प्रमाणमावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेका-दश प्राणा इति श्रुतिराज्यी । तदनुगुणतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः । तत्रावयुत्यनुवादे-न (४) सप्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इति त्रीन् वृणीत इत्येतदनुगुणयात् । द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुती तु कथंचिद्वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वोपासनादेपरतया नेतव्ये । तस्मादेकादशैव प्राणा नेतर इति सिद्धम् । अपि च शीर्णण्यानां प्राणानां यस्सप्तत्वामेधानं तदपि चतुर्थैव व्यवस्थापनीयम् , प्रमाणान्तरविरोधात् । न खलु द्वे चक्षुषी, रूपोपलब्धि-लक्षणस्य कार्यस्याभेदात् । पिहितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समप्र-चक्षुषः, तस्मादेकमेव चक्षुरभिष्ठानभेदेन तु भिन्नमवोपचर्यते । काणस्याप्येकगोलकगतेन चक्षु-रवयवेनोपलम्भः । एतेन प्राणश्रेत्रे अपि व्याख्याते ।

(१) इह रूपोपलब्ध्यादिकार्यवशादनुमानानुगृहीतैकादशत्वश्रुत्येकादशश्रेत्राणीति सिद्धान्त्यते, तद-युक्तम् , श्रुतेः पक्षः प्राणाप्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह ययपीति । श्रुतीनां परस्परविरोधावबोधकत्वध्रमे तद-व्युदासेन तात्पर्यनिर्णययानुमानानुसरणमित्यर्थः ।

(२) व्यवस्थाप्यत इति । 'स्त्रुवेगावयति स्वधितिनाऽवयति हस्तेनावयतीति जैमिनीये श्रूयते । भ्रमा-वदानं इत्याणामाख्यादीनां संवतानां मांसादीनां च भवति, तत्राविशेषभ्रवणादनियमे प्राप्ते, सिद्धान्तः—अशक्यार्थविध्यसंभवाद्भिधरेष यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति शक्यं स्त्रुवे इत्यस्यावदाने स्वधितिर्मा-नस्य हस्तः पुरोडाशस्य, तस्मादर्थसामर्थ्यात्कल्पनाव्यवस्था, सामर्थ्यस्य योग्यतात्मकस्य बोधैकदे-शत्वादिति ।

(३) शंशयादिरूपविचारकरणात् ।

(४) अवयुत्यनुवादेनेति । न तावत्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुतेरज्ञातार्थबोधकत्वम् 'सप्तभिर्भुपय-ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः, शिर एतद्यस्य यदुज्वा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणाद्विधाती' न्युज्वाधूपनस्तुतपरत्वात् । ततः प्राणान्तरव्यावृत्तिपरत्वयोजना न युक्ता । यद्यपि दशमे पुरुषे प्राणा आत्मेकादश इत्यनुवाद एव तथापि सदनुवाद इति विज्ञेयः ।

३ भा. वा. २.

(१) इयमपरा सूत्रद्वययोजना—“ससैव प्राणा”श्चक्षुर्ग्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्सर्व उक्क्रान्तिमन्तः स्युः । सप्तानामेव गतिश्रुतेर्विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते “ननु सर्वशब्दोप्यत्रे”ति । अस्योत्तरं “विशेषितत्वादि”ति । चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता उत्क्रान्तौ विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतापेक्षत्वात् ससैव प्राणा उत्क्रान्तिमन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम् । चोदयति “नन्वत्र विज्ञानमष्टम”मिति । न विज्ञानातीत्याहुरित्यनेना-
नुत्क्रान्तम् । परिहरति—“नैष दोषः” इति । सिद्धान्तमाह—“हस्तादयस्त्वपरं सप्तभ्यो-
तिरिक्ताः प्राणा” उत्क्रान्तिभाजोऽवगम्यन्ते ग्रहत्वश्रुतेर्हस्तादीनाम् । एवं खन्वेषां ग्रहत्वा-
न्मानमुपपद्येत । यद्यामुक्तेरात्मानं बध्नीयुरितरथा षाट्कौशिकशरीरवदेषां ग्रहत्वं नाम्नायेत ।
अत एव च स्मृतिरिषां सुव्यवधितामाह—“पूर्यष्टकने”ति । तथाचर्वणश्रुतिरप्येषामेका-
दशानामुत्क्रान्तिमभिवदति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामुत्क्र-
मणे स्थितेऽस्मिन्नेवं यदुक्तं सप्तैवेति, किन्तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वसंख्येति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

(२) अत्र सांख्यानामाहंकारिकादिन्द्रियाणामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वासर्व-
गताः प्राणाः, वृत्तिस्तेषां शरीरदेशतया प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्यागतिश्रुतिरिति
मन्यन्ते, तान्प्रत्याह—“अणवश्च” । प्राणा, अनुद्भूतरूपस्पर्शता चाणुत्वं दुरधिगमत्वाच्च तु
परमाणुत्वं देहव्यापिकार्यानुपत्तिप्रसङ्गात्तापदनस्य (३) शिशिरहृदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीण्यतीत-
स्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यव-
हितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्गः । (४) सर्वगतत्वेऽपि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहि-
तविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्ग इति चेद्, (५) हन्त प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां
करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथा च नाममात्रे विषयवादी नार्थेऽस्मा-
भिस्तदिन्द्रियमुच्यते भवद्विस्तु वृत्तिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः । (६) नासदासीदित्यधि-

(१) गतेरित्यस्यावगत्यर्थत्वेन, श्रुत्यन्तरगताभिकप्राणावगतेश्च वृत्तिभेदविषयकत्वकल्पनेन च पूर्वं
व्याख्याने क्लिष्टत्वम्, ये सप्त त एव प्राणा इति योजनायां परिसंख्यापत्तिश्चेत्याभिप्रायेण व्याख्यानान्तरमा-
ह्वयमपरोति । तथाचात्र व्याख्याने नावधारणं सप्तैवेति । किन्तु सन्त्वन्वे प्राणा उत्क्रान्तिस्तु सप्तानामेवेत्यव-
धारणम् । ससैव प्राणा इति मध्ये चोत्क्रामन्तीत्यवधार्यम् । प्रयोजनं चोत्क्रामतामेव प्राणानां सर्वदेहाडु-
यायितया बन्धकत्वादध्यात्माधिदैविकोपासनेषु सप्तानामुपास्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते चैकादशानामिति ।

(२) एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिर्न मुख्या तेषां व्यापित्वादिति सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं सांख्यानां पूर्वपक्ष-
माहात्रेति । वृत्तिः—अभिव्याक्तिः ।

(३) परितस्तस्य ।

(४) सांख्यः शङ्कते सर्वगतत्वेपीति ।

(५) समाधत्ते हन्तेति । अहङ्कारस्य व्यापित्वमसिद्धम्, आध्यात्मिकाहङ्कारस्याहम्प्रत्ययेन परिच्छे-
दप्रतिभासनात्, आधिदैविकाहङ्कारस्य व्यापकत्वे तु न प्रमाणम्, इन्द्रियाणां तत्प्रकृतिकत्वं तु ध्यायामुत-
मम् व्यापित्वं तेषां न सम्भवतीति भावः ।

(६) आनीदित्यस्य महाप्रलयविषयत्वेनाधिकाशङ्कामाह नासदासीदिति ।

कृत्स्नं प्रवृत्ते ब्रह्मसूक्ते नासदासीये सर्गात्प्रागानीदिति प्राणाव्यापारश्रवणादसति च व्यापारवति व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावाज्ज्येष्ठत्वश्रुतेषु न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्य बहुश्रुति- विरोधेऽपि च श्रुत्योरेतयोर्गतिमपश्यतः पूर्वपक्षः ।

राद्धान्तस्तु—बहुश्रुतिविरोधादेशानीदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादनी किन्तु सृष्टिकारणमा- नीत् जीवतिस्म, आधीदिति यावत्, तेन तत्सद्भावप्रतिपादनपरा । ज्येष्ठत्वं च भ्रौत्राद्यपेक्षामेति गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुरोधान्मुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्ध ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

(१) संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अत्र हि 'यः प्राणः स वायुरिति' श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति । (२) अथ वा 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुनाज्योतिर्वेति' वां- योर्भेदेन प्राणस्य श्रवणादेताद्विरोधाद्वरं (३) तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु श्रुती च विरुद्धार्थे कथंचिन्नेष्येते इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । (४) न चात्रापि करणभ्यः पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः । स हि मिलितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा ? न तावान्मिलितानाम्, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसङ्गात्, नो खलु चूर्णह्रिद्वांसयोगजन्माऽरुणगणस्तयोरन्यतराभावे भवितुमर्हति, न च बहुविधे (५) प्राण्यं शिबिकोद्वहनं द्वित्रिविष्टिसाध्यं भवति । न च त्वगेकसाध्यं, तथासति सामान्यवृत्तिस्त्वानुपप- त्तः । अपि च यत्सम्भूय कारकाणि निष्पादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचालनानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिद्वान्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादिप्रत्यया न ते तद- नुगुणा, (६) तस्मात्वेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथंचिन्नेदविष- क्षया न पृथगुपदेशो गमयितव्यः । तस्मान्न क्रिया नापि वायुमात्रं प्राणः, किन्तु वायुमेद (७) एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति ॥ ९ ॥

स्यादेतत्, यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतत्वाज्जीवस्य च श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति, न च द्वयोः स्वतन्त्रयोरेकस्मिच्छ- रीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यत इत्यपर्यायं विरुद्धानेकदिकृत्क्रियतया देह उन्मथ्येतेति प्राप्ति उच्यते—

(१) सङ्गतिमाह सम्प्रतीति । उत्पत्तिचिचान्ते उत्पद्यमानस्वरूपं निरूप्यत इत्यर्थः ।

(२) भाष्ये श्रुतिबलेन वायुरेव प्राण इत्येकं पूर्वपक्षमुक्त्वा साङ्ख्योक्तकरणव्यापारः प्राण इति पूर्वप- क्षान्तरमुक्तदसम्भवि बृहन्नौतपक्षं त्यक्त्वा स्मार्तपक्षोपन्यासवेयमर्थ्यादित आह्वयतेति ।

(३) एतद्विरोधात्—भेदामेदश्रवणयोर्विरोधात् । कथाञ्चित्—वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदमाश्रित्याभेदश्रुतिः, वृत्तिरद्भेदाभिप्राया च भेदश्रुतिरिति प्रकारेण ।

(४) नन्वेतस्माज्जायते इत्यादिना करणभिन्नः प्राणः स्वतन्त्रवदुपादेष्टः तत्कथं करणव्यापारः स्याद- नोऽत्रापि समः श्रुतिविरोध इत्यत आह नचेति ।

(५) बाहकः ।

(६) तदुपरमेपि सुषुप्तौ प्राणदर्शनादित्यर्थः ।

(७) वायुपरिणामकार्यविशेष इत्यर्थः ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतत्वाच्चे(१)तनत्वाद्भौ-
तिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सह शिष्टत्वात् पुरुषार्थत्वात्पुरुषं प्रति पारतन्त्र्यं शयनासनादेवक-
वेत् । तथा च यथा मन्त्रीतरेषु नैयौगिकेषु प्रधानमपि राजानमपेक्षयास्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि
चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवेऽस्वतन्त्र इति ॥ १० ॥

स्यादेतत्, चक्षुरादिभिः सह शासनेन करणं चेत् प्राण एवं सति चक्षुरादिविषयक्या-
दिवदस्यापि विषयान्तरं वक्तव्यम्, न च तच्छक्यं वक्तुम्, एकादशकरणगणनव्याक्रो-
धेति दोषं परिहरति--

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिच्छेदधारणा(२)दिकरणमस्माभिरभ्युपेयते येनास्य विषयान्तरमन्विष्येत, ए-
कादशत्वं च करणानां व्याकुप्येतापि तु प्राणान्तरासम्भवि देहेन्द्रियविधारणकारणं प्राणः
तच्च श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ॥ ११ ॥

अपि च--

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । यथा मरुमरीचिकादिषु सलिलादिबुद्ध्यः । अत-
द्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यस्ति तस्यैकाप्रतिष्ठानात्, अतः सोऽपि संगृहीतः । शब्दज्ञानानुपाती
वास्तुशून्यो विकल्पः । (३)यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहे-
तुतास्ति--अस्य तु पण्डितरूपविचारासहस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतुभावो-
स्त्येव, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति, नह्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽस्ति तस्य भेदाधिष्ठानत्वात्
चैतन्यस्य पुरुषादस्यन्ताभेदात् । (४)यद्यपि चात्राभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नैष्यते तथापि त्रि-
क्षेपसंस्कारलक्षणा मनोवृत्तिरिहास्त्येवेति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

“समस्त्रिभलोकैरि”ति विभुत्वश्रवणाद्भुतः प्राणः, “समः प्लुषिणेऽ”त्याद्यास्तु श्रुतयो
विभोरप्यवच्छेदाद्भविष्यन्ति । यथा विभुन आकाशस्य कुट(५)करकाद्यवच्छेदात्कुटादिसा-
म्यमिति प्राप्त आह--“अणुश्च” । उक्तान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्यावच्छि-
न्नता न विभुत्वम् । दुरधिगमतामात्रेण च शरीरव्यापिनोऽप्यणुत्वमुपचर्यते न त्वणुत्वमित्यु-

(१) वेदान्तिमतनायं हेतुः, पूर्वस्तु सत्त्वादिगुणसंहतिरूपः साङ्गयानां बोध्यः ।

(२) धारणं--मेधा ।

(३) उक्तयोगसूत्रेषु पातित्वान्तविशेषणेन विकल्पस्य विपर्ययाद्भेद उक्तस्तं विशदयन्नाह यद्यपीति ।
अधिष्ठानत्वे प्र मेते व्यवहारहेतुत्वं विशेष इत्यर्थः ।

(४) ननु अभाषप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निवृत्तिरिति निद्रावृत्तिः प्रदर्शिता पातज्जले सिद्धान्ते तु सुषुप्तौ मनो-
लय इष्टः तत्कार्यं तत्रान्तरस्थपञ्चवृत्तितेत्यत आह यद्यपीति ।

(५) कुटो घट इति कल्पतौ ।

कमधस्तात् । यत्त्वस्य विभुत्वाम्भानं, (१) तदाधिदैविकेन सूत्रात्मना समष्टिव्यष्टिरूपेण, न-
त्वाध्यात्मिकेन रूपेण, तदाश्रयाश्च “समः प्लुषिणेत्ये” वमाद्याः श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राण-
स्याहुः स्वरूपतो न तु करकाकाशवत्परोराधिकतया कथञ्चित्तेत्या इति ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

प्राणवताशब्दात् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

यद्धि यत्कार्यं कुर्वद्दृष्टं तत्स्वमहिम्नं करोतित्येष तावदुत्सर्गः, पराधिष्ठानं तु तस्य
जलवत्प्रमाणान्तरवशात् । स्यादेतत्, (२) वास्यादीनां तक्षाद्यधिष्ठितानामचेतनानां कार्यकारि-
त्वदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातृदेवताकल्पनेति चेत् । (३) न, जीवस्यैवाधिष्ठातृत्वेतनस्य
विद्यमानत्वात् । (४) न चाग्निर्वाग्भूत्या मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातृत्व-
मभ्युपगन्तुं युक्तम् । अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि तेषामेकाभिप्रायानियमनिमित्ताभावात् किञ्चि-
त्कार्यमुत्पद्येत विरोधात् । (५) अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स एव भोक्तेति देवतानां भोक्तृत्वेन
स्वामित्वं शरीर इति न जीवः स्वामी स्याद् भोक्ता च । तस्मादन्याद्युपचारो वागादिषु
प्रकाशकत्वादिना केनचिन्धीमत्तेन गमयितव्यो न तु स्वरूपेणाग्न्यादिदेवतानां मुखाद्यनुप्रवेश
इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—(६) नानाविधाषु तावच्छ्रुतिषु स्मृतिषु च तत्रतत्र वागादिभ्यग्न्या-
दिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । न च तदसंख्यमानुपपत्तौ क्लेशेन व्याख्यातुमुचितम् । न च स्व-
रूपोपयोगभेदज्ञानविरहिणो जीवस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वसम्भवः, सम्भवति तु देवतानामिन्द्रिया-
द्यार्षेण ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम् । तस्मात्तास्ता एव देव-
तास्तत्तत्करणाधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु जीवः । भवतु वा जीवोऽप्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः ।
अनेकेषामधिष्ठातृणामेकः परमेद्वरोऽस्ति नियन्तान्त्यामी तद्वशाद् विप्रतिपत्तिस्त्वोऽपि न
विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकवाक्यतया न तत्कार्योत्पत्तिप्रत्युद्भवः । (७) न चैतावता देव-
तानामत्र शरीरे भोक्तृत्वम्, न हि यन्ता रथमावृतिष्वपि तस्याप्यविजयादेर्भोक्ताऽपि तु
स्वाम्येव । एवं देवता अधिष्ठात्र्योपि न भोक्तृत्वस्तासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वात् । भोक्ता तु
जीव एव । न च नरादिशरीरोचितं तु खबहुलमुपभोगं सुखमय्यो देवता अर्हन्ति । तस्मा-

(१) सम एमिह्मिभिरित्युक्तभुज्येत्यर्थः । समदूया सामान्यरूपेण व्यष्ट्या विशेषरूपेण, नस्ति । वि-
शेषमात्रप्रकरणेण न भुज्यमानमिति भावः । तदाश्रयाः—आध्यात्मिकप्राणान्धयाः । प्लुषिणेशकशरी-
रास्तत्पराशरीरो पुनिकाख्यो जन्तुविशेषः ।

(२) अत्र करणानि चेतनाधिष्ठितानि अचेतनत्वे सति प्रवर्तमानत्वाद्वास्यादिवदिति पूर्वपक्षानुमाना-
कारो द्रष्टव्यः ।

(३) तत्र सिद्धसाधनविप्रायेणोत्तरयति नेति ।

(४) अनुमानाबाध्यत्वामेवागमाबाध्यत्वमुत्सर्गस्य दक्षिणपक्षो न चेति ।

(५) जीवदेवतानामधिष्ठातृत्वसाम्यमभ्युपगम्य विरोधः प्रदर्शितं अधुना विरोधाभावमेवाहापि चेति ।

(६) आगमस्तावदुत्सर्गस्यापवादकः, न च स औपचारिकः साम्यास्तत्वाद् इत्याह नानेति ।

(७) करणाधिष्ठातृत्वादेवतानां भोग इति पूर्वपक्षयुक्तं निरस्यन्नाह नचेतावतेति । यो यदधिष्ठानं
स तस्याध्यफलभोक्तेति न व्याप्तिः यन्तरे अनेकान्तादित्यर्थः ।

प्राणानामधिष्ठात्र्यो देवता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

चैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

(१) मा भूत्प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाण्येवास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्वमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवासद्वं, तथा च प्राण(१)शब्दस्यैकस्यान्याय्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति, वृत्तीनां वृत्तिमतस्तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे रिविन्द्रियाणां प्राणशब्दस्यानेकार्थत्वं प्रसज्येत, इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्यसम्भवे लक्षणा युक्ता, जघन्यत्वात् । न च भेदेन व्यपदेशो भेदसाधनमेतस्माज्जायते प्राण इत्यादिः मनसोपीन्द्रियेभ्योऽस्ति भेदेन व्यपदेश इत्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्गः । (३) स्मृतिवशात् तस्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्धेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभावत्वे हन्तास्यैव रूपमसामेति श्रुतिः(४) । तस्मादुपपत्तेः श्रुतेश्च प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—मुख्यात्प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि तत्रतत्र भेदेन व्यपदेशात्, सूत्र्युपपत्ताप्राप्तलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गश्रुतेः । (५) अर्थक्रियाभेदाच्च देहधारणं हि प्राणस्य क्रियाऽर्थालोचनमनने चेन्द्रियाणां, न च तद्भावाभावानुविधानं तद्वाततामावहति, देहेन व्यभिचारात्, प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः । या ऽपि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति श्रुतिः, तत्रापि पौर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं भाष्यकृता । तस्माद्बहुश्रुतिविरोधात्पूर्वापरविरोधाच्च प्राणरूपतामिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम् । मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्वचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं गोबलीवदन्यायेन । अथ चेन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वान्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्धेदेनामिधानम् । न च प्राणे व्यपदेशभेदबाहुल्यं तथा नेतुं युक्तम् । प्राणरूपताश्रुतेश्च गतिर्दक्षिता तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु ततस्तत्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम् । न च मुख्यत्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तं मा भूद्गङ्गादीनां तीरादिभिरैक्यमिति ।

(६) अन्ये तु भेदशब्दाभ्याहाराभ्यां भेदश्रुतेश्चेति पौनरुक्त्याभ्यां च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्शकत्वादप्यथा वर्णय्याचक्रुः । किमेकादशैव वागादय इन्द्रियाण्याहो प्राणोपीति

(१) इन्द्रियसत्त्वे तदाधिष्ठातृचित्ता, तान्येव तु न मुख्यप्राणव्यतिरेकेण सन्तीत्यभिप्रायेणाक्षिपति माध्वदिति ।

(२) तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते इतीत्यस्येत्यर्थः ।

(३) मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति स्मृतिवशादित्यर्थः ।

(४) प्राणशब्दे इन्द्रियाणां युक्तिश्रुतिः ।

(५) अर्थक्रियाभेदादिति । बाह्येन्द्रियाणामर्थालोचनं, मनसो मननमिति अर्थक्रियाभेदादित्यर्थः ।

(६) भाष्यकारव्याख्यानेऽरुचि दर्शयन् व्याख्यान्तरमाहान्ये त्विति । न केवलमभ्याहारसापेक्षत्वात् प्रातिज्ञाभ्युक्तत्वं किन्तु पौनरुक्त्याद्धेत्वयुक्तत्वमपीत्याह भेदश्रुतेश्चेति ।

विशये (१) इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं तथा च वागादिवत्प्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति । न च रूपादिविषयालोचनकरणतेन्द्रियता, ऽऽलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्भौतिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोपीन्द्रियमिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः ? तेनेन्द्रिय-
शब्देन तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात्, न हि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टचरः । इन्द्रलि-
ङ्गता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति गौरिति, प्रवृत्तिनिमित्तं तु (२) देहाधिष्ठानत्वे-
सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहानुप्रहोपघाताभ्यां तदनुप्रहो-
पघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्भूदेवांगादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति
सिद्धम् । भाष्यकारीयं त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ॥१७॥ ॥१८॥ १९॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वन् उपदेशात् ॥२०॥

सप्तक्रियायां “तत्तेज ऐक्यतेत्या”दिना सन्दर्भेण तेजोवज्जानां सृष्टिं विधायोपदिश्यते—
“सेयं देवतैश्चत इन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि तासां त्रिवृत् त्रिवृतमेकैकां करवाणी”ति । (३) अस्यार्थः—पूर्वोक्तं बहुभवनमीक्षणप्र-
योजनमपि सर्वथा न निष्पन्नमिति पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य, कथं ?
इन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्रो देवताः (४) पूर्वसृष्टावनुभूतेन सम्प्रति स्मरणस-
न्निधापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्रात्मनानुप्रविश्य बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादर्श इव मुखाबिम्बं
तोय इव चन्द्रमसो बिम्बं छायामात्रतयानुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणि विस्पष्टं
करवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति । (५) तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृत् त्रिवृत् तेजोवज्जा-
त्मना व्यात्मिकान् व्यात्मिकामेकैकां देवतां करवाणीति । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं
नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृकमिति ? यदि जीवकर्तृकं तत आकाशो वै नामरूपयो-
र्निर्वहितेत्यादिश्रुतिविरोधादनव्यवसायः । अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो न विरोधः । (६) तत्र
छित्तवृत्तिव्यादिनामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवकर्तृत्वदर्शनात्, इहापि त्रिवृत्करणे
नामरूपकरणे चास्ति सम्भावना जीवस्य, तथा च योग्यत्वादेन जीवेनेति व्याकरवाणीति
प्रधानक्रियया सम्बध्यते, न त्वानन्तर्यादिनुप्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते । प्रधानपदार्थसम्बन्धो
हि साक्षात्सर्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामात्मैकतादृश्यातिशयम् । तस्य तु क्वचित्साक्षादस-
म्भवात् परम्पराश्रयणं, साक्षात्सम्भवव्य योग्यतया दर्शितः । ननु सेयं देवतेति परमेश्वरक-
र्तृत्वं श्रूयते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तज्ज्ञाविष्यति । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य

(१) संशये । नन्विन्द्रियशब्दश्चक्षुरादिषु कृढः कथं प्राणबोधकः स्यादत आह इन्द्रस्येति । जीवत्वं
प्राप्तस्येत्यर्थः ।

(२) इन्द्रियत्वव्यक्त्वात्माह देहाधिष्ठानत्वे इति । अत्र देहशब्दोऽवयवपरः ।

(३) विषयप्रदर्शकभाष्यपुदाहृत्य व्याचष्टे अस्यार्थ इति ।

(४) ननु प्रलये प्राणस्याभावात्कथं तज्ज्ञारणनिमित्तो जीवशब्दस्तत्राह पूर्वसृष्टावेति ।

(५) त्रिवृत्करणश्रुतिं व्याचष्टे तासामिति ।

(६) जीवस्य ससृष्टादिरूपनामनिर्माणयोग्यताया अभावात् जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन सम्ब-
न्धमात्रे पूर्वपक्षादसम्भवमाशङ्क्याह तत्रेति । सामान्यतो नामरूपनिर्माणसामर्थ्यं जीवस्यापि घटत इत्यर्थः ।

सङ्कलयानीति । यदि पुनरस्य साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् । (१) नाहि जीवस्यान्यथाकरणभावो भवितुमर्हति । प्रयोजककर्तृस्तत्साक्षात्कर्ता करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तृव्यापनात् । तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वं नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्यवसाय इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तं वक्ष्यते—परमेश्वरस्यैवेहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासंबन्धं प्रत्ययोग्यत्वात् । नन्वन्यत्र छित्थडयित्यादिनामकर्मणि (२) घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता सम्भाव्यत इति चेत् । (३) न । गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणासामर्थ्येनार्थापत्त्यभावपरिच्छिन्नेन सम्भावनापवाधनात् । तस्मात् परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्यानुप्रविश्येत्यनेन तु सन्निहितेनास्य सम्बन्धो योग्यत्वात् । न चानर्थक्यं त्रिवृत्करणस्य, भोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत्, अनुप्रविश्य व्याकरणवाणीति समानकर्तृत्वे क्तः (४) स्मरणानुप्रवेशानकर्तृजीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टृत्वे भिन्नकर्तृत्वेन क्तः प्रयोगो व्याहृत्येत्यत्राह—“न च जीवो नामे”ति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २० ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विषयोपदर्शनपरतया व्याख्यातं शङ्कानिराकरणार्थं स्वमन्यस्य शक्यं वक्तुम्, तथाहि—योजस्याणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योनिष्ठो भागः स त्रागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिः तत्र काणादा मनो नित्यमावच्छते । सांख्यास्वाहंकारिके वाङ्मनसे । (५) अत्र भागतावचनं त्वस्यात्र सम्बन्धलक्षणार्थम् । अत्रोपयोगे हि मनः स्वस्थं भवति । एवं वाचोऽपि पाटवेन तेजस्साम्यमभ्युद्गनीयम् । तत्रेदमुपतिष्ठेत्—“मांसादीति” । (६) वाङ्मनस इति वक्तव्ये मांसादिभिधानं सिद्धेन सह साध्यस्योपन्यासो दृष्टान्तलाभाय । यथा मांसादिभौमाशेषं वाङ्मनसे अपि तेजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । (७) न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किंचित् नित्यम्, ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञाव्याघातात्, बहुश्रुतिविरोधाच्च । नाप्याहंकारिकमहंकारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्मादसति वाचके श्रुतिराजसो नान्यथा कथंचिन्नेतुमुचितेति किंचिदोपमित्युक्तं तद्दोषतां दर्शयत्यत्राह पूर्वपक्षी—“यदि सर्वमेवे”ति ॥ २१ ॥

(१) ननु साक्षात्कर्तृदेवताकरणं जीवो भवतु तद्वत् इव वास्यादीत्याशङ्क्याह नहीति । जीवश्चेतनत्वात्कर्तृत्वं यत्र च कर्मन्तरं प्रति करणं तत्र करणभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमितरस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चातोऽसङ्कलयानीत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः ।

(२) नामोत्पादने ।

(३) सामान्यतोऽवगतयोग्यत्वस्य विशेषे बाधकाभावादपवादमाह नेति । अर्थापत्त्यभावाति । कार्यजनकत्वाभ्यानुपपत्त्या कारणसामर्थ्यं सिद्ध्यति जीवस्य तु सधुद्रादिजनकत्वाददर्शनात् तत्रार्थापत्तिः सम्भवत्यतः सामर्थ्याभावोऽर्थापत्त्यनुपपत्तिरिच्छा इत्यर्थः ।

(४) क्त्वाप्रत्ययस्य ।

(५) योनिष्ठस्तन्मन इत्युक्तमन्त्रस्य सूक्ष्मभागान्मतावचनमित्यर्थः ।

(६) ननु तेजस्सूक्ष्मभागो वाक्, अत्र सूक्ष्मभागो मन इत्यादिश्रुतेर्वाङ्मनसयोस्तेजसत्वभौमत्वे वक्तव्यं कथं मांसादिभौमत्वमुच्यते, तत्राह वाङ्मनस इति । आदिशब्देनातेजःकार्यमज्जालोहितयोर्भेदणम् ।

(७) मनो नित्यत्वं दूषयति न तावदिति ।

वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्करणविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे

आमत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रह्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयतृतीयाध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं सम्बन्धं दर्शयन् सुखावबोधार्थमर्थवङ्क्षेपमाह—
“द्वितीयेऽध्यायः” इति । (१) स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि अनध्यवसायलक्षणम्-
प्रामाण्यं परिहृतं, तथा च प्रामाण्ये निष्कलीकृते तार्तीयो विचारो भवत्यन्यथा तु निर्वाजतया
न सिध्येदिति । (२) अवान्तरसङ्गतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकर-
णानि चेत्सुक्तम् । अध्यायार्थवङ्क्षेपमुक्त्वा पदार्थवङ्क्षेपमाह—“तत्र प्रथमे तावत्पादः”
इति । तस्य प्रयोजनमाह—“वैराग्ये”ति । (३) पूर्वापरपरिशोधनाय भूमिकामारचयति—
“जीवो मुख्यप्राणसच्चिव” इति । “करणोपादानवद् भूतोपादानस्याश्रुत-
त्वा”दिति । अत्र च करणोपादानश्रुत्यैव भौतिकत्वात्कारणानां भूतोपादानसिद्धेरिन्द्रियो-
पादानातिरिक्तभूतविवक्षयाधिकरणारम्भः । यदि भूतान्यादायागमिष्यत्तदा तदपि करणोपादा-
नवदेवाश्लेष्यत्, न च श्रूयते, तस्मान्न भूतपरिष्वक्तो रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः ।
(४) नद्यागमैकगम्येऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्हति । न च देहान्तरारम्भान्यथा-
नुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति युक्तमित्याह—“सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः”
इति । “द्युपर्जन्ये”ति । इह हि कार्यारम्भमभिधोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं श्रद्धादित्वेन
पञ्चधा प्रविभज्य पञ्चसु युप्रसृतिषु अभिषु होतव्यत्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्ष-
न्याह श्रुतिः—‘असौ वाव लोको गौतमाग्नि’रित्यादि । (५) अत्र सायम्प्रातरभिधोत्राहुती
हुते पयआदिसाधने श्रद्धापूर्वमाहवनीयाभिषमिद्धूमचिरंज्जरावेस्फुल्लिङ्गभाविता कर्त्रादिकारक-
भाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्राम्य ब्रुलोकं प्रविशन्त्यो सुक्ष्मभूते द्रवद्रव्यपयःप्रभृत्यपसम्बन्धा-
दप्यशब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये, तयोराहुत्योराधेकरणमाग्निरन्ये च समिद्धु-
माचिरंज्जरावेस्फुल्लिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते—(६) ‘असौ वाव ब्रुलोको गौतमाग्निः’ । यथाग्नि-

(१) हेतुहेतुमद्भावं विशदयति स्मृतीत्यादिना । स्मृतिन्यायश्रुतिभिः सह श्रुतीनां विरोधपरिहारेणेत्यर्थः ।

(२) पादसङ्गतम् । (३) पूर्वपक्षोत्तरपक्षशोधनाय । भूमिका—विषयः ।

(४) ननु भूतोपादानाश्रयणं तदभावबोधकं न भवेत्सत्यपि प्रमेये प्रमाणानुदयसम्भवादत् आह न
हीति । नानाप्रमाणगम्ये हि वस्तुन्येकप्रमाणानुत्पत्तावपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिशङ्कया वस्तुसङ्भावशङ्का स्याज्
प्रकृत इत्यर्थः ।

(५) यदि ब्रुलोकादिषु अभिव्यक्तत्वादनं विधीयतेऽत्र कथं तद्वापः पुरुषवचस इति प्रश्ने आहुताव-
पशब्दः ? कथं वोत्तरे श्रद्धा जुहोतीति श्रद्धाशब्द अत आहनेति ।

(६) पञ्चाग्निविद्याश्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे असौ वावेत्यादिना ।

होत्राधिकरणमाहवनीय एव श्रद्धाशब्दवाच्यामिहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा या आपः
 श्रद्धाभावितास्तदधिकरणं ब्रुलोकः । अस्यादित्य एव समित्, तेन ह्यहोत्रो ब्रुलोको दीप्यते
 ऽतः समिन्धनात् समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो ध्रुमा इन्धनादिवादित्याश्मीनां समुत्थानाद्
 हरर्चिप्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च (१) । चन्द्रमा अङ्गारोर्चिषः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । नक्ष-
 त्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोङ्गारस्यावयवा इव विप्रकीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तदेतस्मिन्नग्नौ
 देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदेवम् । श्रद्धां जुहति श्रद्धा चोक्ता । पर्जन्यो वाव
 गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानो देवताविशेषस्तस्य वायुरेव समित् वायुना
 हि पर्जन्योग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्रावत्ये वृष्टिदर्शनात् । अन्नं धूमः धूमकार्यत्वात् धूम-
 सादृश्याच्च विद्युदर्थः प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः कठिन्याद्विशुत्सम्बन्धाच्च ।
 (२) गर्जितं मेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन् देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः
 सोमं राजानं जुहति तस्य सोमस्याहुतेर्वर्षं भवति । एतदुक्तं भवति । श्रद्धाख्या आपो ब्रुलो-
 कमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्राकारेण परिणताः सत्यो द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्नौ हुता वृष्टित्वेन
 परिणमन्त इति । पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्य पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित्संवत्सरेण
 कालेन हि समिद्धा भूमिर्वाह्यादीनपतत्ये कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्यग्नेरुत्थित इवाकाशो
 दश्यते रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा श्यामतया रात्रिरग्नेरिबानुरूपमर्चिर्दिशोङ्गाराः
 (३) प्रगे रात्रिरूपार्चिः शमने उपशान्तानां प्रसन्नानां (४) दिशां दर्शनात् । अवान्तरदिशो विस्फु-
 लिङ्गाः क्षुद्रत्वसाम्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ श्रद्धासोमपरिणामक्रमेणागता आपो वृष्टिरूपेण परिणता
 देवा जुहति तस्या आहुतेरन्नं ब्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
 द्वाचा खल्वयं तात्वाद्यष्टस्थानस्थितया वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमेणार्थजातं प्रकाशयन् समिध्यते ।
 प्राणो धूमः धूमवन्मुखाभिर्गमाद् जिह्वार्चिलोहितत्वसाम्याच्चक्षुरङ्गाराः प्रभाश्रयत्वात् । श्रोत्रं
 विस्फुलिङ्गाः (५) विप्रकीर्णत्वात् । ता एवापः श्रद्धादिपरिणामक्रमेणागताः ब्रीह्यादिरूपैः परि-
 णताः सत्यः पुरुषेभ्यो हुतास्तासां परिणामो रेतः सम्भवति । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या
 उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भ-
 वादुपमन्त्रणस्य (६), लोमानि वा धूमः योनिरर्चिलोहितत्वाद् यदन्तः करोति मैथुनं तेऽङ्गार-
 अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति तस्या आहुते-
 र्गर्भः सम्भवति । एवं श्रद्धासोमवर्षात्ररेतो हवनक्रमेण योषाभिं प्राप्यापो गर्भाख्या भवन्ति ।
 तत्रापसमवायित्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाहुताविति । यतः पञ्चम्यामाहुतावापः
 पुरुषवचसो भवन्ति तस्मादग्निः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति । श्र-
 द्धाशब्दवाच्या आप इत्यग्रे वक्ष्यति तासां त्रिवृत्कृततया तेजोभाविनाभावेनाब्द्रहणेन तेजो-

(१) समिद्धादित्यकार्यत्वादहरर्चिः, प्रसिद्धस्यार्चिषः समित्कार्यत्वादित्यर्थः ।

(२) हायुनया विस्फुलिङ्गा इति श्रुति व्याचष्टे गर्जितमिति ।

(३) प्रभाते ।

(४) अनेन स्वरूपाभावरूपोपशमो निरस्तः ।

(५) शब्दप्रवणार्थमित्यर्थः ।

(६) उपमन्त्रणं-सङ्केतः ।

जयोरपि सङ्ग्रह इत्येतदपि वक्ष्यते । (१) यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य रंहणं नाव-
गम्यते तेजोवज्जानां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वमात्रश्रवणात्, तथापीष्टादिकारिणां धूमादिना
पितृयानेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरयाऽऽकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजेति श्रुत्या सह
श्रद्धां जुहति तस्य आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्यस्याः श्रुतेः समानत्वाद्गम्यते भूतपरिष्व-
क्तो रंहतीति । (२) तथाहि—या एवापो हुता द्वितीयस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्तामिरेव परि-
ष्वक्तो जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति । (३) ननु स्वतन्त्रा आपः श्रद्धादिक-
मेण सोमभावमाप्नुवन्तु तामिरपरिष्वक्त एव तु जीवः सेन्द्रियमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु
को दोषः ? अयं दोषः—यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति । एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि
येन रूपेण येन च क्रमेणापो सोमभावस्तेनैव जीवस्यापि सोमभावो भवेत्—अन्यथा तु न
श्रुतिसामान्यं स्यात् । (४) तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहणविशये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्व-
क्तरंहणं निश्चीयते । अतो दधिपयःप्रभृतयोः द्रवभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्माभूता इष्टादिकारिण-
माश्रिता नेन्धनेन विधिना देहे दृश्यमाने हुताः सस्य आहुतिमध्य इष्टादिकारिणां परिवेषण
स्वर्यं लोकं नयन्तीति । चोदयति—“नन्वन्या श्रुति”रिति । अयमर्थः—एवं हि सूक्ष्म-
देहपरिष्वक्तो रंहेत यस्यस्य स्थूलं शरीरं रंहतो न भवेत्, अस्ति स्वस्य वर्तमानस्थूलशरीर-
योगः अदेहान्तरप्राप्तेस्तृण(५) जलायुकानदर्शनेन, तस्माच्चिदर्शनश्रुतिविरोधाच्च सूक्ष्मदेहपरि-
ष्वक्तो रंहतीति । परिहरति—“तत्रापी”ति । न तावत्परमात्मनः संसरणसम्भवः—तस्य
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात्, किंतु जीवानाम्, परमात्मैव चोपाधिकल्पितावच्छेदो जीव
इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रियादेरुपाधेः प्रादेशिकत्वाच्च तत्र सन्देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मा-
त्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः । प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाया भाव-
नाया(६) उत्पादनाया दधीर्भावमात्रं जलकयोपमीयते । सांख्यानो कल्पनामाह “व्यापिनां
करणाना”मिति । अहंकारिकत्वात्करणानामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्करणाना-
मपि व्यापितेत्यर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह—“केवलस्यैवात्मन” इति । आलयविज्ञान-
सन्तान आत्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि(७) पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि

(१) अश्रुतत्वादिति सूत्रार्थं प्राप्तावसरत्वाद्दर्शयति यवपीति ।

(२) श्रद्धां जुहतीत्यत्रापामिष्टादिकारिभिरन्वयमुक्त्वा. एव सोमो राजेत्यत्र कर्तृणां श्रद्धावाक्यावगता-
भिरङ्गिः परिष्वङ्गमाह तथाहीत्यादिना ।

(३) वाक्यद्वयस्यसोमराजशब्दयोरर्थभेदं शङ्कते नन्विति । श्रद्धावाक्ये आप एव सोमाख्यशरीरमा-
वमाप्नुयुः, एव सोमो राजेत्यत्र तु अङ्गिरपरिष्वक्त एवैन्द्रियमन्त्रोपाहितश्चन्द्रलोकं गत्वा सोमशरीरं संक्ता-
मिति शङ्क्यर्थः ।

(४) ननु शब्दसाम्यमात्रस्य गमकत्वे वटावप्यग्निशब्दप्रयोगात् ज्वलनाभेदः स्यादत आह तस्म-
दिति । अप्शब्दात्पुरुषवचस इति पुरुषशब्दाच्च केवलधृतगमनस्य पुरुषाधिष्ठितगमनस्य च संशये सो-
मराजशब्दसाम्यं निर्णायकं भवेन्माणवकस्य तु ज्वलनाद्भेदानिश्रयान्नाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(५) जलकैव जलायुका, जौकाख्यकीटविशेषः ।

(६) तद्यथा तृणजलायुकेत्यादिश्रुतौ प्रतिपत्तव्यदेहाविषयभावनादीर्घाभाव उपमीयत इति ध्यामे
उक्तम्, तत्र भाविदेहस्याननुभूतत्वात्स्मृतिहेतुभावनया अनुपपात्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्ट उत्पादनाया इति ।
यथा जलूका तृणान्तरं प्राप्यैव तृणं सुञ्जति तथा जीवोपि देहान्तरप्राप्त्यर्थं कर्म कृत्वा देहं त्यजतीति भावः ।

(७) शब्दादिज्ञानपञ्चकं सुखादिज्ञानं चेति षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि अहमित्यालयविज्ञानसन्तानरूपा-

जान्यते । कणभुक्कल्पनामाह—“मन एव चे”ति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनय-
मिति यावत् । दिगम्बरकल्पनामाह—“जीव एवोत्प्लुत्ये”ति । आदिग्रहणेन लोकय-
तिकानां कल्पनां संगृह्णाति, ते हि शरीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुर्न कस्यचित्-
मनमिति ॥ १ ॥

चोदयति—“ननुदाहृताभ्या”मिति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—

इयात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

(१) तेजसः कार्यमक्षितपीताहारपरिपाकः । अपां कार्यं स्नेहस्वेदादि । पृथिव्याः कार्यं
गन्धादि । यस्तु गन्धस्वेदपाकप्राणावकाशदानदर्शनाद्देहस्य पाञ्चभौतिकत्वं पश्यंस्तेजोवशा-
त्स्मकत्वेन इयात्मकत्वेन परितुष्यति । तं प्रत्याह—“पुनश्च इयात्मक” इति । वात-
पित्तश्लेष्माभिर्लघ्वभिर्वातुमिः शरीरधारणात्मकौल्लघातुत्वात् । (२) अतो न स देहो भूतान्तरादि-
प्रत्याख्याय कवलाभिरङ्गिरारब्धं शक्यते । अब्ग्रहणनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह—“तस्मा-
द्भूयस्त्वापेक्ष” इति । पृथिवीवातुवर्जमितरतेजआद्यपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य लाहेतादि-
द्रवभूयस्त्वात्तत्करणयोषोपादाननिमित्तयोर्द्रवभूयस्त्वादपां पुरुषवचस्त्वोक्तिर्न पुनर्भूतान्तरा-
रासायां ॥ २ ॥

प्राणगनेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवद्देहं साश्रयत्वमवगमं गच्छति जीवद्देहं तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छ-
न्तीति दृष्टम् । अतः षाट्कैश्चिद्देहादुत्क्रामन्तः कस्मिंश्चिदुत्क्रामत्युत्क्रामान्त । स चैषामनु-
विधेयः पृक्ष्यो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते । (३) नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेवा दृष्टं यतस्त-
न्मात्राश्रयाणां गतिरुपपद्येतेति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

आवितेपि स्पष्टे जीवस्य प्राणैः सह गमनेऽग्न्यादिगतिश्रुत्या श्रुतिविरोधोत्थापनार्था ।
(४) अत्र हि लोककेशयोरोषधिवनस्पतिगमनं दृष्टविरोधाद्भाक्तं तावदभ्युपेयम्, एवं च तन्म-
तन्मध्यपतितत्वेन तेषामपि (५) श्रुतिविरोधाद्भाक्तत्वमेवोचितमिति । भक्तिश्चोपकारनिवृत्ति-
रुक्ता ॥ ४ ॥

प्रथमे आवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्मनो वृत्तिः कार्यमित्यर्थः ।

(१) शरीरे भूतवयवकार्योपलब्धिं दर्शयति तेजस इति ।

(२) त्रिधातुक्त्वे देहस्य पञ्चभूतात्मकत्वं कथमत आह अत इति । वातपित्तकफाऽऽभ्यासश्रुतेजो-
वारब्धत्वमवकाशदानादाकाशारब्धत्वमपि शरीरे स्वीकार्यमित्यर्थः । नैयायिकैस्तु पाञ्चभौतिकत्वं न स्वी-
क्रियते तन्मतं वात्स्यायनादौ द्रष्टव्यम् ।

(३) ननु इन्द्रियाण्येव प्राणाश्रया भवन्तु, तत्राह नहीति । तेषामपि परौपाधिगमनत्वेन प्राणगत्यनुप-
पादकत्वादित्यर्थः ।

(४) न भाक्तत्वादिति परिहारमाह व्याचष्टे अत्र हीति । (५) वागादिगमनानामपि ।

(१) अत्राम्यामाहुतावपां पुरुषववस्थाप्रकारे पृष्ठे प्रथमायामाहुतौ अनया श्रद्धाया होत-
व्यताभिधानमसम्बद्धमनुपपन्नं च । न हि यथा पश्चादिभ्यो हृदयादयोऽवयवा अवदाय नि-
ष्कृत्य ह्रियन्ते, एवं श्रद्धां बुद्धिप्रसादलक्षणा निष्कृष्टं वा होतुं वा शक्यते । (२) न चाप्येव-
मौत्सर्गिकी कारणानुरूपता कार्यस्य युज्यते । तस्माद्वक्तव्यायमप्यु श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति ।
अत एव श्रुति“रापो हे”ति (पृ० ६८२ पं० ३) ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः ॥ ६ ॥

अस्यायः पूर्वमेवोक्तः । अग्निहोत्रे षट्सूक्तान्तिगतिप्रतिष्ठातृतिपुनरावृत्तिलोकप्रत्युत्था-
यिष्वभिस्समिद्धमाचिरङ्गारविस्फुल्लिङ्गेषु प्रश्नाः षट् तेषां यः समाहारः षण्णां सा षट्पञ्ची (३),
तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् ॥ ६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—“कथं पुन”रिति (पृ० ६८३ पं० ८) । सोमं राजान-
माप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति । (४) क्रियासममिहारेणाप्या-
यनापक्षयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति, सोममयान् लोकांनित्यर्थः । अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वाऽनात्मविश्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

कर्मजनितफलोपभोगकर्ता ह्याधिकारी न पुनरुपभोग्यस्तस्मान्नास्मालोक्यमुपगतानां
देवादिभक्षयत्वे स्वर्गकामो यजेतेति यागभावनायाः कर्त्रेक्षितोपायतारूपविधिश्रुतिविरोधादत्र-
शब्दो भोक्तृणामेव सतां देवोपजीवितामात्रेण भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगराभ्यां
मुख्य इति । अत्रैवार्थे श्रुत्यन्तरं सङ्गच्छत इत्याह—“तथा हि दर्शयति”श्रुतिरनात्मवि-
दामनात्मविश्वादेव पशुवद्देवोपभोग्यतां न तु चर्वणीयतया । यथा हि वलीवर्दादवो भुज्जाना
अपि स्वफलस्वामिनो हलादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्या, एवं परमतत्त्वमविद्वांस इष्टादिकारिण
इह दधिपयःपुरोडाशादिनाऽमुष्मिष लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः ।

अथ वा ‘अनात्मविश्वात्तथा हि दर्शयतीत्यस्यान्या व्याख्या’
(पृ० ६८४ पं० १५) आत्मवित् पञ्चाग्निविद्यावित्, न आत्मवित् अनात्मवित् ।
यो हि पञ्चाग्निविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्तीति निन्यते पञ्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या-
एव प्रकृतत्वात् । तदनेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह—“तथा
हि दर्शयति श्रुतिर्भोक्तृत्वम् । “स सोमलोके विभूतिमनुभूये”ति । शेषमति-

(१) ता एवेत्यादिपरिहारसूत्रमात्रं व्याचष्टे पञ्चम्यामिति ।

(२) अपुमिन्नाया श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परम्परया तज्जस्य देहस्यावबहुलत्वं न स्यादित्याह न
चेति । उपचारमूलसम्बन्धमाह अत एवेति ।

(३) षट्पञ्चीति । अग्निहोत्रे षट्सु उक्तास्यादिषु ये प्रश्नास्तेऽग्निहोत्रमभिस्समिद्धमाचिरङ्गारविस्फुल्लिङ्गेषु
समस्तेषु विषयेषु युज्यन्ते विस्फुल्लिङ्गादीनां तत्राप्युपसंहर्तव्यत्वात्, बहुसाम्ये सत्यस्यैवैवमस्याकीञ्चित्क-
रत्वात्पुर्जस्याग्नेश्चाग्निहोत्रे स्वर्गादिपृथिवीप्राक्ष्यमिधानेनार्थसिद्धेः, अन्तर्हिष्वाग्नेश्च पञ्चाग्निविद्यायां पृथग्भ्याः
स्वर्गमाप्यामिधानात्सामर्थ्यसिद्धेरित्यर्थः ।

(४) एष सोम इति भाष्यस्थश्रुतिं व्याचष्टे क्रियेति । सोमस्येति यथेति शेषः । एतांस्तत्र भक्षय-
न्तीति श्रुतौ एतान्शब्देन कर्मिणामभिधानं गृहीत्वा भाक्तत्वं भक्षणस्य सूत्रभाष्यकाराभ्यां वर्णितम्, स्वयन्तु
सिद्धः सानुसारेणाविरुद्धमर्थमाह सोममयानिति ।

४ भा. वा. २.

रोहितार्थम् ॥ ७ ॥

कृतात्ययनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

“(१) यावत्संपातमुषित्वे”ति (५०६८५०११)। यावदुपवन्धात्, यत्किंचेह करो-
त्यामिति च यत्किंचेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति श्रवणात्, (२) प्रावणस्य चैकप्रघटकेन सक-
लकर्माभिव्यञ्जकत्वात् । न खल्वभिव्यक्तिनिमित्तस्य साधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः । फल-
दानमिमुखाकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्मफलमुपभोजितवत् स्वफलविरोधि च कर्म ।
तस्माच्छ्रुतेरुपपत्तेश्च निरनुशयानमेव चरणादा (३) चारादवरोहो न कर्मण, आचारकर्मणी च श्रुतेः
प्रसिद्धभेदः । यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचार-
मेव योनिनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म । (४) स्तो वा कर्मशीले द्वे अप्यविशेषेणानुशयस्तथापि
यद्यप्यभिप्रायपूर्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रादिगतानुशयवशात्तद्विपाकान्
जःस्यायुर्भोगाश्चन्द्रलोकादवस्थाानुमविध्यति । स्मर्यते ह्यन्यस्य सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य तत्सं-
बन्धिनस्तत्फलभागिता—“पतत्यर्द्धशरीरेण यस्य भार्या सुरां पिबे”दित्यदि । तथा श्राद्धवैश्वा-
नरीषेष्टवादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः । तस्माद्यावत्सम्पातमित्युपक्रमानुरोधात्किंचेह
करोतीति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्भ्रमणीयचरणार्थं सम्बन्धन्तरगतमित्यापूर्वकारिणि भाक्तं गमयि-
तव्यम् । तथा च निरनुशयानमेव भुक्तभोगानामवरोह इति प्राप्ते, उच्यते—येन कर्मकला-
पेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नतीतिऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कुतः ? दृष्ट-
स्मृतिभ्याम् । प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दाच्चा । स्मृतिश्चोपन्यस्ता (५) । अथ वा (६) दृष्टश-
ब्देनोच्चावचरूपो भोग उच्यते । अयमसिसन्धिः—कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेत-
द्विशेषणम् । न च सति मुख्यार्थसम्भवे सम्बन्धमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम् । न चोपक्र-
मविरोधाच्छ्रुत्यन्तरविरोधाच्च मुख्यार्थासम्भव इति साम्प्रतम् । दत्तफलेष्टापूर्तकर्मपेक्षयाऽपि
यावत्पदस्य यत्किंचेतिपदस्य चोपपत्तेः । नहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति यावज्जीवमाहा-
रविहारादिसमयेपि होमं विधत्ते, नापि मध्याह्नादावपि तु सायम्प्रातःकालापेक्षया । (७) साय-
म्प्रातःकालविधानसामर्थ्यात्कालस्य चानुपादेयतयानुपपत्त्यापि निमित्तानुपवेशात्तत्रैवमिति
चेत् । न, इहापि रमणीयचरणा इत्यादेर्मुख्यार्थत्वानुरोधात्तदुपपत्तेः (८) । तत्किमिदानीमुपसंहा-

(१) कर्मसमवायिनीनामपि पञ्चम्यामहुतौ पुं परिणामहेतुमाश्रित्याद्विः परित्रेष्ठितजीवगमनमुक्तं, तत्र
स्वर्गादवरोहतः कर्मैव नास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आप, कुतस्तर्ता पुं परिणाम इत्याक्षेपसङ्कतिगर्भं पूर्वप-
क्षमाह यावदिति । अत एव च कर्मणोभैकमविकनयाद्विलयसम्भवे सम्यग्ज्ञानस्य नैकस्य पूर्वपक्षे प्रयोजनम् ।

(२) श्रुतिमुदाहृत्य युक्तिमप्याह प्रायणस्य चेति ।

(३) नन्वसति कर्मणि निमित्तानामावात्कथमवरोहणमन आह आचारादिति ।

(४) ननु यथाकारी यथाचारीत्युपक्रम्य साधुकारीत्युपसंहारात् करणाचरणयोरेकत्वमवश्यतेऽत आह
स्तो वेति ।

(५) वर्णा आश्रमा इत्याद्या भाव्ये इत्यर्थः ।

(६) दृष्टश्चायं प्रतिप्राणीत्यादिभार्य व्याचष्टेऽथवेति ।

(७) यावज्जीवमित्यत्रत्ययावत्पदस्य सायम्प्रातःकालावच्छिन्नजीवनविषयत्वेऽस्ति प्रमाणमिति दृष्टा-
न्ते विशेषमाशङ्कते सायमिति ।

(८) तदुपपत्तेरिति । यावत्संपातमित्यादेः स्वर्गे तदफलेष्टापूर्तविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः ।

शानुरोधेनोपक्रमः संकोचयितव्यः । नैत्युच्यते । नष्टप्राचुरसंहाराननुरोधेऽप्यसंक्रुचदृष्टतिहायतु-
मर्हति । नहि यावन्तः सम्पाता यावता वा पुंसां सम्पातास्ते सर्वे तत्रेष्टादिकारिणा भोगेन
क्षयं नीयन्ते, पुष्टान्तराश्रयाणां कर्माश्रयानां तद्भोगेन क्षयेऽतिप्रसङ्गात्, विरोपभुक्तानां
च कर्माश्रयानामसतां चन्द्रमण्डलोपभोगेनानपयनात् । तथा च स्वयं सङ्क्रवन्ती यावच्छ्रुते-
पसंहारानुरोधप्राप्तमपि सङ्क्रोचनमनुमन्यते । एतेन यद्विक्रमेह करोतीत्यपि व्याकथितम् ।
अपि चेष्टापूर्तकारीह जन्मनि केवलं न तन्मात्रमकार्षात्, अपि तु गोदोहनेनापः प्रशयन् पशु-
फलमप्यपूर्वं समवैषोदेवमहर्निशं च वाङ्मनःशरीरचेष्टाभिः पुण्यपुण्यमिहापुत्रोपभोगं सधि-
तवतो न मर्त्यलोकादिभोगं चन्द्रलोके भोगं भवितुमर्हति । न च स्वफलविरोधिनानुश्रयस्य
ऋते प्रायश्चित्तादात्मज्ञानाद् । उदत्तफलस्य ध्वंसः सम्भवति । तस्मात्तेनानुश्रयेनायमनुश्रयवान्
परावर्तत इति श्लिष्टम् । न चैकमधिकः कर्माश्रय इत्यग्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति ।

अन्ये (१) तु सकलकर्मक्षये परावृत्तिशङ्का निर्बीजेति मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णना-
चकुरित्याह “कैश्चित्तावदाहु” इति । अनुश्रयोऽत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रे-
दमिह विचार्यते—किं दत्तफलानामिष्ट पूर्तकमेणःमवशेषादिहावर्तन्ते उत तान्युपभोगेन निरव-
शेषं क्षपयित्वाऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्तन्त इति । तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकां कथितत्वाभि-
रनुश्रया एवानुभुक्तकर्मवशादावर्तन्त इति प्राप्त, उच्यते—“सानुश्रया एवावर्तन्त” इति ।
कुतः ? दृष्टानुसारात् । (२) यथा भाण्डस्ये मधुनि सर्पिषि वा क्षालितेऽपि भाण्डलेकं
तच्छेषं मधु वा सर्पिषां न क्षालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम् । न
चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठा (३) स्रवणि रशातुं पारयति । यथा सेवको हास्तिकाश्रय-
पदातिप्रातपरिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छत्रादुकावशेषो न सेवितुमर्हतीति
दृष्टं तन्मूला च (४) लौकिकी स्मृतिरिति दृष्टस्मृतिभ्यां सानुश्रया एवावर्तन्त इति । तदेतद्व-
क्ष्यति—“न चैतदिति” । एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया प्रयुक्तः
(५) शब्दैकगम्येयं न सामान्यतोदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः । शेषमतितोदृष्टातिर्यम् ।
पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते “यदप्युक्तं प्रायण” मिति । (पृ० ६८८ पं० २०)
दूषयति—“तदप्यनुश्रयसद्भावे” इति (पृ० ६८९ पं० २) । रमणीयचरणाः
कपूयचरणा इत्यादिकयानुश्रयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । “अपि चे”त्यादि ।
हह जन्मनि हि पर्यायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्येते युगपच्चेदेकप्रवृत्तेन । प्रायणेन सुख-
दुःखफलानि कर्माणि व्यजयेन् । युगपदेव तत्फलानि भुजयेन् । तस्मादुरभोगपर्यायदर्शनाद्
चलीयसा दुर्बलस्याभिभवः कलानीयः । एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलदेवपि कर्मसु दृष्ट-

(१) पूर्वदर्शनाधिकरणपूर्वपक्षस्य तुच्छत्वाभिप्रायेण मतान्तरमाहान्ये स्थिति । सकलेति । हेत्वभावे
कार्ययोगात् कर्मरहितावरोहशङ्का नैत्यर्थः (२) अत्र मते सौवर्दृष्टशब्दार्थमाह यथेति ।

(३) स्थातुमिच्छन्, अवि शेषफलोपभोग इत्यर्थः ।

(४) दृष्टन्यायमूला लौकिकी कालिदासादिस्मृतिरित्यर्थः ।

(५) यत्तु स्वर्गपुल्लं अवि भोक्त्वमित्येति, तत्राह शब्दैकगम्येऽर्थे इति । भाण्डस्नेहवत् सामान्यतोद-
हेन हि कर्मशेषोऽनुभूतः, तस्य च अवि भोगः कल्पितः, तत्सर्वं स्वर्गोद्देशेन यागादिभिना विरुध्यते भौमसु-
खस्य स्वर्गत्यायोगादित्यभिप्रायः ।

व्यम् । न चाभिव्यक्तं च कर्म फलं न दत्ते इति च सम्भवति । फलोपजनाभिमुख्यं हि कर्म-
णामभिव्यक्तिः । अपि च प्रायणस्याभिव्यक्तत्वे स्वर्गनरकतिर्यग्योनिगतानां जन्तूनां तास्मिन्-
जन्मनि कर्मस्वनधिकारान्नापूर्वकर्मोपजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिव्यक्ततया फलोप-
भोगेन प्रक्षयाच्चास्ति तेषां कर्माशय इति न ते संसरेयुः । न च मुच्येरन्नास्मिन्नाभावादिभि-
कृष्टां वताविष्टा दशाम् । न च स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभिव्यज्यतेऽपूर्वं न परसमवेतं येन
पित्रादिगतेन कर्मणा वर्तैरिति । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः ॥ ९ ॥

अनेन निरनुशया एवा(१)वरोहन्तीति पूर्वपक्षबीजं निगूढमुद्धृत्य निरस्यति । यद्यपि
अक्रोशः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानं च कीलमेतद्विदुर्धुधाः ॥

इति स्मृतेः कीलमाचारोऽनुशयाद्विषयस्तथाप्यस्यानुशयाङ्गतयाऽनुशयोपलक्षणत्वं कार्णा-
जिनिराचार्यो मेने । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सा-
नुशयानामेवावरोहणमिति ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

‘आचारहीनं न पुनन्ति वेदा’ इति हि स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपलक्षयन्त्या वेदार्थानु-
ष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारक-
तया ऽऽचारस्य नानार्थक्यं क्रत्वर्थस्य । तदनेन समिदादिवदाचारस्य क्रत्वर्थत्वमुक्तं, सम्प्रति
(२)स्नानादिवत्पुरुषार्थत्वे पुरुषसंस्कारत्वेऽप्यदोष इत्याह—“पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्ये”ति
(५०६९२५०८) । तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वानुशयो (३)लक्षित इत्युक्तम् ॥ १० ॥

बादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह—

सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो (४)गोबलीवर्दन्त्यायः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

रमरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

(१) कर्मापूर्वरहिता एव ।

(२) यागादिवदाचारस्य न प्रधानकर्मतया पुरुषार्थत्वमित्याह स्नानादिवदिति । यथा तीर्थस्नानादे-
प्रकरणवाक्याभ्यां क्रत्वनुष्ठायिपुरुषधर्मत्वं तथाऽऽचारस्याप्याचारहीनमिति वाक्यात् वेदार्थानुष्ठानपुरुषधर्म-
त्वमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमे तीर्थस्नानादेः पुरुषधर्मत्वं सिद्धान्तिततन्त्रैव द्रष्टव्यम् ।

(३) अजहल्लक्षणयेत्यादिः ।

(४) ननु भाष्योक्तो ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन करणाचरणभेदनिर्देशोऽयुक्तः ब्राह्मणत्वस्य यावासिष्ठ-
भावित्वेन जातित्वेऽपि परिव्राजकत्वस्य गार्हस्थ्यादिष्वभावेन जातिस्वाभावात् करणत्वचरणत्वयोश्चावृष्टत्वाभा-
न्तरजातित्वाद्दृष्टान्तासंगमनादित्याशङ्क्याह गोबलीवर्देति । परापरजातिविषयगोबलीवर्दन्त्यायेऽनुवृत्तव्यावृत्त-
विषयत्वग्राम्याद् ब्राह्मणपरिव्राजकशब्द उपधारित इत्यर्थः ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरेति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि चलोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥

तृतीयशब्दाच्चरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

‘ये वै के चास्माश्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति’ कौषीतकिनां सामान्ता-
वाद्देशरम्भस्य च चन्द्रलोकगमनमन्तरेणानुपपत्तेः, पञ्चम्यामाहुताविद्याहुतिसंख्यानियमात् ।
तथाहि बुधसोमवृष्ट्यजरेतःपरिणामक्रमेण ता एवापो योषिदमौ हुताः पुरुषवचसो भवन्तीत्य-
विशेषेण श्रुतम् । न चैतन्मनुष्याभिप्रायं, कपूयचरणाः श्वयोनिमित्यमनुष्यस्यापि श्रवणात् ।
गमनागमनाय च देवयानपितृयाणयोरेव मार्गयोरात्मनानात् पथ्यन्तरस्याश्रुतेर्जायस्व प्रियस्वेति
तृतीये स्थानमिति च स्थानत्वमात्रेणावगमात् पथिस्थेनाप्रतीतेः । चन्द्रलोकादवतीर्णानामपि
च तत्स्थानत्वसम्भवादसम्पूरणेन प्रतिवचनोपपत्तेः । अनन्यमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि
ग्रामं गच्छन् वृक्षमृलान्युपसर्पतांतिवत् संयमनादिषु यमवश्यतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः ।
(१) ‘न कतरेण च ने’त्यस्यासम्पूरणप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वात् अनिष्टादिका-
रिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्ते, ऽभिधीयते—(२) सत्यं स्थानतयाऽवगतस्य न मार्गत्वं तथा-
पि वेत्य यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयनिषेधपूर्वं तृतीयं स्था-
नमभिवदन् असम्पूरणाय तत्प्रतिपक्षमाचक्षीत । यदि पुनस्तेनैव मार्गेणागत्य जन्ममरणप्र-
बन्धवत्स्थानमभ्यासीत नैतत्तृतीयं स्थानं भवेत् । नहीष्ठादिकारिणश्चन्द्रमण्डलादवगृह्य रमणी-
यां निन्दितां वा योनिं प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते, तत्कस्य हेतोः ? पितृयाणेन
पथाऽवरोहात् । तद्यदि क्षुद्रजन्तवोऽप्यनेनैव पथाऽवरोहेयुः, नैतदेषां जन्ममरणप्रबन्धवत्
तृतीयं स्थानं भवेत् । ततोऽवगच्छामः, संयमनं सप्त च यातनाभूमिर्धर्मवशतया प्रतिपद्यमा-
ना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्माद्ये वै के चे’तीष्ठादिकारिविषयं न
सर्वविषयम्, पञ्चम्यामाहुताविति च (३) स्वार्थविधानपरं न पुनरपञ्चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि,
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । संयमने स्वनुभूयेति सूत्रेणावरोहापादानतया (४) संयमनस्योपादानाच्चन्द्रम-
ण्डलापादाननिषेध आज्ञप्तः, तथा च सिद्धान्तसूत्रमेव । पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शाङ्कान्तराभ्याहारेण
कथंचित्प्रमथितव्यम् । जीवजं जरायुजम् । संशोकजं संस्वेदजम् ॥ १२-२१ ॥

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

(१) पूर्वं तृतीयस्थानशब्दस्य मार्गपरत्वाभावो वर्णितः, इदानीं न । कतरेण च नेत्यस्य तृतीयस्थान-
श्लेषकत्वं निराकरोति न कतरेण चेति ।

(२) सिद्धान्तमाह सत्यामिति । तृतीयं स्थानमित्यत्र स्थानशब्दो यद्यपि शरीरे व्युत्पन्नत्वाच्च मार्ग-
वाची तथापि मार्गप्रुपक्रम्य तृतीयस्थेन निर्दिश्यमानस्य स्वार्थस्य मार्गत्वं गमयत्यन्तरसंख्यानिवेशस्य
साजात्यापेक्षत्वादिति सिद्धान्त्यभिप्रायः ।

(३) यदुक्तमाहुतावाय इत्याहुतिसंख्यानियमात्सर्वेषां स्वर्गगमनमिति तत्राह स्वार्थेति ।

(४) भास्करमतं इवयवाहावरोहापादानतयेति ।

यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यतो न तादात्म्यं ऽफुटमवगम्यते, तथापि (१) वा-
युर्भूवेत्यादेः ऽफुटतरतादात्म्यावगमाद् यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्य एवावतिष्ठते । न
चान्यस्यान्यभावानुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिदेवशरीरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणादेव-
देहस्य च नहुषस्य तिर्यक्त्वस्मरणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया ।
(२) गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः सम्भवात् । यथाहुः—

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता । इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—“सामाव्यापत्तिः” । समानो भावो रूपं येषां ते सभावास्तेषां
भावः सामान्यं साकृष्यं सादृश्यमिति यावत् । कृतः ? उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन
व्याचष्टे “नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते” (पृ० ६९९ पं० १२) । युक्तमेतद्यदेव शरीर-
जगरभावेन परिणमते देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये
स्यातां न देवशरीरमजगरशरीरं क्षिप्पशतेनापि क्रियते । नहि दधिपयसी समसमये परत्परात्मनो
शक्ये सम्पादयितुं, तथेहापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्युगपद्भावाच्च परत्परात्मत्वं भविष्यतीति ।
एवं वाय्वादिष्वपि योज्यं, तथा च तद्भावास्तत्सादृश्येनोपचारिको व्याख्येयः । नन्वाकाशभा-
वेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह—“विस्तृत्वाच्चाकाशेने”ति ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

दुर्निष्पतरमिति दुःखेन निसरणं ब्रूते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी । विना स्थू-
लशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखमागीति दुर्निष्पतरं विलम्बं लक्षयतीति राद्धान्तः ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

आकाशासाकृष्यं वायुधुमादिसम्पर्कोऽनुशयिनायुक्त इहेदानीं ब्रीहियवा ओषधिवनस्प-
तयस्त्रितलमाषा इति जायन्त इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमनुशयिना भोगाधिष्ठानं ब्रीहियवा-
दयः स्यावरा भवन्त्याहो स्विच्च क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव संसर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र ‘म-
नुष्यो जायते, देवो जायत’ इत्यादौ प्रयोगे जनेः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादत्रापि ब्रीह्यादिशरी-
रपरिग्रहे एव जनेर्मुख्यार्थ इति ब्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । (३) न च रमणी-
यचरणाः कपुयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासङ्कीर्तनात्तदभावे ब्रीह्यादीनां शरीरभावाभावात्
क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव तत्सम्पर्कमात्रमिति साम्प्रतम् । इष्टादिकारिणामिष्टादिकर्मसङ्कीर्तना-

(१) वायुमिति कर्मत्वेन निर्दिष्टस्य वायुर्धृत्वेति तादात्म्यवत्त्वेन परामशंकवाक्यशेषाभिर्ज्ञेयं पूर्व-
पक्षमाह वायुर्धृत्वेत्यादेरिति ।

(२) ननु एवं हीत्यादिभाष्यमयुक्तम् अत्रेहि सादृश्यालम्बनत्वे माणवके इव वह्निश्रुतेः गौणता स्याच्च
लक्षणेत्याशङ्क्याह गौण्यामिति । गौण्यामपि गुणलक्षणा वर्तते लक्षणायां त्वमिधेयसम्बन्धात् प्रवर्तमानायां
सम्बन्धवस्त्वन्तरपरत्वम् न सम्बन्धपरत्वम्, गुणात्प्रवर्तमानायान्तु गौण्यां वृत्तौ गुणपरत्वं न गुणावेशि-
ष्टवस्तुपरतेति विवेकः ।

(३) प्रकरणेऽत्र यन्मुख्यं जन्म तत्कर्मसाध्यं श्रुतं यथा रमणीयचरणा इत्यादि । अत्र तु व्यापक-
कर्मजन्यश्रुतिव्यावृत्त्या तद्व्याप्यमुख्यत्वव्यावृत्तिमाशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह न चेति । शरीराभावाभावाच्च-
शरीरत्वाभावात् ।

दिष्टादेव (१) हिंसादोषदृष्टित्वेन सावयफलतया चन्द्रलोचभोगानन्तरं स्थावरशरीरभोग्यदुःखफलवश्याद्युपपत्तेः । न च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषोमीयपञ्चहिंसाविषयविशेषाख्येन बाधनं, सामान्यशास्त्रस्य (हिंसा) सामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं बिलम्बेनेति साक्षाद्विशेषप्रकाशः साक्षात् शीघ्रतरप्रवृत्तादुत्तुर्बलत्वादिति साम्प्रतम् । नहि बलवदित्येव दुर्बलं बाधते, किन्तु सति विरोधे । न चेद्वास्ति विरोधो, मित्रगोचरचारिवात् । 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति हि क्रतुप्रकरणे समाज्जातं क्रत्वर्थतामस्य गमयति, न स्वपनयति निषेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां, तेनान्तु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां विषेधः क्रत्वर्थता को विरोधः । यथाहुः (२) —

यो नाम क्रतुमस्यस्यः कलजादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चादितसिद्धितः ॥ इति ।

तस्माज्जनेमुख्यत्वाद् ब्रह्मादिकारीरा अनुषायिनो जायन्त इति प्राप्ते, अभिधीयते—मवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति ब्रह्मादिष्वनुषायवर्ता कर्मविक्षेपः कीर्येत, न चैतदस्ति । न चेद्वादेः कर्मणः स्थावरशरीरभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः सम्भवति, तस्य धर्मत्वेन मुखैकहेतुत्वात् । न च तद्वृत्तायाः पञ्चहिंसायां न हिंस्यादिति निषेधात् क्रत्वर्थीया अपि दुःखफलत्वसम्भवः, पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथाहि (३) — न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीननिरूपणतया यदर्थं निषेधं तदर्थ एव निषेधो विज्ञायते । न चैतत् 'नानृतं देवेन तौ पशौ करोती'तिवद् कस्यचित्प्रकरणे समाज्जातं येनानृतवदनवदस्य निषेधस्य क्रत्वर्थत्वे निषेधोपि क्रत्वर्थः स्यात् । पशौ निषिद्धयोरौज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वेन निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् । (४) एवं हि सत्याज्यभागरहितैरप्यज्जातैराज्यभागसाध्यः क्रतुप्रकारो विज्ञायते । (५) तस्मादनारभ्याधीतेन न हिंस्यादित्यनेनाभिहितस्य विषयुपहितस्य पुरुषव्यापारस्य (६) विधिविभक्तिविरोधाद्दुःखारम्भकप्रकृत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यत्वपरि-

(१) नन्विष्टकर्मणा विहितत्वात्कथं पुण्यस्य स्थावरशरीरप्राप्तिहेतुत्वमत आहृष्टादेशेति । विहितत्वेपि तत्रतपशुहिंसोच्छिष्टसोमभक्षादोर्निषिद्धत्वादुःखहेतुतेत्यर्थः । सामान्यशास्त्रस्य दोषत्वे हेतुस्सामान्यद्वारेणेति । विशेषशास्त्रभावत्वे हेतुः साक्षादिति ।

(२) ननु कुरीत्या विषयभेदाद्विधिविषेधयोरविरोधश्चेत्तदा क्रतुमध्ये निषिद्धहिंसानुष्ठाने क्रतुवैगुण्यं स्यादित्याशङ्क्यामाह यथाहुरिति । निषेधानां पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोवैगुण्यम्, यथाविहितस्य तस्य सिद्धेः, नहि क्रतुशेषः प्रतिषेधो यतस्तदतिलङ्घनात्क्रतुवैगुण्यं स्यादिति भावः पूर्वपक्षिणो भट्टस्यात्र बोध्यः ।

(३) क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थो हिंसा प्रतिषेधेत्, तत्र यद्यर्थं न हिंस्यादिति निषेधः क्रत्वर्थो हिंसा प्रतिषेधेत् तर्हि क्रत्वर्थः स्यात्तत्र नास्तीति वदिष्यन्निषेधनिषेधयोरैकार्थतामाह तथाहीति । यो हि यदर्थं प्रवृत्तौ यस्माद्विषयाजिवायते तन्निषेधोपि तदर्थ इत्यर्थः ।

(४) नन्वाज्यभागौ क्रत्वर्थौ भवेतां निषेधस्त्वभावात्कथं क्रत्वर्थः स्यादत आह एवमिति । विज्ञाययत इति न केवलनिषेधादिति शेषः, अत्र च पशुप्रकरण एवैतद्वाक्यमिति कृत्वःप्रतिषेधत्वमिति सूढार्थः ।

(५) ननु मा भूत् प्रकरणान्मानान्न हिंस्यादिति निषेधस्य क्रत्वर्थेना पुरुषार्थत्वं तु कथं स्यादित्याशङ्क्य तत्र पुरुषार्थप्रतीतिमुपादयति तस्मादिति ।

(६) भात्वर्थभाव्यत्वेऽर्थविरोधमभिप्राय शब्दविरोधमप्याह विधिविभक्तीति । हिंसैव कर्म क्रिया तद्भावात्त्वपरित्यागेनेत्यर्थः ।

स्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योऽवतिष्ठते । (१) आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तव्यपारामि-
धानद्वारेणोपस्थापितत्वात् केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नञर्थं विधिरूपसंक्रामति,
तेन पुरुषार्थो निषेध्य इति तदधीननिरूपणो निषेधोपि पुरुषार्थो भवति । तथा चायमर्थः
सम्पद्यते-यत्पुरुषार्थं हननं तन्न कुर्यादिति । (२) कर्तव्यस्यापि च निषेधे हिंसायाः क्रतूपका-
रकत्वमपि कल्प्यते । न च हृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनास्पदम् । न च स्वा-
तन्त्र्यपारतन्त्र्ये असति संयोगपृथक्त्वे खादिरतादिवदेकत्र सम्भवतः । (३) तस्मात्पुरुषार्थप्रति-
षेधो न कर्तव्यत्वमप्यास्कन्दतीति शुद्धमुखफलत्वमेवेष्टादीनां न स्थावरशरीरोपभो ग्यदुःखफ-
लत्वमपि, आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात् । अनुशयिनां ब्रौह्मादिसंयोगमात्रं
न तु देहत्वमिति । अयमेवार्थ उत्सर्गापवादकथनेनोपलक्षितः । अपि च मुख्यानुशयिनां
ब्रौह्मादिजन्मनीति (पृ० ७०२ पं० २) ब्रौह्मादिभावमापन्नाः खल्वनुशयिनः पुरुषरूपमुक्ता
रेतःसिग्भावमनुभवन्तीति श्रूयते । तदेतद्ब्रौह्मादिदेहत्वेऽनुशयिनां नोपपद्यते । ब्रौह्मादिदेहत्वे
हि ब्रौह्मादिषु छनेष्ववहन्तिना (४) फलीकृतेषु च ब्रौह्मादिदेहविनाशादनुशयिनः प्रसवेयुरिति
कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः, संसर्गमात्रे तु संसर्गिषु ब्रौह्मादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुश-
यिनः प्रसवेयुरिति रेतःसिग्भाव उपपद्यते । शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

सद्यो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिरजातः प्रौढयौवनस्तस्मादपि संसर्ग-
मात्रमिति गम्यते ॥ २६ ॥

तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमात्रं, तथा च रमणीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव
आपद्येतेति, नेत्याह—

योनैः शरीरम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे
भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

इदानीं तु तत्स्यैव (५) जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योतिष्प्रसिद्ध्यर्थं प्रपञ्चयते—(६) किं प्रबो

(१) पुरुषप्रतीतिपुत्रपादयति आख्यातेति ।

(२) ननु हिंसादिति क्रतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसाऽनूप निषिध्यतां, तथा चोभयार्थत्वं निषेधस्य वा-
क्येनावगम्यतामित्याशङ्क्याह कर्तव्यस्यापि चेति । हिंसानिषेधस्य रागतः प्राप्तहिंसाविषयतया चरितार्थत्वेऽ-
धिकारान्तरानुप्रविष्टक्रतुशेषहिंसानुवादतन्निषेधविषयत्वकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः ।

(३) एवमुक्तं विधিনিषेधयोर्विषयभेदमुपसंहरति तस्मादिति । (४) कण्डितेषु ।

(५) आयाधिकरणस्य तात्पर्यमाह तत्स्यैवेति । पूर्वपादे यस्य जाग्रदवस्थायामिहपरलोकाश्चरन् उक्त-
स्तत्स्यैवेत्यर्थः । (६) रथादिसर्गाज्ञानाद्व्यायभावकथनाच्च सन्देहमाह किमित्यादिना ।

अ इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयी"ति(पृ०७०५पं०११) ।
 (१) यथेष्टिब्रह्मणोन्यस्यानिर्वच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोऽयोरपि सर्वयोर्मायामयत्वं तथापि
 यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते, ब्रह्मात्मसाक्षात्कारात्तु निवर्तते, एवं किं स्वप्न-
 सृष्टिराहोस्वित् प्रतिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थः । "द्वयो" रिद्वलोकपरलोकस्थानयोः ।
 सन्धौ भवं सन्ध्यम् । ऐहलौकिकचक्षुराद्यव्यापाराद्रूपादि साक्षात्कारोपजननादनैहलौकिकं पार-
 लौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतो ऽप्रत्युत्पत्तत्वेन न पारलौकिकम् । न च न रूपादि सा-
 क्षात्कारोऽस्ति स्वप्नदृशस्तस्मादुभयोल्लेखयोरस्यान्तरालश्रमिति (२) ब्रह्मात्मभावसाक्षात्काराप्राप्त-
 तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । अयमभिधन्विः (३) - इह हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहरणं
 तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते । प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्नज्ञानमुदाहृतम् । ज्ञानं यमर्थमवबोधयति
 स तथैवेति युक्तम्, तथाभावस्य ज्ञानारोहात् । अतथात्वस्य स्वप्नतीयमानस्य तथाभावप्रमे-
 याविरोधेन कल्पनानास्पदत्वात् । बाधकप्रत्ययादतथात्वमिति चेत्, न, तस्य बाधकत्वासिद्धेः,
 (४) समानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विरुद्ध्यते, बलवद्बलवत्त्वानिश्चयाच्च बाध्यबा-
 धकभावं प्रतिपद्येते । न चेह समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथाहि क्षीरं दध्ं
 कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दध्ं कालान्तरे शुक्तिर्भवेत्, नानारूपं वा तद्वस्तु । तद्यस्य
 तीव्रातपक्लान्तिसहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति, यस्य तु केवलमालोकमात्रोपकूर्तं,
 स तस्यैव शुक्तिरूपतां गृह्णाति । एवमुत्पलमपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भाभिरभिव्यक्तं
 नीलतया गृह्यते । प्रदीपाभिव्यक्तं तु नक्तं लोहिततया । एवमसत्यां निद्रायां सतोऽपि रथादीन्
 न गृह्णाति निद्राणस्तु गृह्णातीति सामप्रतिभेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधाभावः । नापि पूर्वोत्तरयो-
 र्बलवद्बलवत्स्वनिर्णयः । द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेतोरभावात् ।
 (५) तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः । तत्सिद्धमेतत्-विवादास्पदं प्रत्ययाः सम्बन्धः
 प्रत्ययत्वाजाग्रत्तत्त्वमिदप्रत्ययवदिति । इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति—'अथ रथान् रथयो-
 गान् (६) पथः सृजते'ति । न च "तत्र रथो न रथयोगो न पन्थानो भवन्ती"ति विरोधाद्
 पचरितायां सृजत इति श्रुतिव्याख्येया । सृजत इति हि श्रुतेः, बहुश्रुतिसम्वादात्प्रमाणान्तर-
 संवादाच्च । बलीयस्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तत्वेन व्याख्यानात् । जाग्र-
 दवस्थादर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सन्तीति । अत एव कर्तृश्रुतिः शास्त्रान्तरश्रुति-
 रुदाहृता । (७) प्राज्ञकर्तृत्वाच्चास्य पारमार्थिकत्वं विद्यदादिसर्गवत् । न च जीवकर्तृत्वाच्च

(१) विकारभावस्य मिथ्यात्वाच्च पूर्वपक्षिणो वृहान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह यद्यपीति । स्वप्नस्य व्यावहा-
 रिकत्वमेव चिन्त्यत इत्यभिप्रायः ।

(२) ननु सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिरिति भाष्यमयुक्तमारम्भणाधिकरणादौ सर्वकार्यमिथ्यात्वदर्श-
 जदत आह ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागिति । (३) पूर्वपक्षिण इत्यर्थः ।

(४) बाधकत्वासिद्धिमुपपादायितुं पराभिमतबाधकस्वरूपमनुवदति समानेति ।

(५) तत्रेदं रजतादिनेदं रजतादिज्ञानानां च विरोधाभावमाह तस्मादित्यन्तप्रत्ययेन । अपिना प्रायुक्त-
 विरोधाभावसमुच्चयः । (६) अवाद्यः ।

(७) प्रमाणान्तरमाह प्राप्तेति । स्वप्नसृष्टिः परमार्थिकी प्राज्ञकर्तृत्वाद्विद्यदादिसर्गवत् इत्यनुमानप्रयो-
 गः । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह नचेति ।

प्राज्ञकर्तृकत्वमिति साम्प्रतम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वाज्जीवकर्तृक-
त्वेपि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपि च जाग्रत्प्रत्ययसंवादादवन्तोऽपि स्वप्नप्रत्ययाः के-
चिद्दृश्यन्ते (१) । तथा—स्वप्ने शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाख्यानलेपनो ब्राह्मणायनः प्रियव्रत-
प्रत्याह—प्रियव्रत ! पञ्चमे ऽहनि प्रातरेबोर्वराप्रायभूमिदानेन नरपतिस्त्वां मानयिष्यतीति ।
स च जाग्रत्तथा ऽऽत्मनो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते । तस्मात्संध्ये पारमा-
र्थिकी सृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥

इति प्राप्ते उच्यते—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिद्यत्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

इदमत्राकृतम्—(२) न तावत्क्षीरस्यैव दधि रजतस्य परिणामः शुक्तिः सम्भवति, नहि
जातीश्वरयुद्धे चिरस्थितान्यपि रजतभाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्यन्ते । न चेतत्स
रजतानुभवसमये ऽन्यो ऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभावमनुभवति प्रत्येति च (३) । न
चोभयरूपं वस्तु, सामग्रीभेदात् कदाचिदस्य तोयभावोऽनुभूयते कदाचिन्मरीचितेति सांप्रतम् ।
पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे तत्साध्यामुदन्योपशमलक्षणार्थक्रियां कुर्यान्मरीचिसाध्यामपि रूप-
प्रकाशलक्षणम् । न मरीचिभिः कस्यचित्तृष्णजा उदन्योपशम्यति । न च तोयमेव द्विवि-
धमुदन्योपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्तं तोयत्वं मात्रयापि ताम-
कुर्वन्तोयमेव न स्यात् । अपि च तोयप्रत्ययसमीचीनत्वायास्य द्वैविध्यमभ्युपेयते तच्चाभ्युप-
गमेपि न सेदधुमर्हति । तथाह्यसमर्थविधापाति तोयमेतदिति मन्वानो न तृष्णयापि मरीचि-
तोयमभिधावेत्, यथा मरीचीननुभवन् । अथाशक्तं शक्तमभिमन्यमानो ऽभिधावति । किम-
पराद्धं मरीचिषु तोयविपर्यासेन सर्वजनीनेन यत्तमतिलङ्घ्य विपर्यासान्तरं कल्प्यते । (४) च
क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुलग्राहणप्रत्ययवद्वा तोयमरीचिविज्ञाने समुच्चितावगाहिनी
स्वानुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बाध्यबाधकभावावभासनात् । (५) तत्रापि रजतज्ञानं पूर्वंमुत्पन्नं बाध्य-
मुत्तरं तु बाधकं शुक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात् प्राक् प्रापकभावेन
शुक्लेरप्राप्तायाः प्रतिषेधासम्भवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानमपवाधितुमर्हति । तदपवा-
धात्मकं च स्वानुभवादवसीयते । यथाहुः—

(६) अगामित्वादबाधित्वा परं पूर्वं हि जायते ।

पूर्वं पुनरबाधित्वा परं नोत्पद्यते क्वचित् ॥

(१) अत्र विमतिपक्षं सत्यं स्वप्नत्वात्संवादिस्वप्नवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(२) यदुक्तं पूर्वपक्षिणा क्षीरदधिपक्वात्मभेदेनैकस्य शुक्तिरजतात्मकत्वादविरोधो रजतशुक्तिज्ञानयो-
रिति, तत्राह न तावदिति ।

(३) अनेनाभ्ययोपि प्रदर्शितः । शुक्तिभाषमित्यनुषज्यते ।

(४) पूर्वं क्षीरस्यैव दधि न रजतस्य शुक्तिः परिणाम इत्यर्थं दूषणं दत्तमधुना प्रतीतिरपि तथा
नास्तीत्याह न चेति ।

(५) यदुक्तं बाध्यबाधकभावो न ज्ञानयोरिति तत्राह तत्रापितीति ।

(६) परं शुक्तिज्ञानमबाधित्वैव पूर्वं रजतज्ञानं जायते, कुतः ? परस्यागामित्वात् भविष्यत्त्वादप्राप्तत्वा-
जिबेधस्य पूर्वेण कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयशूरत्वाद्भुमयोरिति
तत्राह पूर्वं पुनरिति । सत्यं तथापि पूर्वप्रतीतिार्थाभावबोधितत्वात्तस्य बाधकमित्यर्थः ।

(१) न च वर्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्यागोचरयज्ञ भविष्यता स्वसमयवर्तिनी शुक्ति गोचरयता प्रत्ययेन बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । मा नामास्य-ज्ञासीप्रत्यक्षं भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि त्वनुमानमुपकारहेतुभावमिवासति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजःमिदं स्थिरं रजतत्वाद्नुभूतप्रत्यभि-ज्ञातरजतवत् । तथा च रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथा च भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं रजतं व्याप्नुवादिति विरोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते । यथाहुः—
रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।

भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत् ॥ इति ।

(२) प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृह्यत इति के चिन्वाचक्षते । तद्युक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं तदप्ययुक्तं, कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगायोगात् तदुपहितसंज्ञो व्यापित्वस्यातीन्द्रियत्वात् । न (३) च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्तमानमप्याकलयेत् । तस्मादस्य-न्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविनश्यदवस्थानुमानसंहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिर-स्थायीति गृह्यत इति मन्तव्यम् । अत एवैतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमविवेचयन्तः सौगताः प्राहुर्द्विविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य प्राज्ञाध्याप्यवसेयश्च । प्राज्ञाक्षण एकः स्वलक्षणो ऽध्यवसेयश्च सन्तान इति । (४) एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यत्तु सत्यं स्वप्नदर्शनमुक्तं तत्राप्याख्यात्रा ब्राह्मणायनेनाख्याते संवादाभावात्, प्रियव्रतस्य ख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयितुमर्हति, तादृशस्यैव बहुलं विसंवाददर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाव्यकृता कास्तेनानभिभ्यक्ति विवृण्वता रजन्या सुप्त इति रजनीयसमयेपि (५) हि भार-ताद् वर्षान्तरे केतुमालादौ वासरो भवतीति भारते वर्षं इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

दर्शनं सूचकं (६) तच्च स्वरूपेण सत्, असत्तु दृश्यम् । अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपसा-ध्याश्चरमघातुविसर्गादयो जाग्रदवस्थायामनुवर्तन्ते । स्त्रीसाध्यास्तु मातृविलेपनदन्तक्षतादयो नानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेपि प्राज्ञव्यापार इति । (७) प्राज्ञव्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वा-

(१) स्वविषयशूरत्वेपि अर्थाद्विरोधमाह नचेति । अयुक्तत्वे हेतुमाह मानमिति । रजतज्ञानकालमा-रभ्य यावच्छुक्तिकाज्ञानकालं रजतविनाशहेत्वदर्शनात् स्थायित्वे शुक्तिस्वरजतत्वयोरेकदैक्यं विरोधादर्थात् बा-ध्यबाधकभावो ज्ञानयोरित्यर्थः । (२) अनुमानानुगृहीतप्रत्यक्षेण ।

(३) ननु यथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं कालान्तरवर्तिनीं तत्रा गृह्णाति तथा रजनप्रत्यक्षमपि भविष्यत्तां रजतस्य गृहीष्यति, अत आह नचेति ।

(४) इदं रजतादिभ्रमाणां बाधमुपपाद्य प्रकृते योजयति एतेनेति ।

(५) भारतवर्षे यो रजनीसमयस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

(६) ननु कुञ्जारादिदर्शनं स्वप्ने सूचकं तच्च सत्यमिति कथं मिथ्याभूतस्य स्वप्नस्य सूचकत्वं सूचे उच्यते, तत्राह तच्चेति । विषयाविशेषितरूपेण ज्ञानमात्ररूपेण सत् तच्च न सूचकं यत्कुनश्चिज्ज्ञाना-यस्यकस्यचित्सूचनप्रसङ्गात्, असत्तु दृश्यं तस्मात्तदुपहितं दर्शनं सूचकं तच्च मिथ्यैवेत्यर्थः ।

(७) स्वप्नः सत्यः प्राज्ञकर्तृकत्वादित्यनुमिते न चास्माभिरिति भाष्येण स्वप्नस्य प्राज्ञकर्तृकत्वमभ्यनु-ज्ञायते तत्र हेतुस्थीकारे हेतुमत्सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह प्राप्नोति ।

नुमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्ययेनाविरुध्यमानं नात्मानं लभत इति भावः ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

(१) बन्धमोक्षयोरान्तरालिकं तृतीयमैश्वर्यमिति ।

'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' 'देहयोगाद्वा सोऽपि' ति (पृ० ७११ पं० १५) सूत्रद्वयं कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निगदव्याख्यातं चैतयोर्भाष्यमिति ॥ ५-६ ॥

तदभावा नाडीषु तच्छुनेरात्मनि च ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

इह हि नाडीपुरीतत्परमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आहो स्विदमुच्चयः (२) । किमतो ? यद्येवम् एतदतो भवति । यदा नाड्यो वा पुरीतद्व। सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव इति । (३) अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय कारणान्तरमपेक्षितव्यं, तच्च कसौ न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात् विपरीतज्ञाननिवृत्तेषु विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि सम्भवात् । ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन । यथाहुः—

कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ इति ।

अथ तु परमात्मैव नाडीपुरीतत्त्वसिद्ध्या सुषुप्तिस्थानं ततो विपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्मिन्मात्रया परमात्मभावोपयोगः । तथा हि तावदेव जीवस्तदवस्थानो भवति केवलम् । तस्य ज्ञानाभावेन समूलकावमविद्याया अकाषात् जाग्रत्स्वप्नलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति । तस्मात्प्रयोजनवत्येषा विचारेणेति । किं तावत्प्राप्तं ? नाडीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य जीवस्य निलयनं प्रति विकल्पः । यथा बहुषु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदाचित्क्वचिन्मिलीयते कदाचित्क्वचिदेवमेको जीवः कदाचिन्नाडीषु कदाचिन्पुरीतति कदा चिद्ब्रह्मणीति । (४) यथा निरोपेक्षा ग्रीहियवाः कतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्पयन्ते, एवमसमीश्रुत्या वा ऽऽयतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोपि विकल्पमर्हन्ति यत्रापि नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं 'तथा तां तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती' ति नाडीषु ह्यणोराधारयोः समुच्चयश्रवणम्, (५) प्राणशब्दं च ब्रह्मा 'आस्मिन् प्राणे ब्रह्मणि स जीव एव

(१) तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहेभेदे विवैश्वर्यमिति भाष्योदाहृतश्रुतौ तृतीयशब्दस्यार्थमाह बन्धेति सगुणब्रह्मोपासनफलमीश्वरसायुज्यं हि न बन्धो दुःखाभावाच्च मोक्षो भेदाभ्रयत्वादतोऽन्तरालवर्तीत्यर्थः ।

(२) आह तदा नाडीषु इत्यादिसप्तमीनिर्देशाच्चाभिः प्रत्यवसृप्येत्यादिसमुच्चयानिर्देशाच्च संशय इत्यर्थः ।

(३) ननु दण्डायमानभावरूपाज्ञानानिवृत्तौ ब्रह्मभावः, सुषुप्तौ तु नाड्यादिस्थस्य तदनिवृत्तमिति । ब्रह्मभावः ततो नाड्यादेः सुषुप्तिस्थानत्वाभावविन्ता निष्प्रयोजनेत्याशङ्क्याहाविद्यानिवृत्ताविति ।

(४) लौकिकविकल्पोदाहरणमुक्त्वा वेदिकन्तदाह यथेति ।

(५) नन्वत्र प्रमाणप्राप्तिः प्रतीयते कथं नाडीब्रह्मसमुच्चयस्तत्राह प्राणशब्दादिति ।

धा अवती'ति वचनात् । तथा (१)प्यास्तु तदा नाडीषु सप्तो भवतीति च पुरीतति शेत इति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोरधारत्वेन निर्देशाधिरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । (२)स्यास्तु विशेषः— कदाचिन्नाख्य एवाधारः कदाचिन्नाडीभिः सञ्चरमाणस्य पुरीतदेव । एवं तामिरेव सञ्चरमाणस्य कदाचिद्ब्रह्मैवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतश्चरमाणमनामनरेञ्चत्वम्, तथा च विकल्पो ग्रीहियववद्वृहद्रथन्तरवद्वेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पो न । अयमभिधेयः—नित्यवदाम्नातानां यत्पाक्षिकांशं नाम तद्गत्यन्तराभावे कल्प्यते । यथाहुः—

एवमेष्टदोषोऽपि (३) यद्व्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥ इति ।

(४) प्रकृतकुसुमाघनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ ग्रीहियसौ ग्रीहियौ शक्यतुतत्वेतौ प्रत्येकं पुरोडाशमभिनिर्वर्तयितुं, तत्र यदि मिश्रभ्यां पुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्येत परस्परानपेक्षग्रीहियवविधातृणो उभे अपि शास्त्रे बाधेयाताम् । (५) न चैतो प्रयोगवचनः समुच्चयेतुमर्हति, स हि यथाविहितान्यमिषमीक्ष्य प्रवर्तमानो नैतान्यन्यथयितुं शक्नोति मिश्रणे चाग्न्यात्मतेषाम् । न चाज्ञानुरोधेन प्रधानाभ्यासो 'गोसवे उभे कुर्यादिति'वयुक्तः (६) । अश्रुतो ह्यत्र प्रधानाभ्यासोऽज्ञानुरोधेन च सोऽन्याय्यः । न चाज्ञभूतैन्द्रवायवादिप्रहानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्यावृत्तिरेवमत्रापीति युक्तम् । (७) 'सोमेन यजेते'ति हि तत्रापूर्वयागविधिः । तत्र च दशमुष्टिपरिमितस्य सोमद्रव्यस्य 'सोममभिषुणोति सोममभिष्ठावयती'ति च वाक्यान्तरानुलोचनया रसद्वारेण यागसाधनीभूतस्येन्द्रवायवाद्युद्देशेन प्रादेशमात्रेषूपर्षपात्रेषु प्रहणानि पृथक् प्रकल्पनानि संस्कारा विधीयन्ते न तु सोमयागेद्देशेनेन्द्रवायवादयो देवताध्वो-

(१) यत्रापीत्युपक्रमात् तत्रापीत्यर्थः ।

(२) निरपेक्षसप्तमीश्रुतिभ्यां यदि नाडीपुरीततोनिरपेक्षमाधारत्वं का तर्हि समुच्चयश्रवणस्य गतिरत आह इयोस्त्विति । नाड्यस्तावत्स्वतन्त्रा एवाधारः, पुरीतद्वयप्रवाही तु नाडीद्वारा भवतः परस्परं चानपेक्षे, तत्र समुच्चयश्रवणाभावात् कदाचिच्च नाडीनां पुरीतद्वयसमुच्चयेपि कदाचिदनपेक्षस्थानत्वाद्विकल्पासिद्धिरित्यर्थः ।

(३) अष्टदोषोपीति । ग्रीह्यनुष्ठानपत्रे यत्रशास्त्रप्रतीतप्रामाण्यस्यागः, अनतीतप्रामाण्यस्वीकारः तथा प्रयोगान्तरे यवेष्टुपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य प्राक्स्वीकृताप्रामाण्यस्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपपादनमिति यवशास्त्रे ४ दोषाः, एवं यवानुष्ठानपत्रेपीत्यष्टौ दोषा विकल्पे बोध्याः ।

(४) नन्वेवं तर्हि आप्रेयादिष्वसमुच्चयः किं न स्वीक्रियते इत्याशङ्क्य गतिरन्या न विद्यत इत्येतत्पञ्चयति प्रकृतेति ।

(५) ननु वाक्यद्वयसामर्थ्यात्समुच्चयशास्त्रमवेपि अङ्गग्रहितप्रधानानुष्ठापकप्रयोगवचनो ग्रीहियसौ समुच्चाययतु इत्याशङ्क्याह नचेति ।

(६) तत्राङ्गभूतवृहद्रथन्तरसाहित्यवचनात्पृष्ठस्तात्रावृत्तिवदशाङ्गभूतग्रीहियवानुरोधेनानेययागाभ्यासो न युक्त इत्यर्थः, युक्तिमाह अश्रुत इति । उभे कुर्यादित्यङ्गसाहित्यश्रवणात्तत्रावृत्तिर्पुक्ता इव ग्रीहियवशां यजेतेति श्रवणमात्रावृत्तिरिति भावः ।

(७) ननु कथमत्र प्रधानस्याङ्गानुरोधेनावृत्तिः, ऐन्द्रवायवादिवाक्येभ्य एव द्रव्यदेवतासम्बन्धाभिधानात्तद्वद्वाराऽनुमितयागा विधीयन्ते, सोमेनेति तु तेषां यागानां स्रष्टुपादानुवाद इत्याशङ्क्याह सोमेनेति । ननु भवत्वपूर्वविधिस्तथापि कथमावृत्तिः, सोमवाक्यविहितयागे इन्द्रवायादिदेवताविकल्पो न विधीयन्तत्राह सत्वेत्यादिना ।

५ भा. वा. २.

दन्ते येन तासां यागनिष्पत्तिर्लक्षणैकार्थत्वेन विकल्पः स्यात् । (१) न च प्रादेशमात्रमेकैक-
 मूर्ध्वपात्रं दक्षमुष्टिपरिमितसोमरसग्रहणाय कल्पते येन तुत्यार्थतया ग्रहणानि विकल्पेन ।
 न च यादवमात्रमेकमूर्ध्वपात्रं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्टं त्यज्येतेति युज्यते ।
 दक्षमुष्टिपरिमितपादानस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एवं तद्दृष्टार्थं भवेद्यदि तत्सर्वं याग उपयुज्ये-
 त । न च हृष्टे सम्भवत्यहृष्टकल्पना न्याय्या, तस्मात्सकलस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन
 संस्कारार्हत्वादेकैकेन च ग्रहणेन सकलस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन संस्कारोऽवयवा-
 न्तरस्य ग्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्यभेदाद्ग्रहणानि समुच्चयेन । (२) अत एव समु-
 च्चयदर्शने 'दक्षैतानामर्थुः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णीतीति । समुच्चये च सति क्रमोप्युप-
 यते—'आश्विनो दक्षमो गृह्यते तृतीयो ह्वयते', तथैवैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीतीति ।
 (३) तेषां च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्तस्यै देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थाद्यागस्यावृत्त्या
 भवितव्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकीकृत्य काश्चन देवतामुद्दिश्य त्यजेरन् पृथक्करणानि
 च देवतोद्देशाद्यादृष्टार्था भवेयुः । न च हृष्टे सम्भवत्यहृष्टकल्पना न्याय्येत्युक्तम् । तस्मात्तत्र
 समुच्चयस्यावश्यमाविस्वाद्गुणानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्थीयते । (४) इह त्वभ्यास-
 कल्पनाप्रमाणाभावात् पुरोडाशद्वयस्य चानियमेन प्रकृतद्वये यस्मिन् करिर्मन्त्रिप्राप्ते एकैका
 परस्परानपेक्षा ब्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्यतया विकल्पमर्हतः । (५) न तु नाडीपु-
 रीतरपरमात्मनामन्योन्यानपेक्षणामेकनिलयनार्थत्वसम्भवो येन विकल्पो भवेत् । नह्येकविभ-
 क्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति समुच्चितानामप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात्—पर्यङ्के शेते प्रासादे-
 शेते इति । तस्मादेकविभक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतो विनिगमना वक्तव्या । सा चोक्ता
 भाष्यकृता "यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन आवयथी" (पृ० ७१५ पं०
 ५) रथादिना । सपेक्षश्चाप्यनुरोधेन निरपेक्षश्रुतिर्नैतद्व्येत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । ननु यदि
 ब्रह्मैव निलयनस्थानं तावन्मात्रमुच्यते कृतं नाड्युपन्यासेनेत्यत आह—अपि चात्रेति ।
 अपि चेति समुच्चये न विकल्पे (६) । एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिरर्थसाधिनिति । मार्गो-
 पदेशोपयुक्तानां नाडीनां तुत्यर्थमत्र नाडीसङ्कीर्तनमित्यर्थः । पितृनामिव्याप्तकरणो न बा-
 ह्यान् विषयान् वेदेति तद्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मास्पृशेन नाडीस्तुतिः । यदा तु
 तेषां ब्रह्म तदा सुगमम् । अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवती-

(१) दक्षमुष्ट्यादिग्रन्थं स्वयं व्याचष्टे नचेति ।

(२) लिङ्गदर्शनाभ्यासात् एवेति । विकल्पे ह्येक एव प्रयोगः स्यादित्यर्थः ।

(३) नन्वेवमपि ग्रहणान्यावर्तन्तां कथं यागावृत्तिस्तत्र श्रुत्यायभावात् यतोऽङ्गानुरोधेन प्रधानावृत्ति-
 स्यादित्याशङ्क्य सामर्थ्यमाह तेषां चेति ।

(४) ब्रीहियववाक्ये, ब्रीहियवसमुच्चये हि यागाभ्यासकल्पना स्यात् तत्र च प्रमाणाभावादित्यर्थः ।
 ब्रीहियवसमुच्चये न केवलं प्रमाणाभावः किन्तु प्रमाणविरोधोपीत्याह पुरोडाशद्वयस्येति । पुरोडाशचोदनयो-
 रधिद्वयेषु ब्रीहयोऽपि पक्षप्राप्तास्तत्राप्राप्तांशपूरणार्था ब्रीहिश्रुतिर्ब्रीहिभिरेवेति नियमयेत् तत्र यवसमुच्चये ब्रीहि-
 श्रुतिबाधः, एवं यवश्रुतिर्नियमार्थत्वाद्ब्रीहिसमुच्चये तद्बाध इत्यर्थः ।

(५) गत्यन्तराभावाद्ब्रीहियवयोर्विकल्पं प्रदर्श्य प्रकृते गत्यन्तरसङ्गावाहिकत्वाभावात् नन्वेति ।

(६) विकल्पफलकोऽभ्युच्चय इत्यर्थः ।

व्ययमर्थः । (१) अभ्युपेत्य जीवस्याधेयत्वमिदमुक्तम् , परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति । तथाहि—नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयः, जीवस्तु ब्रह्माध्यतिरेकात् स्वमहिमप्रतिष्ठः । न चापि ब्रह्म जीवस्याधारस्तादात्म्याद्विकल्प्य तु व्यतिरेकं ब्रह्मण आधारस्यमुच्यते जीवं प्रति । तथा च सुषुप्तावस्थायामुपाधिनामसमुदाचारा(२)ज्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरीतदाधारत्वम् तदुपाधिकरणमात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्यनुव्यर्थतया न विकल्प्य इति । “अपि च न कदा चिज्जीवस्येति” (पृ० ७१७ पं० ५) । औत्सर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं जीवस्यासति जाग्रत्स्वप्नदशाक्षेपेऽपवादे सुषुप्तावस्थायां नान्यथयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च येऽपि स्थानविकल्पमास्थिषत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्त्यवस्थाङ्गीकर्तव्या । न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोऽयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिमानो सत्त्ववश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् । तथाहि श्रुति—‘यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यस्पर्शे’दिति । आत्मस्थानत्वे त्वदोषः, ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्विजानीया’दिति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मस्थानत्वस्य द्वारं नाड्यादीत्याह ‘अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेपी’ति । अत्र चोदयति—“ननु भेदविषयस्यापी”ति । मिथ्य इति भेदः, मिथ्यमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति—‘वाढमेवं स्यादि’ति । न तावज्जिवस्यास्ति स्वतःपरिच्छेदस्तस्य ब्रह्मात्मत्वेन विमुक्त्वात् । औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसन्निहितस्तन्मात्रं न जानीयात्तु सर्वम् । नह्यसन्निधानात् सुमेरुमविद्यात् देवदत्तः सन्निहितमपि न वेद । तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमयां सुषुप्तिं प्रसाधयता तदास्य सर्वोपाध्युपसंहारो वक्तव्यः । तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न (३) समप्रधानतयाग्नेयादिवदिति वदन् विकल्पमप्यपाकरोति—“न च वयमिहे”ति (पृ० ७१८ पं० १) स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थत्वस्य वेदशाश्वरेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम् । न च सुषुप्तावस्थायां जीवस्य स्वरूपेण नाड्यादिस्थानत्वप्रतिपादने किञ्चिप्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादने त्वस्ति । तस्माच्च समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः । नितार्थमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स एष तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

(४) यद्यपीश्वरादिभित्तो जीवस्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वाऽधिकरणान्तरारम्भः ।

(१) एवं तुल्यबलश्रुत्यभावात् नाड्यादीनां विकल्प इत्युक्तम् अधुनाऽतुष्ट्यर्थत्वाच्च न स इत्याहान्युपेत्येत्यादिना । जीवोपाध्यन्तःकरणादिनाडीपुरीतनोराश्रितः जीवस्तु न क्वापीति कथमाधारत्वेन तुल्यार्थेत्यर्थः ।

(२) अभ्युपेत्य, अनेन सर्वदा जीवस्य ब्रह्माभेदे सुषुप्तौ किमित्याधारत्वोपचार इत्याक्षेपः परित्यक्तः ।

(३) न समेति । समप्रधानत्वे हि नाडीपुरीतद्वत्सु त्रिविधं जीवस्थानं स्यात् तदा च न ब्रह्मभाव इति समप्रधानभावविराधो विकल्पविराधोपलक्षणाः ।

(४) स्यादेतत्, येनामीश्वर एव साक्षात्संसारिणीति दर्शने न तेषां पूर्वपक्षोऽनङ्गत्वे, नापि सिद्धान्तः, ईश्वरस्य सुषुप्त्युत्थानादेरदर्शनात्कल्पितस्य च जीवस्य स्वान्तर्जीववदुत्थानाद्यसम्भवात्कथमाधिकरणान्तरारम्भः ।

स एवेति दुःसम्पादमिति स वान्यो वेति ईश्वरो वेति सम्भवमात्रेणोपन्यासः । न हि तस्य शुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतव्युत्थानसम्भवः, अत एव विमर्शावसरेऽस्यानुपन्यासः ।
 (१) यद्धि षट्पादिनिर्वर्तनीयमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्म तस्य पूर्वैर्दयुरनुष्ठितस्यापि स्थितिरिति वक्तव्येऽनुः प्रत्यभिज्ञानसूचनार्थः । अत एव सोऽहमस्मीत्युक्तम् । “पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोग्या द्रवती”ति (पृ० ७१९ पं० १६) । अयनम् आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं सम्प्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्ताया (२) द्रवति आगच्छति । प्रतियोगि यो हि श्याग्रयोगिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम् । तद्विदमुक्तम्—“त इह व्याघ्रो वा सिंहो वे”ति (पृ० ७२० पं० १) । “अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठती”ति । यो हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तर उत्तिष्ठति । शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवसम्बन्धिनि शरीर उत्तिष्ठति । ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । “अपि च न जीवो नाम परस्मादन्य” इति । यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशादन्यः, अथ चाग्न्य इव यावद्दटमनुवर्तते न चासौ दुर्विवेचस्तदुपाधेर्वटस्य विविक्तत्वात् । एवमनाद्यनिर्वचनीयाविशोपधानभेदोपाधिकल्पितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते, (३) तदुपाशुद्धवाभिभवाभ्यां चेद्भूत इवाभिभूत इव प्रतीयते । ततश्च सुषुप्तादावपि अभिभूत इव जाग्रदवस्थादिषूद्भूत इव । तस्य चाविद्यातद्वासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेण प्रवहतः सुविवेचतया तदुपहितो जीवः सुविवेच इति ॥ ९ ॥

सुगधेऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

(४) विज्ञेयविज्ञानाभावः मूर्च्छा जागरस्वप्नावस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाच्च मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव मूर्च्छा विज्ञेयज्ञानाभावाविशेषात् । चिरानुच्छ्वासवैपथ्यप्रभृतयस्तु सुप्तेरान्तरप्रभेदाः । तद्यथा—कश्चित्सुप्तोत्थितः प्राह सुखमहमस्वाप्सं लघूनि मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चिपुनर्दुःखमस्वाप्सं गुरुणि मे गात्राणि भ्रमत्यनवस्थितं मे मन इति । न चैतावता सुप्तमिष्यते । तथा (५) विकारान्तरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्तेर्मिष्यते । तस्माल्लोकप्रसिद्धयभावात्त्रेयं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम् ।

एवंप्रप्ते, उच्यते—यद्यपि विज्ञेयविज्ञानोपशमने मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि नैक्यम् ।

इति मारकराक्षेपे आह यद्यपीति । अवस्थात्रयाणुगव्यावहारिकस्तोपेताविद्योपहितजीवस्य स्वप्नकल्पितजीववैलक्षण्यस्य एवोक्तिष्ठत्वम्यो वेति चिन्ता सम्भवतीत्यर्थः ।

(१) ननु स्मृतिमात्रस्यापि सुप्तोत्थितजीववैयगमकात्ममस्ति, नक्षान्यदृष्टमन्यः स्मरति, स्मरति चात्र सुषुप्तो जाग्रददृष्टमतः सूत्रे अनुस्मृतीत्यनुशाब्दे व्यर्थ इत्यादिप्याह यद्वीति । द्वे अहनी द्व्यहः, यतः सूत्रेऽनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञानतः सोहमस्मीति प्रत्यभिज्ञोदाहृता भाष्ये इत्यर्थः ।

(२) जाग्रदवस्थायै ।

(३) ननु यद्यौपाधिको जीवस्तर्हि सुषुप्तावुपाधिनाज्ञान पश्यतीत्यत आहोपाधुद्वेति । सुषुप्तादावन्तः करणमुपाधिरभिभूतो भवति संस्कारात्मनाऽवतिष्ठते न तु सर्वात्मना न पश्यतीत्यर्थः ।

(४) पूर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्स एवोक्तिष्ठतायुक्तम्, तर्हि विज्ञेयविज्ञानाभावविज्ञेयैक्यप्रत्यभिज्ञानात्सुषुप्तिरेव सुगधिरिति पूर्वपक्षमाह विशेषेति ।

(५) करालवदनत्वादौ ।

(१) नहि विशेषविज्ञानसद्भावसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोरभेदः । बाह्येन्द्रियव्यापारभावाभावाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदादलक्षणभेदाच्च भेदः । श्रमापनुस्यार्था हि ब्रह्मणा सम्पत्तिः सुषुप्तम् । शरीरत्यागार्था तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोहः । (२) यद्यपि सत्यपि मोहे न मरणं तथाप्यस्मिन् मोहे न मरणमिति मरणार्थो मोहः । सुषुप्तसंज्ञादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य मुखेनैवादिविकारलक्षणत्वान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्य । सुषुप्तस्य स्ववान्तरभेदेऽपि निमित्तप्रयोजनलक्षणभावेऽदिकेचनम् , तस्मात्सुषुप्तमोहावस्थयोर्ब्रह्मणा संपत्तावपि सुषुप्ते यादृशी संपत्तिर्न तादृशी मोह इत्यर्द्धसंपत्तिरुक्ता, साम्यवैषम्याभ्यामर्धत्वम् । यदा चैतदवस्थान्तरं तदा भेदात् तत्प्रविलयाय (३) यन्नान्तरमास्थेयम् । अभेदे तु न यन्नान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अम्बुवद्ग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

अवान्तरसंगतिमाह “येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति” । यद्यपि ‘तदनन्यत्वमारम्भमणशब्दादिभ्यः’ इत्यत्र निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्मोपपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां (४) बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्साऽतस्तन्निवारणायारम्भस्तस्य (५) च तत्त्वज्ञानमपवर्गापेक्षायोमीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गभ्रमणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि

(१) ज्ञानाभावासाम्येन सुषुप्तमोहभेदे स्वप्नजागरितयोरपि विशेषविज्ञानसाम्यादभेद इति प्रतिबन्दिमाह नहीति । अथ सत्यप्यप्रयोजकसाम्ये प्रयोजकभेदचयोर्भेदस्तर्हि सुषुप्तिमोहयोरपि स्यात्तस्य इत्याह बाह्येति । प्रयोजनभेदेऽपि न भेद इति ।

(२) ननु शरीरत्यागार्थमेव मोहस्तर्हि मुख्यः शरीरं त्यजेदत आह यद्यपीति । सत्येव मोहे मृतिरित्यस्ति व्याप्तिः, सैव कारणत्वोपयोगिनी, न तु सति भवत्येवेति स्थितिकारणस्वीकारादित्यर्थः ।

(३) अद्वयब्रह्मात्मत्वप्रतीतिकाले विचारेण तत्प्रविलयाय ।

(४) प्रपञ्चो लिङ्गं सविशेषब्रह्मणस्तस्याभिः प्रकाशयते ताः प्रपञ्चलिङ्गा इत्यर्थः ।

(५) निष्प्रपञ्चब्रह्मणश्च ।

सविशेषावनिर्विशेषत्वयोर्विरोधात्स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं स्वतोऽपरं तु परतः । न च यत्पर-
तस्तदपारमार्थिकम्, नहि चक्षुरादीनां स्वतःप्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम्,
विपर्ययज्ञानरक्षणकार्यानुपादप्रसङ्गात् । तस्मात्(१)दुभयलिङ्गद्वयप्रामाण्यादुभयरूपता प्र-
ह्वणः पारमार्थिकेति प्राप्ते,

उच्यते—न स्थानतः उपाधितोऽपि परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नवसम्भवः । एकं हि पारमा-
र्थिकमन्यदध्यारोपितं, पारमार्थिकत्वं ह्युपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स
प्रकृतिप्रतिषेधस्तत्पारिकोऽप्यारकटिकमणेरिध स्वभावस्वच्छधवलस्य लाक्षारसावसेकोपाधि-
रुणिमा सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यस्यश्च इति पश्यामः, निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वा-
च्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि यस्यायमस्यां पृथिव्यां तेजोमय इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मक-
त्वप्रतिपादनपरत्वाद्, एकत्वनानात्वयोर्बैकस्मिन्नसम्भवाद् एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपाद-
नपर्यवसानात्, नानात्वस्य(२) प्रमाणान्तरसिद्धतयानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विशेषत्वो-
पपत्तेर्भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद् आकारवद् ब्रह्मविष-
याणां च कासाच्चिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वमसति बाधकेऽन्यपराद्वचनप्रतीयमानमपि गृह्यते ।
यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्द्वैतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः
श्रुतयः, कासां(३)चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रविलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैत-
न्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतो, विशेषाच्च सर्वगन्धत्वधामनत्वादय उपाधिवशादध्यस्ता इति
सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अत्र केचिद् द्वे अधिकरणे कल्पयन्तीति (पृ० ७३० पं० १२) किं
सल्लक्षणं च प्रकाशलक्षणं ब्रह्म किं सल्लक्षणमेव (४)ब्रह्मोत प्रकाशलक्षणमेवेति ।
तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति प्रकाशवच्छावैयर्थ्यात् । चकारात्सच्च, अवैयर्थ्यात्, ब्रह्म-
णि सच्छ्रुतेः । सिद्धान्तयति आह च तन्मात्रम् । प्रकाशमात्रं, न हि सर्वं
नाम प्रकाशरूपदन्यत् यथा सर्वगन्धत्वादयोऽपि तु प्रकाशरूपमेव सदिति नोभयरूप-
त्वं ब्रह्मण द्वयर्थः । तदेतदनेनोप(५)न्यस्य दूषितम् । (६)सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे नोभयर-
क्षणत्वम् । भेदेन स्थानतोपीति निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतत्त्व-
भेद एव प्रकर्षप्रकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सत्यरूपवदेव
हि तत्प्रधानत्वादिनि विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् (पृ० ७३३)

(१) ननु परोपाधिकं किञ्चित्सत्यं यथा चक्षुरादीनामप्रमाकरगत्वं, किञ्चिन्मिथ्या यथा स्फटिकलौहि-
त्यम्, तत्र सविशेषावनिर्विशेषत्वयोर्विषयतरपक्षोपाधिकं तत्सत्यमेवेति कुतो निर्णयस्तत्राहोभयलिङ्गकशा-
लप्रामाण्यादिति ।

(२) व्यावहारिकप्रमाणसिद्धभेदानुवादेन पारमार्थिकाभेदप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्यर्थः ।

(३) द्वा सुपर्णा इत्यादीनाम् ।

(४) एकदोशमते द्वितीयाधिकरणे वचनव्यक्तीराह किं सल्लक्षणमेवेति । एवकारो बोधभेदस्व-
च्छेदार्थः ।

(५) अत्र केचिदित्यादिभाष्येण ।

(६) अत्र पूर्वपक्षानुत्थानमाह सचेति । प्रकाशवच्च ब्रह्मेत्युक्ते किं सत्ताप्रकाशयोरेकः, उत भेदः अये
सिद्धान्त एवेति न पूर्वपक्षत्वमित्याह नोभयरक्षणवामिति, ब्रह्मण इति शेषः । द्वितीये चारितार्थत्वमाह भेद-
इति । शङ्कितो भेदः स्वनिराकरणाय नाधिकरणान्तरप्रयोजक इत्यर्थः ।

पं० १) । एवं हि तस्यावकाशः स्याद् यदि काश्चिदुपासनापरतया रूपमचरन् काश्चि-
 श्चैरुपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेन नीरुपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्तो
 विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकविनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्य-
 वदित्यधिकाराभिप्रायम् (१) । अनुबन्धभेदानु (२) भिन्नो ऽनयोरपि नियोग इति । “कोऽयं
 प्रपञ्चप्रविलयः” इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्पिष इवाभिसंयोगात्, समा-
 रोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावाद्येव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः
 धृतिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपि च प्रह्लादशुकादिभिः पुरुषघोरैर्यैः
 समूलमुन्मूलितः प्रपञ्च इति श्रुत्यं जगद्भवेत् । न च वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम्,
 आरोपितरूपविरोधित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्मतत्त्वज्ञापनपरैरेव
 वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः समुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिशतेनापि
 विना तत्त्वावबोधनम् प्रवर्तस्वात्मज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं वेति प्रवर्तितः शक्योति
 प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति ।
 भौतिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव शिक्षितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थवबोधन-
 परतामापाद्यतो विद्यमानत्वादन्यथा कर्मविधिवाक्यान्पि विध्यन्तरमपेक्षेरन्निति । (३) न
 च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरुपादितम् । विस्तरेण चायमर्थस्तत्रै-
 व प्रपञ्चितः । तस्माज्जर्तिलयवाग्वा (४) जुहुयादितिवद् विधिसरूपा एते ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य’
 इत्यादयो न तु विधय इति । तदिदमुक्तं द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरण-
 प्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपि च ब्रह्मतत्त्वं निःप्रपञ्चमुक्तं न तत्र नि-
 योज्यः कश्चित्सम्भवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत् (५) स चेत् प्रपञ्चपक्षे वर्तते को नियोज्य-
 स्तस्योच्छिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे, तथाप्यनियोज्यो ब्रह्मणो ऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणो
 ऽनन्योप्यविद्यया ऽन्य इवेति नियोज्यः । तदयुक्तम् । ब्रह्मभावं पारमार्थिकमवगमयतागमेना-
 विद्याया निरस्तत्वात् । तस्मान्नियोज्याभावादपि न नियोगः । तदिदमुक्तं “जीवो नाम

(१) प्रयाजनियोगानामपि समिधो यजतीत्याद्याख्याताभिहितानां दर्शपूर्णमासनियोगाद्देवाद्वाद्यास-
 ज्जतिमाशङ्क्याह अधिकाराभिप्रायमिति । अधिकारः परमापुर्वन्तदेकमिति तदपेक्षयैकनियोगत्वमित्यर्थः ।

(२) नियोगावच्छेदकधार्त्थभेदात्, स च प्रयाजादावाग्मेयादौ च द्रव्यदेवताभेदाद्विज्ञ इत्यर्थः ।

(३) शब्दादेव शाब्दज्ञानसम्भवान्मा तत्र विधिर्ध्याने साक्षात्कारे वा भवतु स इत्यत आह नचेति ।

(४) जर्तिलेति । अग्निहोत्रं प्रकृत्य ‘जर्तिलयवग्वा जुहुयाद्वाधुकयवाग्वा जुहुयात्’ इत्यादिकमधीतं
 पूर्वमीमांसायाम्, तत्र उक्तवक्ष्ये विधिरनाहुतिरिति प्रतिषेधः पयसेति विध्यन्तरस्तुत पयसेत्येव विधिरितर-
 स्तदर्थोर्थवाद इति संशये निन्दाया निषेधशेषत्वेन विधिशेषत्वायोगान्निषेधं परिकल्प्य विधिनियेधसमावेशा-
 दिकल्प इति पूर्वपक्षे राक्षान्तः—अनाहुतिरित्यतन्निषेधं प्रकल्पयेद्यस्य स्वशेषत्वेन कल्पयेत्, कल्पयति
 विदं पयसेति विधिं स्वशेषत्वेन, प्रवक्तव्यं चार्थवादः स्यात्, किञ्च कल्पतेपि प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्—जर्ति-
 लगवैधुकयवाग्वा होता इत्येव होता इत्यमिति, तत्र प्रतिषेधकल्पनवैयर्थ्यम् ततः पयोहोमस्य प्रशस्ततरत्वात्-
 मनाहुतिवाक्येन जर्तिलगवीधुकहोमौ निन्येते तस्मादर्थवाद इति ।

(५) नियोज्यआकाशादिप्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्मैव वा ब्रह्मण औपाधिकावच्छेदो वेति विकल्पान् क्रमेण
 निरस्यति स चेदित्यादिना । त्वया विज्ञाते ब्रह्मणि तज्ज्ञानेन प्रपञ्चप्रविलयः साध्य इति वक्तव्यम्, तदा च
 जन्मानन्तरमेव नियोज्यस्योच्छिन्नत्वाग्नियोगासिद्धिरित्यर्थः ।

प्रपञ्चपक्षस्यैव"ति (पृ० ७३४ पं० १६) । अपि च ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात् ज्ञानस्यानुत्पत्तयेस्तत्प्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावयवाभ्युपगन्तव्यत्वेनोभयवादिषिद्धत्वात् । एवं च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह—“क्षेयाभिमुखस्यापी"ति (पृ० ७३५ पं० ७) । (१) न च ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विधेरेवं हि तदुपयोगो भवेद्यन्यथाज्ञानमन्यथादर्शित । न च तच्छक्यं वापि युक्तमित्याह—“न च प्रमाणान्तरेणे"ति । किं चान्यन्नियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युगतं भवाङ्गे शास्त्र्यालोचनया ऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतच्छास्त्रविरोधादप्रमाणकम् । अथैतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च नियुक्तं ततो व्यर्थं च विरुद्धार्थं च स्यादित्याह—“अथे"ति (पृ० ७३६ पं० १) । दर्शपौर्णमासादिवाक्येषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतो ऽव्यस्तनियोज्यभावस्य नियोज्यता युक्ता, नहि तद्वाक्यं तस्य नियोज्यतामाह, अपि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासौ विधेते । इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुक्ते चेति दुर्बलमिति भावः । “नियोगपरतायां चे"ति । पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियोगनिष्ठतेत्यर्थः । अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपौर्णमासकर्मण इवापूर्वावान्तरव्यापारादामज्ञानकर्मणोप्यपूर्वावान्तरव्यापारादेव स्वर्गादिफलबन्धमोक्षस्यानन्दरूपफलस्य सिद्धिः । तथाचानित्यत्वं सातिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह—“कर्मफलवदि"ति । “अपि च ब्रह्मवाक्येष्वि"ति । सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चोपदेशेषु हि (२) साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगत्वमसिद्धं, दर्शपौर्णमासप्रयत्नवाक्येषु तु यद्यप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यभिकारांशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥११॥२१॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अधिकरणविषयमाह “द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति । (पृ० ७६७ पं० ५) । द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतो ऽरूपस्याभ्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्वृत्त्यते । ते दर्शयति—मूर्ते चैवामूर्ते च" । (३) समुच्चयमानावधारणम् । अत्र (४) पृथिव्यते

(१) पवन्तत्त्वप्रतिपादनस्य ज्ञानोत्पत्तावयवापेक्षणीयत्वमुक्त्वा विधौ तदभावामाह नचेति ।

(२) साध्येति । मीमांसकमते साध्यभेदादनुबन्धभेदाच्च शास्त्रभेद इत्युक्तम् । तत्र साध्यमुत्पत्तिविधिं संस्कृतिविकृतिकरणोपकारकरणान्तरव्यापाराधिकाररूपमुदाहरणान्येषान्तैव ब्रह्मण्यनि । सर्वेषां चैवाभिकारापूर्वं परमसाध्यं तेषां मते । साध्यश्च नियोगानां पिष्टं संयौतीत्यादिशास्त्राणां भेदस्तथा ब्रह्मदेवतादिरूपभेदाच्चात्त्वभेदस्तत्र नियोगावच्छेदकधात्वार्थात्मकविषयभेद इति भावः ।

(३) समुच्चये सत्येवकारो विरुद्धते तन्मात्रावधारणस्य तदतिरसमुच्चयस्य च विरोधादित्याशङ्क्य समुच्चयीयमानेति । सदा द्वे अपि रूपे मिलिते पदेत्यर्थ एवकार इत्यर्थः ।

(४) द्वे वाव ब्रह्मण इत्यारभ्य द्वेष रस इत्यन्तश्रुते । मूर्तेन स्थूलता ।

जांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति यावत् । तस्यैव विशेषणान्तराणि मर्त्यं मरणधर्मकं स्थितमव्यापि अवच्छिन्नमिति यावत् । सदन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्चान्योन्यवच्छेदहेतवोऽसाधारणधर्मास्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोपक्षस्य चतुर्विशेषणस्यैष रसः सारो य एष सविता तपति । अथामूर्तं वायुश्चान्तरेक्षं च तद्धि न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतममरणधर्मकं मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिह्न्यमानमवयवविश्लेषादूर्ध्वसते न तु तथाभावः सम्भवत्यमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्रोतीति एतत्सं नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य तस्यैष रसो य एतस्मिन् सवितुमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाह्वयस्यस्य ह्येष रसः सारो नित्यपरोक्षता (१) च साम्यमित्यभिदैवतम् । अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रस इति । अथा-मूर्तं प्राणव्ययश्चायमन्तरात्मन्याकाशः । एतदमृतमेतद्यदेतस्यन्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य तस्यैष रसो योयं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्तस्यैष रसः । (२) लिङ्गस्य हि करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमक्ष्यधिष्ठानं श्रुतेरधिगतम् । तदेवं ब्रह्मण औपाधिकयोर्मूर्तामूर्तयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः सत्यदृशब्दवाच्ययोः (३) । (४) अथेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम् । मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तरादर्शयति तद्यथा “माहारजन” मित्यादिना । (५) एतदुक्तं भवति—मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति । तदेवं निरवशेषं सवासनं सत्यरूपमुक्त्वा यतस्त्वस्यस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तत्स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते । (६) यतः सत्यस्य रूपं निःशेषमुक्तमतोवशिष्टं सत्यस्य यत्स्वतंत्रं तस्यानन्तरं तदुक्तिहेतुकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह—“अथात आदेशः” । कथनम् । सत्यस्य-स्य (७) परमात्मनस्तमाह—“नेतिनेति” । एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणम् । ननु किमेतावदेवादेश्यमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह—“न ह्येतस्माद्ब्रह्मण” इति । नेत्यादिष्टान्यत्परमस्ति यदादेश्यं भवेत् । तस्मादेतावदेवादेश्यं नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेनेतिना यत्संनिहितं परामृष्टं तन्निषिध्यते नवा सन्निहितं च मूर्तामूर्तसवासनं रूपद्वयम्, तदवच्छे-

(१) अमूर्तभूतद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य च रसरसिभावे सामान्यहेतुः श्रुतिगतहिशब्देन विवक्षितस्तं दर्शयति नित्यपरोक्षतेति ।

(२) ननु चैतन्यव्याप्तं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरमात्रे वर्तते तत्र कथं दक्षिणमक्ष्याधारत्वेनोक्तमत आह लिङ्गस्येति । करणात्मकस्येत्यनेन रूपादयुपलब्धिभिः क्रियाभिः करणत्वेनानुमीयत इत्यनुमानप्रकारो दर्शितः ।

(३) सदिति त्वमिति च शब्दवाच्ययोरित्यर्थः ।

(४) एवं प्रतिषेधे मूर्तामूर्तं प्रदर्श्य वासनमयं निषेधं रूपं दर्शयति अथेदानीमिति । मूर्तामूर्तविषयानुभवजनितवासनाविज्ञानविषय इत्यर्थः ।

(५) नन्वनुदभूतरूपलिङ्गशरीरस्य कथं हरिद्रादिरूपतुल्यरूपसम्भव इत्यत आह एतदुक्तं भवतीति ।

(६) अथात आदेश इत्यत्रातःशब्दार्थमाह यत इति तदुक्तिहेतुकमित्यनेन । मध्येऽयंशब्दार्थमाह तस्यानन्तरमिति ।

(७) व्यावहारिकसत्यस्य प्रपञ्चस्य यः सत्य आत्मा तस्य ।

दकात्वेन (१) च ब्रह्म । तत्रेदं विचार्यते—किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिपि-
ष्यते, उत ब्रह्मैवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति । (२) यद्यपि तेषुतेषु वेदा-
न्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानं च निन्दितम् । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति
चास्य सत्त्वमवधारितं, तथापि सद्बोधरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्तामूर्तरूपसाधारणतया च
सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्तामूर्तादयो, न च तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्थानुमर्हति
निर्विशेषस्य सामान्यस्यायोगात्, यथाहुः—

निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् । इति ॥

तस्मात्तद्विशेषनिषेधेपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोववस्थानात्सर्वस्यैवायं निषेधः, अत एव
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति निषेधात्परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः ।
अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चोपासनाविधानव(३)क्षेपं, न त्वस्तिस्त्वमेवास्य तरवम् । तत्त-
त्संसार्थं चासद्भावज्ञाननिन्दा । यच्चान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्तरूपप्रतिपा-
नवक्षिपेद्यार्थमसिद्धितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात् संभन्स्यते (४) । यथाहुः—

येन यस्याभिसंघन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः । इति ।

तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः । (५) अथ वा पृथिव्यादिप्रमाणसि-
द्धत्वादब्रह्मणस्तु वाक्यनसागोचरतया सकलप्रमाणविरहात् कतरस्यास्तु निषेध इति विशेषे,
प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादिव्याकोपप्रसङ्गाद् ब्रह्मप्रतिषेधे त्वव्याकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधो
संबध्यते योग्यत्वात् प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्याद्विधा तु तदत्यन्ताभावसूचनायेति मध्यमः पक्षः ।
तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—“न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यत्वादप्रस-
ङ्गादि”ति । (पृ० ७३८ पं० ७) अयमभिसंधिः । (६) उपाधयो ह्यमी पृथिव्यादयो
ऽविद्याकल्पिता न तु शोणकर्कादय इव विशेषो अस्त्यस्य । न चोपाधिविगमे उपहितत्वा-
भावोऽप्रतीतिर्वा(७) ननुपाधीनां दर्पणमणिकूपाणादीनामपगमे मुख्यस्याभावोऽप्रतीतिर्वा ।
तस्मादुपाधिनिषेधेपि नोपहितस्य शशविषाणायमानताऽप्रत्ययो वा । न चेतीति सन्निधान-
विशेषात्सर्वस्य प्रतिषेधत्वमिति युक्तम् । न हि भावमनुपाश्रित्य प्रतिषेध उपपद्यते, किंचिद्वि-
कचिन्निषिध्यते न ह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुं, तदिदमुक्तमपरिशिष्यमाणे चा-
न्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव पर-
मार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । मध्यमं पक्षं प्रतिक्षिपति—नापि ब्रह्मनिषेध

(१) कस्य रूपद्वयमित्यपेक्षायां ब्रह्मण इत्येवंरूपेण विशेषणत्वेन ।

(२) ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशङ्क्याह यद्यपीति ।

(३) यथा नामब्रह्मेत्युपाहितेत्यादावब्रह्माणि ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते, एवमसत्येवास्तीत्युपलब्धव्य-
विधीयते इति शब्दशिरस्कत्वाविशेषादिस्थः ।

(४) संबन्धो भविष्यति ।

(५) धर्म्यनाश्रये निषेधासम्भवात्पक्षान्तरमाहायवेति ।

(६) ननु विशेषाणां निषेधे सामान्यस्याप्ययोगाच्छून्यत्वादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य सामान्यविशेषभावो
ब्रह्मगतोऽसिद्ध इत्याहोपाधय इति । शोणो लोहितः, कर्क ईशलोहितः ।

(७) निर्विशेषं सामान्यं न भवेदित्युक्तं, तत्र निषेधेन निषेध्यत्वात् निषिध्यते सा किमर्थस्त्वभावपक्षतो
प्रमाणसम्बन्धात्मिका, दावपि पक्षो नैत्याहभावोऽप्रतीतिर्वेति ।

उपपद्यते । युक्तं यच्चैर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य ।
ब्रह्म तु नादिद्यासिद्धे नापि प्रमाणान्तरात्, तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयं, तथा च
यतस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणमिति कथमस्य निषेधोपि प्रमाण-
वान् । (१) न च पशुंदासाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पो, वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदनुप-
पत्तेः । न चावाङ्मनसगोचरो बुद्ध्यालोकितुं शक्यः । अशक्यस्य कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्व-
नाद्यविद्यासिद्धोऽन्य ब्रह्मणि प्रतिषिध्यते इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तं नापि
ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते इति । हेत्वन्तरमाह—“ब्रह्म ते ब्रवाणी”ति । “उपक्रमविरो-
धादि”ति । उपक्रमपरामर्शोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरस्वमुप-
पादितं प्रथममन्याये । न चासत्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्थेन प्रतिषेधेनैवा संवन्धः संभवति । यच्च
वाङ्मनसातीततया ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह “वाङ्मन-
सातीतत्वमपी”ति (पृ० ७३९ पं २) प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म ।
न च निषेधाय तत्प्रतिपादनम् अनुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं
प्रक्षालनाद्धि पृच्छ्येति न्यायात् । तस्माद्वेदान्तवाचा मनसि सन्निधानाद्ब्रह्मणो वाङ्मनसाती-
त्वं नास्मिन्नपि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम(२)पक्षः । यथा गद्यादयो विषयाः साक्षाच्छृङ्खन्प्राहि-
क्या प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहुः—

भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणमिति ।

ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोपि कस्माज् प्रतिषेध इत्यत आह “तद्धि प्रकृतं प्रप-
ञ्चितं चे”ति । प्रधान प्रकृतं प्रपञ्चस्य प्रधानं न ब्रह्म तस्य पृच्छ्यन्ततया प्रपञ्चावच्छेद-
कत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः । “ततोऽन्यद्ब्रवीती”ति । नेति नेतीति प्रतिषेधादन्यद् भूयो
ब्रवातीति । तन्निर्वचनम् । नह्येतस्मादित्यस्य यदा नह्येतस्मादिति नेति नेत्यादिष्टाब्रह्मणोऽन्य-
त्परमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्ब्रह्मैव ब्रवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु
नह्येतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं
न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते, कस्मादित्यत आह—“ततो
ब्रवीति च भूय” इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं
नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्वाचष्टे श्रुतिः ‘प्राणा वै सत्यमि’ति । (३) माहारजनाद्युपमितं
लिङ्गमुपलक्षयति । तरल्लक्ष सत्यमितरापेक्षया (४) तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म । तदेवं यतः प्रति-
षेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तस्माज् प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भावरूपमिति । तदेवं पूर्व-

(१) ननु शास्त्रप्रमितेऽपि प्रतिषेधः प्रमाणवान् भवेत् विधिप्रतिषेधयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पसम्भवा-
दित्याशङ्क्याह न चेति । तृतीयाध्यायस्थतृतीयपादे वक्ष्यमाणे पशुंदासाधिकरणे यथा विधिप्राप्तस्य यागेषु ये
यजामहकरणस्य सर्वात्मना नानुयोज्यवित्तिप्रतिषेधेन वारयितुमशक्यत्वादनुयाजेषु ये यजामहविकल्पः एव-
मिह न वस्तुनि तदभावात्, पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रागेव तस्यैकरूपत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः ।

(२) प्रक्रियाशब्दार्थमाहोपक्रम इति । वाङ्मनसगोचरत्वे निषिद्धे तथैव मनसि स्थिरकृते स्वयंज्योति-
रत्मा स्फुरतीत्युपक्रमत्वम् ।

(३) स्थूलशरीरापेक्षया प्राणप्रधानस्य लिङ्गशरीरस्य स्थायित्वात् सत्यत्वमुच्यत इत्याह माहारजना-
दीति । माहारजनादीनि रूपाण्युपहितानि निक्षिप्तानि यस्मिन्स्तत्तथोक्तम् । (४) स्थूलशरीरपेक्षया ।

स्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मिन्सु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२-२६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

अनेनादिरूपेणभेदः कुण्डलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं तेन (१) विषयभेदाद्भेदाभेदयोरो विरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदोषलघेरविरोधः । विरुद्धमिति हि नः क संप्रत्ययो र यत्प्रमाणेनोपलभ्यते । आगततश्च प्रमाणादेकगोचरावपि भेदाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमा ब्रूतः सवितृप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणाद्भेदाभेदाविति ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण भेदाभेदयोरविरोधमाह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

अयमभिसंधिः । (२) यस्य मतं वस्तुनोऽद्वित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेद इति । स एतं ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते—किमद्वित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति । यदि भिन्ने, अद्वित्वकुण्डलत्वे भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभेदौ, न ह्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्विभ्रमभिन्नं वा भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिद्येते अद्वित्वकुण्डलत्वे, तत्र सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात् । (३) न चैकविषयत्वेऽपि सदा अनुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोधः, स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोधे क नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत् । न च सदानुभूयमानं विचारासहं भाविकं भवितुमर्हति, देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह प्रपञ्चितम् । तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितमेवैकस्यात्मनो जीवभावभेदो न भाविकस्तथा च तत्त्वज्ञानादविद्याविशेषावपवर्गसिद्धिः । तात्त्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानातिवृत्तिर्भवः । न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गवाचनमस्ति । यथाह श्रुतिः—‘तमेव विदित्वातिष्ठस्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९-६० ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशोभ्यः ॥ ३१ ॥

यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधारितं तथापि सेत्वादिश्रुतीनामापाततस्तद्विरोधदर्शनात् तत्प्रतिसमाधानार्थमयमारम्भः । “जाङ्गलं” (पृ० ७४५ पं० १०)

(१) अहिकुण्डलसूत्रस्य प्रकाशाश्रयवदेति (३-२-२८) सूत्रस्य च भेदाभेदविषयत्वसाम्यात्सौवर्कचमाशङ्क्याह विषयभेदादिति । अत्राहरेकत्वेन कुण्डलादीनामिथो भेदात् भेदाभेदौ भिन्नाविषयौ, तत्तु सवितरि प्रकाशगुणस्य द्रव्यस्य च मिथो भेदाभेदौ न वस्तुवन्तरापेक्षयेत्येकविषयत्वमेकविषयत्वे हेतुसर्वदेति । विरोधे हि विषयव्यवस्था सदानुभूयमानत्वादाविरोध इत्येकविषयत्वमित्यर्थः ।

(२) यन्मते भेदाभेदौ भिन्नविषयौ तन्मतं दूषयन्नाह यस्येति ।

(३) प्रकाशाश्रयवद्भेदाभेदौ निषेधति नचेति ।

स्थलम् । प्रका(१)शवदनन्तवज्ज्योतिष्मदायतनवदिति पादा । ब्रह्मणश्चत्वारस्तेषां पादानाम-
र्हान्यष्टौ शफाः, तेषावस्य ब्रह्मण इत्यष्टशफं ब्रह्म । षोडश कला अस्येति षोडशकलम् । तद्यथा
प्राचीप्रतीचीदक्षिणोदीचीति चतस्रः कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशवाचाम प्रथमः पादः ।
(२) एतदुपासनायां प्रकाशवान् मुख्यो भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्तरिक्षं
द्यौः समुद्र इति चतस्रः कला एष द्वितीयः पादोऽनन्तवानाम् । सोऽयमनन्तवत्त्वेन गुणेनोपास्य
मानोऽनन्तत्वमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान्पादः । अथामिः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः
कलाः स ज्योतिष्मानाम् पादस्त्वृतीयस्तदुपासनाज्ज्योतिष्मान् भवतीति ज्योतिष्मान् पादः ।
अथ घ्राणश्रुतुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पादः आयतनवाचामैते घ्राणादयो द्विगन्धा-
द्विविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवाचाम् पादः । तदेवं चतुष्पाद्व-
द्भाष्यशफं षोडशकलमुन्मिश्रितं श्रुत्या । अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति । (३)स्यादेतत्, अस्ति
चेत्परिस्फुराद्योच्यतामेतावदित्यत आह “मितमस्तीति” (पृ० ७४६ पं० १) प्रमाणसि-
द्धम् । न त्वेतावदित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्च त्रिःप्रकारः—आधारतत्वातिदेशतत्वावधितश्च ॥ ३१॥

सामान्यात् ॥ ३२ ॥

जगतस्तन्मर्यादानां (४) च विचारकत्वं च हेतुसामान्यम् । यथा हि तन्तवः पदं वि-
चारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जगद्विधारयति तदुपपादकत्वात् । तन्मर्यादानां च विचा-
रकं ब्रह्म इतरथाऽतिचपलस्थूलबलवत्कलोलमालाकलिलो जलनिधिरिलापरिमण्डलमवगिलेत् (५)
वडवानलो वा विस्फूर्जितज्वालाजटिलो जगद्भस्मघाट्टावधेत्, पवनः प्रचण्डो वा ऽका-
ण्डमेव (६) ब्रह्माण्डं विषट्येदिति । तथा च श्रुतिः ‘भीषास्माद्वातः पवते’ इत्यादिका ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

मनसो (७) ब्रह्मप्रतीकस्य समारोपितब्रह्मभावस्य वाग्ज्ञानश्रुतुः श्रोत्रमिति चत्वारः
पादाः । (८) मनो हि वक्तव्यघ्रातव्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभिः संचरतीति संचरणसा-
धारणतया मनसः पादास्तदिदमभ्यात्मम् । (९) आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याभिवायुरादिर्यो
दिश इति चत्वारः पादाः । ते हि व्यापिनो नमस उदर इव गोः पादा विलम्बा उपलभ्यन्त-
इति पादाः । तदिदमभिदैवतम् । तदनेन पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं
चेदं निदर्शनमित्याह—“अथ वा पादवदिति” (पृ० ७४७ पं० १५) । “तद्वदि”-
ति इहापि मन्दबुद्धीनामाभ्यानव्यवहारयेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(१) उन्मानव्यपदेशविवरणार्थं ब्रह्म चतुष्पादित्यादि भाष्यं, तच्छास्त्रोपश्रुत्युक्तषोडशकलाविभास-
म्बन्धिपादशब्दोदाहरणेन व्याचष्टे प्रकाशवदित्यादिना ।

(२) पादस्य प्रकाशवत्त्वमाख्यायां हेतुमाहैतदिति ।

(३) अतः परमन्यदस्तीति भाष्यम्, तदयुक्तमन्यत्वे सत्यमित्यानुपपत्तेः, अत उचितशङ्कां कृत्वा
ऽवतारयति स्यादेतदस्ति चेदिति ।

(४) न केवलं जगत उपादानत्वेन धारकं ब्रह्म किन्तु नियन्तृत्वेनापीत्याह तन्मर्यादादीनां चेति ।

(५) प्रसेत् । यदि ब्रह्म भुवं न धारयेदित्यर्थः ।

(६) अनवसरे एव

(७) यावदिति सूत्रावयवव्याख्यानभाष्यं ‘यथा मन’ इत्यादिकं व्याचष्टे मनस इत्यादिना ।

(८) वागादीनां मनःपादत्वे हेतुमाह मनो हीति ।

(९) एवमाध्यात्मिकं मनश्चतुष्पाद्व्याख्यायाभिदैविकाकाशं चतुष्पादं व्याचष्टे आकाशस्येत्यादिना ।

स्थानाविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषविज्ञानस्योपाध्युपगमेऽपि भवे सुषुप्तावस्थानमिति । कथामेदम्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा धौघजालमार्गनिवेशिन्यः सवितृभासो जालमार्गोपाधिभेदाद्भिन्ना भासन्ते तद्विगमे तु यत् स्थितमण्डलेनैकीभवन्नयतस्तेन सम्बन्धयन्त इव एवमिहापीति ॥ ३४ ॥

स्यादेतत् , एकीभावः कस्मादिह सम्बन्धः कथंचिद्व्याख्यायते न मुख्य एवेत्येतत्-
त्रेण परिहरति—

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्वमपीत इति हि स्वरूपसम्बन्धं ब्रूते । (१) स्वभावश्चेदनेन सम्बन्धत्वेन स्पृष्टस्ततः स्वाभाविकस्तादात्म्याच्चातिरिच्यत इति तर्कपाद उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोपि त्रिविधे नान्यादृशः स्वैर्भाविक इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सुगमेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपवत्त्वं सिद्ध-
त्वात्त आह—“अनेन सेत्वादिनिराकरणेन” (पृ० ७४९ पं० ११) । परदेह-
निराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयेण च स्वसाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं
भवति । (२) अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्म
सम्बन्धाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत् , नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कुत
ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्वमपीत्यत आह—“तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या”मिति
(पृ० ७५० पं० ५) । नास्य पारमार्थिकं रूपमाभित्यैतच्चिन्नयते किन्तु सांध्यवहारिकमेतत्त-
तपसा चीयते ब्रह्मेति व्याचक्षाणैरस्माभिरुपपादितम् । (३) इष्टं फलं स्वर्गः । यथाहुः—

यज दुःखेन संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च पुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥ इति ।

अनिष्टमवीच्यादिस्थानभोग्यं, व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते । फलमत
ईश्वराखर्भमिराराधिताद् (४) विवृतमर्हति । अथ कर्मण एव फलं कस्मान्न भवतीत्यत आह—
“कर्मणस्तत्त्वनक्षविनाशिनः प्रत्यक्षविनाशिनः” इति । चोदयति—“स्यादेतत् कर्म
चिन्नश्च”दिति । (५) उपात्तमपि फलं भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न भुञ्ज-

(१) ननु स्वरूपसम्बन्धः समवायोपि सम्भवति कथं जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यसिद्धिरत आह स्वभावश्च
दिति । समवायस्तरूपादे निरस्त इत्यर्थः ।

(२) न पारमार्थिकं सर्वगतत्वं किन्तु प्रपञ्चेन मिथ्यातादात्म्यमित्याहाद्वैत इति ।

(३) भाष्यस्थमिष्टपदं व्याचष्टे इष्टमिति । (४) अनेनेश्वरे वैषम्यनैर्घृण्यप्रपञ्को निरस्तः ।

(५) यदि कर्म स्थानन्तरकालमारभेत, तर्ह्युपलभ्येतेत्याशंक्याह उपात्तमपीति ।

त इत्यर्थः । परिहरति—“तदपि न परिशुद्ध्यती”ति । नहि स्वयं आत्मानं लभतामि-
त्यधिकारिणः कामयन्ते किन्तु भोगयोऽस्माकं भवति । तेन यादृशमोक्षः काम्यते तादृ-
शस्य फलत्वमिति भोग्यत्वमेव सत्फलमिति । न च तादृशं कर्मान्तरमिति कथं फलं स इति
स्वरूपेण, अपि च स्वर्गनरकौ तत्र तमे सुखः दुःखे इति तद्विषयेणानुभवेन भोगापरनाम्नावश्यं
भवितव्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने वाशब्दज्ञाने स्त इति निश्चीयते । चेदयति—
“अथोच्यते मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाद्भवे”दिति
(पृ० ७५१ पं० १) । परिहरति—“तदपि ने”ति । यद्यदचेतनं तत्तत्स्वर्गं चेतनाधि-
ष्ठितं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षागमाभ्यां (१) भवधारितम् । तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठिते-
नैव प्रवर्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः । न चापूर्वं प्रामाणिक्यमपीत्याह—“तदस्ति त्वे” इति ॥३८॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

“अन्नादो”ऽन्नप्रदः ॥ ३९ ॥

सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रुतिमाह—“श्रूयते ताव”दिति । (१) ननु ‘स्वर्गकामो यजेते’त्यादयः श्रुतयः फलं
त्रति न साधनतया यागं विदधति । यथा हि—यदि यागादय एव क्रिया न तदतिरिक्ता
भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः (३) पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा अवगम्यन्त इति न सा-
ध्यान्तरमपेक्षन्ते इति न स्वर्गेण साध्यान्तरेण सम्बन्धमर्हन्ति । अथापि तदतिरेकिणी भाव-
नास्ति (४) तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं चात्वर्यमपहाय न मि-
श्रपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन्वाक्ये साध्यद्वय-
संबन्धसंभवः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न केवलं सादतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः
साक्षाद्भात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्तस्य तदव्याप्यत्वात् । स्वर्गादेस्तु नामपदाभिधेय-
तया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं चात्वर्यं प्रति भूतं भव्यायोपादिश्यत इति न्यायात्साधन-
तया गुणत्वेनाभिसंबन्धः । तथा च पारमर्ष सूत्रम्—‘द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध’
इति । (५) तथा च कर्मणो यागादेर्दुःखत्वेन पुरुषेणासमीहितत्वात् समीहितस्य च स्वर्गादे-

(१) यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो गमयतीत्यागमोऽन्न गाक्षः ।

(२) अत्र भाष्यकारः कर्मण एव फलमिति पूर्वपक्षघटनाय स्वर्गकामाधिकरणासिद्धान्तं सञ्चिक्षिपे
तन्निवर्त्योक्तं दर्शयैस्तदधिकरणपूर्वपक्षमाह नञ्चि ।

(३) यागादीनामेव क्रियात्वे तेषां धातुभिरेव प्रतीतेः प्रत्ययपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह पूर्वैति । यजेतेत्यत्र
हि यजिना प्रकृत्या याग एव हि प्रतीयते, प्रत्ययसहितेन तु तेन स एव पूर्वापरीभूतो नानाखण्डव्यासको-
ऽभिधीयते । तत्र लिङादिषु विशेषमाह साध्यस्वभावा इति ।

(४) तथापीति । प्रत्ययाधीभूता भावना भात्वर्थमिषा यद्यपि स्वमित्रं भाव्यमाकाङ्क्षते, तथापि भात्वर्थ-
एवास्या भाव्याः तस्य यजेतेत्येकपदश्रुत्या साध्रत्वप्रतीतेः, अत एव च पूर्वावगतेनैव स्वर्गः तस्य मिश्रपदोपा-
त्तस्य वाक्येन साध्यत्वस्य प्रत्येतव्यत्वात् वाक्यस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षस्य चरमभावित्वात्, किञ्च पुरुष-
विशेषणस्वर्गस्य न यागेन सम्बन्धः, उपसर्जनपदान्तरेणासम्बन्धादित्यर्थः ।

(५) यदि न यागादेः स्वर्गादिसाधनता कथन्तर्हि पुरुषप्रवृत्तिरप्रवर्तमानेषु च तेषु कथं शास्त्रपा-
माण्यमत आह तथाचेति ।

रसाभ्यस्वाद्य यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष ईद्रे 'अनैशानश्च न तेषु संभवत्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय क्लृप्तनस्यैवाम्नायस्य निर्धृष्टनिधिः । लघुः खानुषन्ननेत्यसुखमयब्रह्मज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलयनद्वारेण । तथा हि—सर्वत्रैवाम्नाये क्वचित्कस्यचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति घारीरात्मभावप्रविलयः । इह स्वस्वापाततो देहातिरिक्त आमुष्मिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्यो-
क्तेन क्रमेण निराकरणाद् (१) असतोऽपि प्रतीयमानस्य विचारसहस्योपायतामात्रेणावस्थाना-
दनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तत्परणे क्रियते । (२) गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्य-
त्राप्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेव
प्रवृत्तिनिषेधेन, विधिवाक्यानि चान्यानि 'संप्रहण्या यजेत प्रामकाम' इत्यादीनि न संप्रहण्या-
दिप्रवृत्तिपराप्यपि तूपायान्तरोपदेशेन सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्थानि, (३) यथा विषं भुङ्क्व-
मा ऽस्य गृहे भुङ्क्व इति । तथा च रागाद्याक्षिप्तप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युप-
पद्यते रागनिबन्धनं तूपायोपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमनुज्ञानतो रागसंबन्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः ।
तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधत् शास्त्रं शास्त्रं भवेत् । तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्याप्राप्ताभि-
कत्वादर्नादिविधिचित्रविद्यासहकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोत्पत्तिरिति । कथं तर्हि
विधिः ? किमत्र कथं प्रवर्तनामात्रत्वाद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः, नहि यो यः
प्रवर्तयति स सर्वोधिकृतमपेक्षते । पवनादेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षावादिति शङ्कामपाचिकीर्तु-
राह "तत्र च विधिश्चतुर्विधस्यभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते ।
अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत" । अयमभिधानिः—(४) उपदेशो हि विधिः,
यथोक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति । उपदेशश्च नियोज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः,
तद्यथा ऽऽरोन्यकामो जीर्णे भुङ्जीत । एष सुपन्था गच्छतु भवाननेनेति । न त्वाज्ञादिरिव
नियोक्तुप्रयोजन (५) स्तत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात् तस्य चापौरुषेयेऽसंभवात् । अस्य चोप-
देशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठात्रपेक्षितानुकूलव्यापारगोचरत्वमस्माभिरुपपा-
दितं न्यायकणिकायाम् (६) । तथा च स्वर्गकामो यजेतस्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितो-
पाया गम्यन्ते यागादयः, इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेयुः । तदुक्तद्विषा—'असा-
धकं तु तादर्थ्यादि'ति । (७) अनुष्ठात्रपेक्षितोपायताराहितप्रवर्तनामात्रार्थस्य यजेतस्यादीनाम-
साधकं कर्म यागादि स्यात् साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः । (८) न चैते साक्षाद्भावनाभाष्या

(१) निराकृतस्य कथं प्रपञ्चप्रविलयप्रमित्यर्थत्वमत आहासतोपीति । अत्रानपि प्रमित्यर्थो वपोत्पन्न-
नादिरिव प्राशस्त्यप्रमित्यर्थ इति भावः ।

(२) एवं स्वर्गकामवाक्ये देहात्मभावोपलक्षितजडप्रपञ्चविलयमुक्त्वा गोदोहनवाक्ये दर्शपूर्णमासाधि-
कारिण एव गोदोहनेऽप्यधिकारावगमादुभयत्राधिकारिभेदप्रविलापनद्वारा तदुपलक्षितारमभेदः प्रविलाप्यत
इत्याह गोदोहनेनेति । (३) सेवादिविषयप्रवृत्तिर्हि संप्रहण्यामनुष्ठीयमानायां न भवतीत्यर्थः ।

(४) वायुदकादिषु विधेः प्रवर्तकत्वमित्येतत्सावन्निषेधन् स्वर्गकामाधिकरणक्षिप्तान्तं दर्शयति उपदेशो हीति ।

(५) उपदेश इत्यर्थः । (६) अनुज्ञायां प्रवर्तनमुपदेशे त्वप्रवृत्तस्येत्यादिकमुक्तमित्यर्थः ।

(७) तादर्थ्यादितिपदं व्याचष्टेऽनुष्ठात्रपेक्षितेति ।

(८) साक्षाद्भावनाभाष्यो यागादिः स च दुःखरूप इत्यप्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्राह नचेते इति । विधि-

अपि कर्त्रपेक्षितसाधनताविश्रुपहितमयांदा भावनोद्देश्या भवितुमर्हन्ति, येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः । दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्पदत्वात्, स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वरूपकामनोपधानाच्च प्रीत्यात्मकत्वाच्च नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणभाव्यस्वप्रतीतिः । (१) फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यस्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यस्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसम्भवात् भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणेष्वविरोधात्, अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात्, परश्चादेरपि छिदादिषु तथाभावात् फलस्य साक्षाद्भावनाभ्याभ्यत्वविरहिणोपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थविषयाः साङ्गहृष्यादियागविषयः परिसंख्यायका नियामका वा भवितुमर्हन्ति । (२) न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाङ्मिकारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपाततः प्रतिभाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थायातपरत्वम् स्वरसतः प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्ये सम्भवति न सम्पातायातपरत्वमुचितम् । न चैतावता शास्त्रत्वव्याघातः, तस्य स्वर्गाद्युपायशासनेपि शास्त्रत्वोपपत्तेः । पुरुषश्रेयोमिधायकत्वं हि शास्त्रत्वम् सरागवीतरागपुरुषश्रेयोमिधायकत्वेन सर्वपारिषदतया (३) न तत्त्वव्याघातः । तस्माद्विधिविषयभावोपगमाद् यागः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धम् । “कर्मणो वा काचिदवस्थे” इति । कर्मणोवान्तरव्यापारः । एतदुक्तम् भवति । कर्मणो हि फलं प्रति तत्साधनत्वं श्रुतम् तन्निर्वाहयितुं तस्यैवान्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारवति सत्येव व्यापारो नास्तीति युक्तम् । असत्त्वप्यामेयादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वाणां परमापूर्वं जनयितव्ये तद्वान्तरव्यापारत्वात् । असत्यपि च तैलपानकर्मणि तेन पुष्टौ कर्तव्यायामन्तरा तैलपरिणाममेदानां तद्वान्तरव्यापारात् । तस्मात्कर्मकार्यमपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तद्वान्तरव्यापार इति युक्तम् । यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किञ्चित्कल्प्यते तदा फलस्य वा पूर्वावस्था । “अविचित्रस्य कारणस्येति” (पृ० ७५२ पं० २) । यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः । (४) कर्मनिर्वां शुभाशुभैः कार्यद्वैतोपादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

इष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु मृत्पिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाभारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः । न च विधुत्पवनानादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्ब्यभिचारस्तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिर्दानत्वानुपपत्तेः । तस्मादचेतनं कर्म वाऽपूर्वं वा न चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते । न च चैतन्यमात्रं कर्मस्वरूपसामान्य-

विषयीकृतभावनायाः श्रेयसाधनत्वात् स्वर्ग एवोद्देश्यो न यागादयः, यदि स्युस्तर्ह्यप्रवृत्तिविषयता तेषां स्यात् । तच्च नास्ति, यागादीनां भावनां प्रत्यनीयितकर्मतामात्रत्वादित्यर्थः ।

(१) यागादेः स्वर्गादेश्च भाव्यत्वेन वाक्यभेद इति यदुक्तं तत्राह फलार्थेति ।

(२) नचेति । स्वर्गभोक्तृयुगोपाधिकारान्यथानुपपत्त्या हि देहात्मत्वाभावावगतिरित्यर्थः ।

(३) सर्वपारिषद्विद्वतया ।

(४) तर्हि कर्मोपेक्षत्वपक्षो निर्दोष इति कथं पूर्वपक्षावकाश इत्यत्राह कर्मभिर्वेति । काश्चिच्छुभं काश्चिदशुभं कारयतीति वैषम्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

विनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते येन तद्वदितक्षेत्रज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्गा-
 म्येत(१), तस्मात् तत्तत्प्रासादादृष्टलगापुरतोरणायुपजननिदर्शनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा
 चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्यारम्भकत्वमिति, तथा चैतन्यं देवताया असति बाधके श्रुति-
 स्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धुमित्यपि स्पष्टं निरटङ्कि देवताधिकरणे । लौकिक-
 कष्टेश्वरो दानपरिचरणप्रणामाज्जम्भिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिराराधितः प्रसन्नः
 स्वानुरूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतश्चापक्रियाभिर्विरोधकायाहितमित्यपि सुप्रसिद्धं,
 तदिह केवलं कर्म वाऽपूर्वं वा चेतनानाधिष्ठितमचेतनं फलं प्रसूत इति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनैष्टं
 कर्म न फलं प्रसूत इति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिहापीति । तथा देवपूजात्मको यागो देवतां
 न प्रसादयन् फलं प्रसूत इत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य-
 फलाय कल्पते । तस्माद्दृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसूतिसत्पाद्यते । तथा च देवता-
 प्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं
 श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्, ततः स्थायिनोऽनिष्टफलप्रसवः । न च शुभाशुभकारिणां तदनुकूलं फलं
 प्रसुवाना देवता द्वेषपक्षपातवर्ताति युज्यते, नहि राजा साधुकारिणमनुकूलिनिगृह्णन् वा पाप-
 कारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वदलौकिकोपीश्वरः । (२) यथा च परमापूर्वं कर्तव्ये उत्पत्त्य-
 पूर्वानामज्ञापूर्वाणां चोपयोगः, एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुपपत्त्याराधनानां चोपयोगः,
 स्वाभ्याराधन इव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । त-
 स्माद्दृष्टविरोधेन देवताराधनाफलं न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशश्च-
 श्रौतः स्मार्तश्च व्याख्यातः । (३) ये पुनरन्तर्गामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसा-
 धारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयावभूवुः, तेभ्यो व्यावहारिक्यामीशि-
 त्रीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥ ४१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वेण सङ्गति(४)माह—“व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण” (५० ७५३ पं० १०)
 इति । निरुपाधिब्रह्मतरवगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति—“ननु विज्ञेयं ब्रह्मे”ति ।
 (५) सावयवस्य सावयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्विशेष-
 जित्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन । न च नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावमे-

(१) अनेन कर्मादि चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वात् मृददित्यनुमाने जीवैः सिद्धसाधनत्वाश्च निरस्ता
 बोध्या । फलछिन्धिपूर्वकणे कर्मस्वरूपादिसालात्कारवदधिष्ठितमस्माभिः साध्यते इति न सिद्धसाधनमित्यर्थः ।

(२) ननु तर्हि प्रधानकर्मणैश्वरप्रसादसम्भवे किमर्थमङ्गानुष्ठानमत आह यथाचेति ।

(३) मास्करमते इषयिषुमनुवदति ये पुनरिति । अविद्योपाधिवशाद्देवपूजानित्यः प्रतिजीवं कर्मसा-
 ध्यानुष्ठानोऽस्तीति दूषणार्थो ब्रह्मण्यः । (४) पादसङ्गतिमित्यर्थः ।

(५) पूर्वापरादिभेदादितमेकरसमिति च विशेषणद्वयस्यापुनरुक्तमर्थमाह सावयवस्येति । प्रथमेन सावय-
 वत्वनिषेध उत्तरेणैकधर्मवत्त्वनिषेध इति न पौनरुक्त्यामित्यर्थः ।

न्तरेणोल्लिखिते यजिषाब्दसामानाधिकरण्यं कर्मनामधेयतामात्रतामावहति न तु संज्ञान्तरोप-
 अनिता भेदधियमपनेतुमुत्सहते । तथा चाथशब्दोधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामवधायत्यति ।
 एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराद्भेद इति । भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः
 प्रस्तुते तु विमायातमित्यत आह—“अस्ति चात्र वेदान्तान्तराविहितोऽपि”ति ।
 यथैव काठकादिसमाख्या ग्रन्थे प्रयुज्यते एवं ज्ञानेपि लौकिकाः । न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे
 मुख्या विज्ञाने गौणी भवेत् । प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिज्ञं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि
 वाचिका समाख्या । तथा च यदा ज्योतिष्टोमसंज्ञिषौ श्रूयमाणं समाख्यानन्तरं तत्प्रतीकमपि
 कर्मणो भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽतत्प्रतीकभूतसमाख्यानन्तराभिधेये
 ज्ञात इति । तथा रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो, यथा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
 वाजिनमित्येवमादिषु । (१) इदमाम्नायते—‘तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे’ति ।
 अत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यत्नो विधीयते तदनन्तरं चेदमाम्नायते—‘वाजिभ्यो वाजि-
 नमि’ति । अत्रेदं सन्दिह्यते—किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरं
 द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति । किं तावत्प्राप्तम् ? द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरं
 विधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु
 पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः । (२) न चोत्पत्तिशिष्टोऽमिक्षागुणगौरवात्तत्र वाजिनमल-
 ङ्घावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति युक्तम् । उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावा-
 जिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्यमाणत्वेन नामिक्षायाः शिष्टत्वम् । तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं
 निविशेत् । न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिक्षासम्बन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसम्ब-
 ङ्घात् वाक्यगम्याद्बलवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात् ।
 नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिक्षामध्यवस्थायामः । (३) अस्तु वा श्रौतत्वं
 तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजिमन्त्रमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्सम्बन्धिनो विश्वा-
 न्देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वदेवशब्दाद्विजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना (४) तेनैवो-
 ष्णे देवतात्वं न शब्दान्तरेण ; अन्यथाऽयैकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्यादित्यचवोरैकदैवत्व-

(१) तथा रूपभेदेपीत्यादिमाख्यं व्याचष्टे इदमिति ।

(२) ननु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यागविधिप्रमय एवामिक्षा यागसम्बन्धा प्रतीयते वाजिनन्तु वाक्यान्त-
 रेणात उत्पत्तिविशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्मणि वाजिनन्दुर्बलमवकाशमलभमानं कर्मान्तरं गमयतीत्याशङ्क्याह
 न चेति । अयुक्तत्वे हेतुः उभयोरिति । वषट्पदेवीवाक्ये आमिक्षाविश्वदेवसम्बन्धः प्रतीयते वाजिनवाक्ये
 तु वाजिनाम्नेषामेव विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च सम्बन्धः, तत्र देवतैक्याद्द्रव्यद्वयस्य सहत्यागकल्पनया
 द्रव्यद्वययुक्तैक्यागविधिरनुमीयतेऽतस्तत्र कुत उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः कुतो वा वाजिनस्योत्पत्तिशिष्टत्व-
 मिति भावः ।

(३) ननु विश्वदेवा देवता अस्य इति व्युत्पत्त्या श्रौतत्वमामिक्षासम्बन्धे स्यादत आह अस्तुवेति ।

(४) विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना (जै-१०-४-२१ सू०) दशपूर्णमासयोर्देवता-
 पदान्याग्नेयादीनि सन्ति, तत्र हविःप्रदानसमये येन केनाचिदग्निवाचकपदेनाग्निदेवो विधिगताग्निपदेनैव वेति
 सन्देशेऽर्थरूपत्वादेवतात्वस्य केनचिद्वचकेन निर्देशसम्भवादित्ययम इति पूर्वपक्षे राज्ञान्तः प्रादर्शि देवतात्व-
 स्यात्पर्याप्तकत्वेपि त्यज्यमानहविरुदेवत्वमेव देवतात्वमुद्देशश्च हविः प्रति प्राधान्येन निर्देशः, स च तद्विगत-
 र्थमग्निशब्देनैव न शब्दान्तरेणेति भावः ।

प्रसज्यात् । तथापि बाजिहितानेः सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च सर्वनामार्थत्वाद्विशेषां देवानां च विश्वदेवपदेन सन्निधापनात्तत्पदपुरःसरा एवैते बाजिपदेनोपस्थाप्या न तु सूर्यादिस्यपदवत्स्वतन्त्रास्तथा च तदुपलक्षणार्थं बाजिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतामुपलक्षयतीति न शब्दान्तराद्देवतामेदस्त (१) तस्मात्सम्बन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो बाजिनं विधीयमानं नामिक्षया वाच्यते किन्तु तथा सह समुच्चीयत इति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयत इति प्राप्ते,

(२) उच्यते—स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्यामिक्षा नोच्येत, तद्धितस्य स्वस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्धितस्यापि वृत्तिः, (३) न तु विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धेनपि तत्सम्बन्धमात्रे । नन्वेवं सति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रादेव नामिक्षां प्रतीमः किमिति चामिक्षापदमपेक्षामहे, तद्धितान्तस्य पदस्याभिधानापर्यवसानाच्च प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे । अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थवियमाधातुमिदं तु सन्निहितविशेषाभिधायि तत्सन्निधिमपेक्षमाणं सन्निधापकमामिक्षापदमपेक्षत इति कुत आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः, कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदावगम्यत्वात् श्रौतं बलीयश्च । (४) यत्तु पर्यवसिताभिधानपदामिहितपदार्थावगम्यं तत्तत्परमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं चेति तद्धितश्रुत्यवगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्मासंयोगिवाजिनद्रव्यं ससम्बन्धि पूर्वस्माद् भिनत्ति । (५) एवं च सति नित्यवदवगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न बाजिनद्रव्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । न (६) चाश्वरे निरुद्धत्वादनपेक्षवृत्ति बाजिपदं कथं चिद्यौगिकं सापेक्षवृत्ति विश्वदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवीपदादामिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । (७) प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च विधिविधानागौरवे ऽभ्युपेतव्य एव, प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्स्माद्यथेह पूर्वकर्मासम्भावितो गुणार्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चाभिविद्यायाः षडभिविद्या मित्रा एवं प्राणसंवादेऽधुनाधिकभावेन विद्याभेद इति । तथा घर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि—कारोरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्यन्ये । के चिश्वाचरन्त्यन्यमेव घर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिमो-

(१) यदुक्तमामिक्षासम्बद्धविश्वदेवोपलक्षणं फलं वक्ष्यतीति, तत्राह ततश्चेति ।

(२) श्रुतिबलीयस्त्वेन सिद्धान्तयति उच्यत इति ।

(३) ननु तद्धित आमिक्षाविशिष्टान्विश्वान्देवानभिधत्तामथवा तेषामामिक्षासम्बन्धं, तथाच कुत आमिक्षावाचकत्वमस्योत्पत्त आह नत्विति ।

(४) उक्तप्रकारवैपरीत्यं बाजिनवैश्वदेवसम्बन्धे दर्शयंस्तस्य वाक्यीयतामाह यत्त्विति ।

(५) कर्मान्तरविधौ हेत्वन्तरमाहैवं चेतीति ।

(६) वचनेनैव श्रुतिबलीयस्त्वस्यावबाध इति यदुक्तं तत्राह नचेति ।

(७) ननूपसर्जनभूता अपि विश्वदेवा बाजिन इति तद्धितान्तवर्तिसर्वनाम्ना पराधृश्यन्ता सर्वनाम्नः सन्निहितविषयत्वादत आह प्रकृतमिति ।

जनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोऽवगम्यते भिक्षानि तासुतासु
शाखासु कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह “अस्ति चात्रे”ति (पु०
७५५ पं० ३) । अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः । “एवं पुनरुक्तादयोपी”ति ।
समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र किमेका कर्मभावना किं वा पक्षे-
वेति । किं तावत्प्राप्तम् ? धारवर्थाजुबन्धमेदेन (१) शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्भात्व-
र्थस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथमभाविना (२) वाक्येन विहिता
कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरितनैर्वाक्यैरनूयते । न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणविद्व-
स्याप्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात्कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वावान्तरव्यापारमेकं
कर्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । (३) परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येव
प्राथम्याद्वाप्यपि युगपदव्ययनानुपपत्तेः क्रमेणाधीतानीति । न त्वयमेवां प्रयोजकः क्रमः । (४) पर-
स्परापेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्याभावात् प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य
कोऽनुवादः । कथंचिद्विपरिवर्तितामात्रस्यैवैकैकाप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधित्वापवादधामभ्याभावात् ।
गुणध्रुवेण हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विधिगौरवमिया गुणमात्रविधानलाघवाय कर्मानुवादोप-
क्षायां विपरिवृत्तेरुपकारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिबिधिपरे वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायामतिनद्धो-
त्रं जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादः । (५) न चात्र गुणाद्भेदः समिदा-
दिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात्, अगृह्यमाणविशेषणतया च किंवचनविहितं किं
कर्मानुवादेन कस्य गुणवित्त्वमिति न विनिगम्यते । (६) न चापूर्वं नाम उयोतिरादिवद्विधानाध-
म्बन्धं प्रथममवगतं यतः पूर्वबुद्धविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात् संज्ञातो व्यवच्छिन्नस्यात् ।
किन्तु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयतां प्रति-
पद्यमाना आक्यातस्यानुवादत्वेऽनुवाद विधित्वे विधयो न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिदीशते ।
तस्मात्स्वरसिद्धाप्राप्तकर्मविधिपरत्वात् कर्मण्ययमभ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो भा-
वनो भिनसि यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विधाः शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्या-
सो भेदस्यतीति ।

(१) शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् (२-२-२ सू०) इति सूत्रे यजति ददाति इत्यादौ एका भा-
वना धात्वर्थभेदेन भावनाभेदो वा इति संशये, भावनायाः प्रधानत्वाच्च गुणभूतधात्वर्थानां समुच्चय इत्येका
भावनति पूर्वपक्षे, नियमेन धातुप्रत्यययोरपिनामिधायित्वात् प्रत्ययस्य चैकस्मादेव धातोर्विधानादेकधात्व-
यानुरक्ता भावना न धात्वर्थान्तरसम्बद्धा तत्सम्बन्धस्योत्पत्तिविशिष्टत्वात्तस्मादनुबन्धकधात्वात्मकशब्दान्तरे
कर्मभेदो भावनाभेद इत्यर्थः ।

(२) नन्वेकभावनाविधाने एकत्र विधिरग्यवानुवादो एकव्यस्तत्र को विधिरिति न ज्ञायते इत आह
प्रथमेति ।

(३) विध्यनुवादाविनिगमेन सिद्धान्तमाह परस्परेति । एषा बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः ।

(४) ननु पाठक्रमानुसारेण कथं प्रयाजादीनां पाठानुष्ठानक्रमसिद्धित्वाद् परस्परापेक्षाणामिति ।
प्रयाजानामेककरणोपकारजनकतयैकवाक्यत्वे सम्पूज्य कारित्वे सति पाठक्रमानुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः ।

(५) ननु समिदादिवाक्यं नाभ्यासात्कर्मभेदे उदाहरणं समिदादिगुणाद्भेदप्रतीतेरत आह न चात्रेति ।

(६) समिदादीनि यदि नामधेयानि तदा नाम्न एव भेदो नाभ्यासादत आह नचेति । पूर्वकर्मनिबन्ध-
नीत्यर्थः ।

अशक्ये । नद्योः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकमुपासनामुपसंहर्तुं शक्नोति सर्ववेदान्ता-
भ्ययनासामर्थ्यादनधीतायापिसंहारेऽभ्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशास्त्रं भेदे तुपासनानां नायं
दोषः । समाप्तिभेदाच्च । केषांचित् शास्त्रिणामोद्धारसार्वात्म्यकथने समाप्तिः । केषांचिदन्यत्र त-
स्मादप्युपासनाभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि-नैतदचीर्णव्रतो ऽचीर्ण इति अचीर्ण-
व्रतस्याभ्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः । कचिदचीर्णव्रतस्याभ्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते, त-
स्मादुपासनाभेद इति । अत्र सिद्धान्तमाह-सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । तथा-
चष्टे-सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिन्स्मिन् वे-
दान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्व-
पीत्यर्थः । चोदनाद्यविशेषात्-आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संपृह्यन्ते । अत्र च चो-
द्यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र खल्वयं होमादिघातवर्थावच्छि-
न्ने प्रवर्तते । (१) तस्य देवतादेशेन त्यागस्यास्येचनादिकस्यावच्छेद्यः पुरुषप्रयत्नः स एव शा-
स्त्रान्तरे यथैवमिहापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शास्त्रान्तरेष्वपीति ।
एवं फलसंयोगोपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्यां
शाखायां द्रव्यदेवतारूपं तदेव शास्त्रान्तरेष्वपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रे-
ष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छास्त्रान्तरेष्वपीति ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

“कांचिद्विशेष”मिति (५०५५७ पं०६) (१) युक्तं यदग्नीषोमीयस्योत्पन्नस्य प-
ञ्चादेकादशकपालत्वादिसम्बन्धेऽप्यभेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह
त्वग्निधूतपत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीपञ्च भेदक इति विशेषस्तमिदं विशेषमभि-
प्रेत्याकङ्कते सूत्रकारः-“भेदान्नेति चे”दिति । परिहारः सूत्रावयवः-“न एकस्याम-
पीति” । (३) पञ्चैव साम्पादिका अग्रनयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विषयीयन्ते ।
षष्ठस्त्वग्निः सम्पद्यतिरेकाया (४) नूयते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां तत्पत्तौ गुणो विधीयत इति
भवतु भेदः । (५) अथ वा छान्दोग्यानामपि षष्ठोऽग्निः पठ्यत एव । (६) अथ वा भवतु वाज-
सनेयिनां षष्ठाभिविधानं मा च भूच्छान्दोग्यानां तथापि पञ्चत्वसंख्याया आविधानान्नोत्पत्तिशि-
ष्टत्वं संख्यायाः किन्तुत्पन्नेष्वग्निषु प्रचयशिष्टा संख्याऽनूयते (७) साम्पादिकानमनिवच्छेस्तुं

(१) तस्येति । तस्य पुरुषकृतस्य कृते त्यागस्यास्येचनाधिकस्य प्रक्षेपाधिकस्य होमस्यावच्छेदो यः
पुरुषप्रमत्त एकस्यां शाखायां चोपते स एव शास्त्रान्तरे चोपते यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमद्वैतमिति ।

(२) सूत्रभाष्याभ्यामुक्तं शास्त्रान्तराधिकरणेनास्यापौनरुक्त्यं परिहरति युक्तमिति ।

(३) उत्पत्तिशिष्टा पञ्चैव नष्टसंख्या षष्ठस्याग्नेरनूयमानत्वादिति परिहरति पञ्चैवेति ।

(४) उपस्तिव्यतिरेकाय । अग्निरेवाग्निरित्यादिना । मुख्यवाग्निमिदादेरनुषादाहुपास्यत्वव्यावृत्तिर्बोध्यत
इत्यर्थः ।

(५) एवं षष्ठ्याग्नेरनुषापत्वेन परिहारमभिधेयदानीं षडप्यन्नयः शाखाद्वयेऽप्युपास्याः, पञ्चसंख्या त्वदु-
त्थान्गन्नि योविदादीनिवच्छेत्तुमित्याहाथयेति ।

(६) पञ्चसंख्यायोपास्याग्निविशेषणत्वेन न विधीयते किन्त्वनूयतेऽग्नयस्तु शाखाद्वयेऽप्यविशेषणोपास्य-
तया विधीयन्ते षष्ठस्त्वग्निर्विकल्प्यत इति परिहरति अथवा भवतु इति । (७) समारोप्याग्निभावान् ।

तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानाद् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवाद्यत्वेनानुत्पत्तेः विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिव्रह्मणवद्विकल्पसम्भवाद् न शास्त्रान्तरे ज्ञानभेदः । उत्पत्तिः शिष्टत्वेऽसिद्धे प्राणसंवादाद्येऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिज्ञास्तासुतासु शास्त्रास्त्विति ॥२॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सवचच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यैराथर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाभ्ययनप्राप्तग्रन्थबोधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा । अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्या नाचीर्णशिरोव्रतानां फलं देत्याथर्वणग्रन्थाभ्ययनसम्बन्धादवगम्यते । तत्सम्बन्धश्च वेदव्रतेनेति नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति समाम्मानादवगम्यते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यासंयोगेऽप्येतामिति प्रकृतपरा-मर्शिना सर्वनाम्नाऽभ्ययनसम्बन्धाविरोधाद्याथर्वविहितैव विशोच्यत इति । सखा होमाः सप्त सौर्यादयः शतौदान्ता आथर्वणिकानां त एकस्मिन्नेवाथर्वणिकेऽमौ क्रियन्ते न त्रेतायाम् ॥३॥

(१) विवैकत्वम्—

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विवैकत्वस्य वेददर्शनात् । (२) यत्रापि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्वेद एकत्वमाह तावामपि तत्प्रायपठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादेकत्वमेव, तथा ह्यभ्यप्राये लिखितं ब्रह्म भवेद्यमभ्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्ययोपासनानामेव इति । तदयुक्तम् । एता हि पौरुषेभ्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शास्त्रानां न तुपासनानाम् । नद्येताः कठादिभिः प्रोक्ताः । (३) न च कठाद्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । न च कठप्रोक्तानि मित्तमात्रेण ग्रन्थे प्रवृत्तौ तथोगाच्च कथंचिच्छ्रवणयोपासनासु प्रवृत्तौ सम्भवन्त्यामुपासनानि-धानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम् । (४) न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ, मा भूयथा स्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशाखागतानामेक्यम् । कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताच्चैताः समाख्याः कठादिभ्यः प्राक् नासन्ति तन्निबन्धनो ज्ञानभेदो नासीदित्यानां चास्तीति दुर्घटमापद्येत । तस्मान्न समाख्यातो भेदः । अभ्यासोऽपि नात्र भेदकाः, युक्तं यदेकशाखागतो यजत्यभ्यासः समिदादीनां भेदक इति, तत्र हि विधित्वमौसर्गिकमज्ञातज्ञापनप्रवृत्तप्रवर्तनं च कुप्येयाताम् । शास्त्रान्तरे त्वय्येतुपुरुषभेदादेकत्वेऽपि नौसर्गिकविधित्वव्याकोप इति । अथाकिरपि न भेदहेतुः, स्वाभ्यायोऽप्येतव्य इति स्वशास्त्रायामभ्ययननियमः, ततश्च शास्त्रान्तरायानर्थानन्येभ्यस्त-

(१) दर्शयति चेति सर्वं पूरयति विवैकत्वमिति ।

(२) ननु सर्वे वेदा यस्यदमामन्ति इति वाक्यं वेदैक्यद्वारेण विवैक्यदर्शकं निर्गुणब्रह्मविषयं, कथं ननेन सगुणविवैक्यबुद्धिरित आह यत्रपीति ।

(३) ननु विद्यानां शब्दात्मकत्वाभावात् कठादिप्रोक्तत्वाभावेऽपि कठाद्यनुष्ठितत्वात् काठकादिशेषा किं न स्यादत आह नचेति ।

(४) काठकादिशेषानां विद्याभिधायकत्वेऽप्यप्रयोजकत्वमाह न च तद्भेदेति । यदि काठकादिशेषानां भेदाद्विद्याभेदस्तदैकशाखागतदहतादिविधानामेक्यं स्यात्तच्चायुक्तं नानाशब्दादित्यत्र (३-३-१८) सूत्रे तन्नि-वेधादित्यर्थः ।

द्विभ्योऽधिगम्योपसंहरिष्यति । (१) समाप्तिवैकस्मिन्नपि तत्सम्बन्धिनि समाप्ते तस्य व्यप-
दिश्यते, यथाऽऽध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्टोमस्य समाप्ति व्यपदिशन्ति—‘ज्योतिष्टोमः समाप्त’
इति । तस्मात्समाप्तिभेदोऽपि न साधनमुपासनाभेदस्य । तदेवमसति बाधके चोदनायविशेषा-
त्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम् ।

(२) कंचिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसाधितम् ।

वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमर्थमाह स्म सुश्रुतम् ॥ ४ ॥

चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

अत्रेदमाशङ्क्यते—भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गा-
न्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति । तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमङ्ग-
जातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकारानपेक्षणात् । अपेक्षणे चाधि-
कमपि तत्र विधीयते, न च विहितं, तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गवद्विहितमपि अशक्तौ
यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठानं तावन्मात्रजन्येवोपकारेणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यङ्गान्तराविधानादेव
भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते उच्यते—सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते (३) गृहमेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो
युज्यते । नहि तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते, नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधाद्ब-
ध्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनत्वासम्भवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते, प्रकृतोपकारपिण्डे
चोदकप्राप्ते आज्यभागविधानात् । गृहमेधीयेऽप्युपकारावच्छेदः स्यादिह तु शाखान्तरे कतिप-
याङ्गविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिस्रष्टे । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभा-
गवत्तन्मात्रविधानम् । तस्मात्तत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्गमङ्गम औत्सर्गिकोऽसति जलवति बाधके
नापवदितुं युक्त इति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

(४) द्वया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्चापुराण्य ततः कानीयसा एव देवा ज्यायस
असुराः, शास्त्रजन्यया सात्त्विकया बुद्ध्या सम्पन्ना देवास्ते हि दीव्यन्त इति देवाः शास्त्रयुक्त्यः ।

(१) तत्तच्छास्त्रास्वोङ्कारसार्वात्म्यादेि ब्रह्मविद्यासमतिव्यवहारोऽभ्येतृणान्तु तत्तदंशसमाप्यभिप्रायोऽतो
न शाखान्तरे विधाया भेदक इत्याह समाप्तिश्चेति ।

(२) शास्त्रान्तराधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यं निराकरोति कश्चिदिति । पञ्चामिषियायामग्निगतपञ्चत्वषट्-
त्वं संख्ययोरुपनिशित्त्वं विशेषः स च प्रागेव परिहृत इत्यर्थः ।

(३) गृहमेधीयेति । चातुर्मास्येषु गृहमेधीयो वर्णितः—‘महद्भ्यो गृहमेधीभ्यो सर्वांसां दुग्धे सायमोदन,
इति । तत्रेदमामनस्याज्यभागौ यजतीति । तत्र किमयमतिदिष्टयोराज्यभागयोरनुवादः, अङ्गान्तरपरिसंख्या,
सर्वाङ्गभ्यो य उपकारः स आज्यभागाभ्यामेव भवतीत्युपकारावच्छेदो वेति सन्देहेऽनुवादमात्रस्य वैकल्यात्-
रिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वादङ्गान्तरप्रतिषेधस्य च वाक्यादमतीतरूपकारावच्छेद एवेति सिद्धान्तिरिति
तदङ्गावेति भावः । कुत इत्यत आह नहीति । गृहमेधीये विकृतिकर्मैव गृहमेधीयः आज्यभागातिरिक्तमङ्ग-
जातं स्तोपकाराय नापेक्षते, प्रकृतिरूपपेक्षते, अत्र त्वेकमेव विज्ञानं शास्त्रान्तरीयाङ्गमेतच्छास्त्रमिरनुष्ठीयमानं
सजापेक्षते शास्त्रान्तरमिरनुष्ठीयमानं सपेक्षते इति विरुद्धमिति भावः ।

(४) भाष्यस्थं वाजसनेयिशास्त्रागतपुत्रीथब्राह्मणं व्याचष्टे इत्या इति ।

परिकल्पितमतयः । तामसवृत्तिप्रधाना असुरा असुभिः प्राणैरनिन्द्रियैरगृहीतैस्तेषुतेषु विषयेषु
रमन्त इत्यसुरा अत एव ते ज्यायांसो, (१) यतोऽमी तत्त्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु देवा,
अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सात्त्विकवृत्त्युद्भवस्तामसवृत्त्यभिभवः कदा-
चित् । कदाचित्तामसवृत्त्युद्भवोऽभिभवश्च सात्त्विक्या वृत्तेः सेयं स्पष्टा । 'ते ह देवा ऊचुः,
इन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम असुरान् जयामास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथलक्षणसामभक्त्यु-
पलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति, ते ह वाचमूचुरि'त्यादिना सन्दर्भेण वाक्प्रणचक्षुःश्रोत्रमनसा-
भासुरपाप्मविस्मृतया निन्दित्वा अथ हेममासन्ममास्ये भवमासन्मं सुखान्तर्विलस्यं सुखं
प्राणं प्राणामिमानवतीं देवतामुत्सृज्य उद्गायेति । तथेत्यभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उद्गायत्
ते सुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मान् देवा अत्येष्वन्तीति । तमभिद्रुत्य (२) पाप्मना-
ऽविध्यक्षसुराः । यथाश्मानसत्वा प्राप्य मृद्धा लोष्टो वा विध्वंसत एवं विध्वंसमाना विष्वक्शो-
ऽसुरा विनेशुः । तदेतत्संक्षिप्याह—“वाजसनेयक” इति । (पृ० ७६१ पं० १२) तथा
छान्दोग्येऽप्येतदुक्तमित्याह—“तथा छान्दोग्येपी”ति । (पृ० ७६२ पं० १) विषयं
दर्शयित्वा विमृशति “तत्र संशय” इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति “विद्यैकत्वमिति” ।
पूर्वपक्षमाक्षिपति “ननु न युक्तमिति” । एकत्रोद्गातृत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोद्गानत्वेन
क्रियाकर्त्रोश्च स्फुटो भेद इत्यर्थः । समाधत्ते “नैष दोष” इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानाद-
प्रत्यभिज्ञायमानं किञ्चिद्विषयं नेतव्यम् । (३) न केवलं शाखान्तरे, एकस्यामपि शाखायां
इष्टमेतच्च च तत्र विद्याभेद इत्याह—“वाजसनेयकेऽपि चे”ति । (४) बहुतररूपप्रत्य-
भिज्ञानानुग्रहाय चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोचरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

बहुतरप्रत्यभिज्ञानेऽपि उपक्रमभेदात्तदुच्येन चोपसंहारवर्णनादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव
चोद्गीथस्य पुनःपुनः सङ्कीर्तनात् लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्या-
भेद इति राक्षान्तः । ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यान-
(पृ० ७६३ पं० ९) मोक्षारस्य । तथाहि—भूतपृथिव्योषधिपुरुषवाक्श्रुतकसाम्ना पूर्वस्यो-
त्तरमुत्तरं रसतया सारतथोक्तम् । तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार उक्तः छान्दोग्ये । न च वि-
द्वेक्षितार्थभेद” इति (पृ० ७६४ पं० १०) । एकत्रोद्गीथोद्गातारुपास्यत्वेन विवक्षित-
मेकत्र तदवयव ओंकार इति । “तथा ह्यभ्युदयवाक्य” इति ।

एवं हि श्रूयते “ऽवि वा एतं प्रजया पञ्चभिरर्क्षयति वर्द्धयति अस्य भ्रातृभ्यं यस्य (५)

(१) असुराणां ज्यायस्त्वं वृद्धत्वं भुक्त्युक्तप्रपादयति यत् इति । कानीनसः—कनीयांसः । तत्र हेतु-
ज्ञानपूर्वकत्वादिति । अनादि ज्ञानं तत्त्वज्ञानं चरमभावि अतस्तज्जन्मवृत्तिरूपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः ।
(२) अधिगम्य, अविध्यंस्ताडितवन्तः ।

(३) उरीयकर्तृत्वमुद्गानक्रियारूपत्वं च शाखाभेदेन श्रूयमाणं न विद्याभेदकमेकस्यां शाखायां विद्यै-
वयसम्प्रतिपत्तावपि तद्दर्शनादित्याह न केवलमिति ।

(४) सकलैकमकिनिर्देशरूपवैषम्यमपि वाजसनेयछान्दोग्ययोः परिहरति बहुतरिति ।

(५) यस्य यजमानस्य पुरस्तात् पूर्वं हविरुत्तं देवतार्थं सङ्कल्पितं भवति चन्द्रमाश्च पञ्चदश्यादेति च
चतुर्दश्यामावास्याभ्रमवात् मध्यमादिभावेन त्रैधाभूतास्तण्डुलानग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यः सकाशाद्भिभवेत् ।

हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलाभिमज्जेये मध्यमाः स्युस्तान्नगने दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्मं ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे क्षिपिविष्टाय श्रुते चरुमि”ति । तत्र सन्देहः—किं कालापराधे यागान्तरमिदं चोद्यते उत तेष्वेव कर्मसु प्रकृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति । एष तावदत्र विषयः । अमावास्यायामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिष्व यजमानसेस्कारः । दध्यर्थश्च दोहः । प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तात्त्विकः । यस्य तु यजमानस्य कुतश्चिदुद्भ्रमनिवन्धनाच्चतुर्दश्यामेवामावास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते । तत्रेदं श्रूयते ‘यस्य हविर्निरुप्तमि’ति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य पुनस्तदहरेष्वेव बुधहरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः । तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शाच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधीयत इति । (१) तत्र हविर्भागमात्रश्रवणाच्चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्विष्कम्पपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात् । अत्र पुनस्त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात् । अनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमलञ्चावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत् (२) । अपि च प्राप्ते पूर्वास्मिन्कर्मणि दध्नस्तण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां चन्द्रादिदेवतासम्बन्धश्च विधातव्यः । चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् । तथाप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं मिथेयत् । कर्मान्तरं स्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । (३) दर्शस्तु छुप्यते कालापराधादिति प्राप्त, उच्यते—न कर्मान्तरम्, पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । (४) चर्चयस्य चार्थप्राप्तेः । भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्तं (५) तण्डुलानां त्रेधात्वमनूय विभज्येदित्येतावद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । तण्डुलानिति स्वविक्षिप्तं (६) हविरुभयत्ववत्तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्वदेवतासम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि अप्रायुहं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथा च द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानाद्देवतान्तरसम्बन्धेऽपि न कर्मान्तररूपेणा भवितुमर्हति । ततश्च समा-

विभज्य च दाशग्यादिदेवताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः । (१) पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(२) अयम्भावः—पूर्वदेवताभ्योऽग्यादिभ्यो हवींषि विभजेत् इत्यनेन वाक्येन विहिते उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधस्य वाक्येनैव कारितत्वात् पूर्वकर्मणि देवतान्तरनिवेशसम्भवे सति न कर्मान्तरत्वं स्यात्, हविर्मात्रविभागविधाने तुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधाद्वाजिनेज्यावत् कर्मान्तरत्वमित्यर्थः ।

(३) कर्मान्तरविधानपक्षे प्रारब्धदर्शप्रयोगस्य गतिमाह दर्शस्त्विति ।

(४) उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यमेदं परिहरति चर्चयस्येति ।

(५) ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैः प्राप्तामित्यर्थः ।

(६) दर्शपूर्णमासयोर्यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेदैश्च पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति आत्रातम् । उभयं दक्षिणपयः । तत्र श्रुतत्वाद्धविर्बुधमयत्वमपि निमित्तान्तर्भूतमिति प्राप्योभयत्वमविवक्षितमिति सिद्धान्तितं तदित्यर्थः ।

तेऽपि नैमित्तिकाधिकारे निर्याधिकारसिद्ध्यर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरमिति चरुसप्तम्यर्थयोर्विधानं तयोरप्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथमं पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि, तत्राभ्युदयानिमित्ते दधियुक्तानाम्पययुक्तानाम् तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यैर्देवतान्तर- सम्बन्धः कृतः । (१) न च प्रभूतदधिपयसंसत्कैरल्पैस्तण्डुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति, इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रथमस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाकोऽपवादभावात्तथा चार्ध- प्राप्तव्योद्यते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम्, (२) प्रकृताधिकारावगमबलादस्यापि न्याय्यत्वा- दिति । तस्मात्तदेवेदं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धम् । पशुकामवाक्ये स्वपूर्वकर्मविधिरभ्यु- दयवाक्यसाङ्ख्येऽपि यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्ता- नगनये सनिमतेष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्मवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदोत्रे दधंश्चरमिति । अत्र हि अमावास्यायामिष्ट्वेति समाप्ते यागे पशु- कामेष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम्, परोवरीयस्त्वदि- वद्, यथोद्गीथोपासनासाम्येऽपि आदित्यगतहिरण्यमभ्युत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनातः परो- वरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । परस्मात्परश्च वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः (३) सम्पन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमुद्गीथे भावयि- तुं भाकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानि त्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

स्फुटतरं भेदावगमे सञ्ज्ञैकत्वं नामेदसाधनमतिप्रसङ्गापातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोच- नयामेदप्रत्ययोऽन्तरङ्गस्थानपेक्षश्च । सञ्ज्ञैकत्वं तु श्रुतिबाह्यतया वहिरङ्गं च पौरुषेयतया सापेक्षश्च । तस्माद्दुर्बलं नामेदसाधनायालमिति ॥ ८ ॥

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

“अध्यासो नामे”ति (पृ० ७६६ पं० १६) । गौणी (४) बुद्धिरध्यासः । यथा माणवकेऽनिवृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति । एवं प्रतिमायां वायुदेवबुद्धिनाम्नि च ब्रह्मबुद्धिस्तथोक्तार उद्गीथबुद्धिव्यपदेशाविति । अपवादैकत्वं विशेषणानि चोक्तानि । (५) एकार्थेपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते । यथा वैद- देव्यामिक्षा विज्ञानमानन्दम् । व्याख्यायाश्च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करो

(१) नन्वेवमपि दधिपयसोस्तण्डुलानां च मिश्रणमेव भवति कथमधिकरणार्थलामस्तत्राह नचेति । अधिकगवां दोहविधानादधिपयसोः प्रभूतत्वम् ।

(२) प्रकृतेति । प्रकृतस्य दर्शपूर्णमासकर्मणो ब्रह्मद्वारेणाधिकारावगमात् सम्बन्धावगमादगत्या वा- व्यमेदस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः ।

(३) भवतु परस्मात्स्वरप्राणादेः परोवराच्च तस्मादेव वरीयान् वरतरं उद्गीथः कथमनन्तस्तत्राह पर- मात्मरूप इति । परमात्मवृष्ट्यासाक्षद्रूपसम्पत्तिरित्यर्थः ।

(४) भाष्योक्तस्य भेदबुद्ध्यावबुतमानायानन्यतरबुद्धिकपस्याध्यासलक्षणस्य स्मृतिरूप इत्यत्राधिक- पूर्णकत्वस्य वर्णितत्वादयुक्तत्वमत आह गौणीति ।

(५) उद्गीथोक्ताशब्दयोरैक्याद्यर्थे पर्यायत्वान्तरप्रयोगादेकत्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्यैकार्थेपीति ।

पिकः कोष्ठिल इति । विमुक्ष्यानध्यवसायलक्षणं पक्षं गृह्णाति “तत्रान्यतमे”ति (पृ० ७६७ पं० १०) । सिद्धान्तमाह । “इदमुच्यते व्याप्तेश्च” (१)प्रत्यनुवाकप्रत्ययच-
मुपक्रमे च समाप्तौ चोद्धारः सर्ववेदव्यापीति किञ्चित्तोयमोकारस्तत्तदाप्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै-
तस्मै कामावाप्यादिकलायोपास्यत्वेनाधिक्रियत इत्यपेक्षायामुद्गीथपदेनेति विशिष्यते ।
उद्गीथपदेनोकाराद्यवयवघटितसामभक्तिभेदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावनपपत्तेस्तत्स-
म्बन्धवयव ओङ्कारो लक्ष्यते, न पुनरोङ्कारेणावयविन उद्गीथस्य लक्षणा । ओकारस्यैवोपरि-
ष्टातु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यामानत्वात् । दृष्टव्यं समुदायशब्दो-
वयवे लक्षणया यथा प्राप्नो दग्धः पटो दग्ध इति, तदेकदेशदाहे अध्यासे तु लक्षणा फलक-
ल्पना च । तथा (२)ह्याप्यादिगुणकप्रणवोपासनादिदमुद्गीथतोपासनम्प्रणवस्यान्यत्र चात्राप्या-
दि उपासनेष्विव फलं श्रूयते । तस्मात्कल्पनीयम् (३)उद्गीथसम्बन्धिप्रणवोपासनाधिकारपरे
वाक्ये परार्थे नायं दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बलीयसी लाघवात् । लक्षणया हि
लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य
तीरस्य वाक्यार्थेन्तर्भावोऽधिकरणतया । गौर्वाहीक इत्यत्र तु गोसम्बन्धितिष्ठन्मूत्रपुरीषादि-
लक्षणया न तत्परत्वं गोशब्दस्य, अपि तु तत्कक्षाध्यवसिततद्गुणयुक्तवाहीकरत्वमिति
गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वम्, (४)तदिदमुक्तं “लक्षणायामपि त्वि”ति (पृ० ७६८ पं० १०) ।
गौण्यपि वृत्तिर्लक्षणावयवत्वाल्लक्षणेष्वा । (५)यद्यपि वैश्वदेवीपदमामिक्षायाम्प्रवर्तते तथाप्य-
र्थभेदः स्फुटतरः । आमिक्षापदं हि रूपेणामिक्षायाम्प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदन्तु तस्यामेव विश्व-
देवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्यै-
कार्थ्ये । न च व्याख्यानमुभयोरपि प्रसिद्ध्यर्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

एवं शब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थत्वात्साक्षाच्छब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानात्
शाखान्तरगतस्य चानुक्रमतया सन्निधानाभावाच्च कौषीतकिप्राणसम्बादवाक्ये प्राणस्य वसिष्ठ
त्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठस्वमात्रेणेति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सत्यं सन्निहितं परामृशति एवङ्कारो न तु शब्दोपात्तमात्रं सन्निहितम्,
किन्तु यच्छब्दाभिहितार्थनान्तराधिक्यतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेव । यथा

(१) ओङ्कारस्य शब्दविशेषात्मकस्य निखिलवेदव्याप्तिमाह प्रत्यनुवाकमिति । तद्विशेषज्ञानार्थमुद्गीथ-
वृत्तेर्विशेषणमित्याह किञ्चित्तोयमिति ।

(२) ननु किमिति फलकल्पना, आप्यादिकलस्य श्रुतत्वादत आह आप्यादिगुणेति । ओङ्कार उद्गी-
थस्तीस्मिन्नाप्यादिगुणवृत्तेस्तिस्मिन्नाप्यादिदृष्टेः शोपास्यरूपभेदाद्देह इत्यर्थः ।

(३) सिद्धान्ते फलकल्पना वारयति उद्गीथसम्बन्धीति । उद्गीथभक्तिसम्बन्धिनः प्रणवस्योपासनायः
अधिकारप्रतिपादनं, तत्परवाक्ये तु न फलकल्पनादोषः, आप्यादिदृष्टिविधानायोगमित्येतदङ्कारमिति वाक्येन
विशिष्टप्रणवसमर्पणेन पृथगुपासनविध्यभावात् । आप्यादिगुणविशिष्टप्रणवोपासनायाश्च ‘आपयिता इ वै का-
मानां भवती’त्यादिना फलप्रवणोच्यर्थः ।

(४) वाच्यार्थं विहाय यल्लक्ष्यते तन्मात्रपरत्वमिति लक्षणायः मध्यवधानं गौण्या तु लक्षणीयार्थद्वाराऽ-
र्थान्तरे शब्दस्य वृत्त्या व्यवधानमिति तयोर्भेदो बोध्यः ।

(५) एवमध्यासपक्षं दृषयित्वैकत्वपक्षं दृषयति यद्यपीति ।

यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति इत्यभ्यभिचारितकृतसमन्वया जुह्वोपस्थापितः ऋतुः । तस्माद्-
पास्यफलप्रत्यभिज्ञाना(१)तद्व्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि जुह्वौ सज्जिधानात्प्रकृत-
परामर्शिनैवङ्कारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौषीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवङ्कारेण शक्यते
परामर्शुम् । तथाभ्युपेत्यापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं "तथापि तस्मिन्नेव
विज्ञाने वाजसनेयेऽपि ब्राह्मणगतेनैति श्रुतहानि"रिति । (५० ७७० पं० ७)
(२)केवलस्य श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहित-
मन्यत् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयायचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

(३)गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थमिदमधिकरणम् । यथैकस्य
ब्रह्मणः सम्पद्द्वामत्वादयः सत्यकामादयश्च गुणा न सङ्कीर्णैर्न एवमानन्दविज्ञानत्वाद्यो
विभुत्वानित्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्कीर्णैर्न, तत्सङ्कीर्णैर्वा सम्पद्द्वामत्वादयोऽपि सत्य-
कामादिभिः सङ्कीर्णैर्न नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्त्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः ।

राक्षान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चातुष्ठेयतया चाव्यवस्थायवस्थे व्यवतिष्ठेते ।
वस्तुधर्मो हि यावद्वस्तु व्यवतिष्ठेते, नासवेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम् ।
विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतन्त्रः, पुरुषप्रयत्नश्च यत्र यावद्गुणविशिष्टे ब्रह्मणि चोदितः स तावदेव
व्यवतिष्ठेते नाविहितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति, तस्य विधितन्त्रत्वाद्विधेय व्यवस्थानात् ।
तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मत्वात्समत्तयोक्ता यत्रयत्र ब्रह्म श्रूयते तत्रतत्रानुक्ता अपि लभ्यन्ते ।
सम्पद्द्वामादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिष्वपि यथाविध्यवतिष्ठन्ते न तु यथावस्तिवति सिद्धम् ।
प्रियशिरस्त्वादीनां तृपास्यत्वमारोप्य न्यायो दर्शितः । तस्य तु विषयः सम्पद्द्वामादिरुक्तः ।
मोदनमात्रं मोदः, प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ताविसौ परस्परपेक्षानुपचयापचयौ ॥ ११—१३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

(४)'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितम्,
आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम् । तत्र अत्येकमर्थादिपरत्वप्रति-

(१) उपास्यमाणस्य प्रत्यभिज्ञानावदातिलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः ।

(२) ननु शास्त्रान्तरियगुणोपसंहारेऽपि स्वशास्त्रागतगुणस्वीकारात्कथं श्रुतहानिप्रसक्तिर्यतो भाष्ये
निविध्यतेऽत आह केवलस्येति । केवला हि स्वशास्त्रायां श्रुतास्तेषां केवल्यहानिरश्रुतोपसंहारे सतीति
शङ्केत्यर्थः ।

(३) ननु वेद्यब्रह्मैक्याद्गुणोपसंहार उन्मर्गप्राप्तः, न चात्रापवादकमेवंशब्दवत् किञ्चिदुपलभ्यते त-
त्किमर्थमधिकरणमिदमाभ्यतेऽत आह गुणेति । यथानन्दादयो ब्रह्मैक्यात्सर्वशास्त्रासूपसंहियेत् तर्हि सं-
ज्ञामत्वादयः किमिति नापसंहृता इति प्रतिबन्धाशङ्कायां संयद्द्वामत्वादय उपासनार्थं विधेया, सत्यज्ञानादयस्तु
वस्तुतत्त्वप्रमित्यर्था इति विशेषप्रदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारार्थमयमारम्भ इत्यर्थः ।

(४) ब्रह्मत्वभावभूतोपसंहार्यधर्मचित्तनानन्तरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वरूपधर्मस्य । ब्रह्म-
प्रतिपत्त्युपायत्वचित्तनादानन्दाधिकरणाध्यानाधिकरणयोरवाप्तरसंगतिश्च बोध्या ।

पादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्तत्परत्वे च सम्भवति न तत्तदातिक्रमणे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्याय्यम् । न च प्रयोजनाभावादसम्भवः, सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याभ्यानप्रयोजन-
त्वात् । तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः । तथा हि स्मृतिः—

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु सप्त पूर्ण सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्ण (१)शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्ताचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते । इति ॥

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परस्वपराण्येतानि वाक्या-
नीति प्राप्ते, उच्यते—इन्द्रियेभ्यः परा छर्था इत्येष तावत्सन्दर्भो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रती-
यते नाभ्यानविधिपरः । तदश्रुतेः, तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्यय-
परत्वं सर्वेषाम् । दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविधोपशमः,
तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्यासोपशमलक्षणत्वेन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न
दृष्टमस्ति प्रयोजनम् । न च दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पना न्याय्या । न च परमपुरुषार्थहेतु-
परत्वे सम्भवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माददृष्टप्रयोजनवत्त्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादना-
र्थोऽयं सन्दर्भ इति गम्यते । किं चादरादप्ययमेवास्वार्थ इत्याह “अपि च परप्रतिषे-
धेने”ति । नन्वत्राभ्यानविधिर्नास्ति तत्कथमुच्यते आभ्यानायेत्यत आह—“आभ्याना-
ये”ति ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात्प्रमाणानां विशेषतश्चागमस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य चा-
त्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वावधारणात्, वस्तुतश्च दुरधिगमत्वात् । अर्थादीनां च सुग-
मत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशयातिशयः (२) इवाशयातिशयः ।
तत्तत्पर्यतेति यावत् । किञ्च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण वि-
चक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह—“अपि च सोऽचनः पारमाप्नोति”इति ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

(३) श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता । परमेश्वरादिरण्यगर्भकर्तृको.

(१) इदमपि मन्वन्तरविशेषणम् । तत्र भूतसहस्रशब्दादिध्यायिनो भौतिकाः । करणामिमाण्यादित्यादि-
देवताध्यायिन आभिमानिकाः । अन्तःकरणध्यायिनो बौद्धाः ।

(२) अचेतनायाः श्रुतेरभिप्रायायोगाङ्गाप्ये आशयशब्दो गौण इत्याहाशयतिशय इवेति । किञ्चा-
र्थादिपरत्वे वाक्यभेदेन प्रतिपादिते प्रकरणोत्कर्षः स्यान्निर्गुणविधायान्तदुत्तुयोगात्पुरुषपरत्वमात्रप्रतिपादने चैक-
वाक्यत्वं लभ्यते इत्याह किञ्चेति । एतत्प्रकरणस्थं सोऽचन इत्यादिवाक्यमेव श्रुत्यन्तरं बोध्यम् ।

(३) ननु एक एवात्र आसीदिति प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् ऐक्यतेतीक्ष्णत्वभ्रवणाच्च परमेश्वरे
गम्यमाने कथं हिरण्यगर्भशङ्केत्यत आह श्रुतिस्मृत्योरिति । आत्मा वेति वाक्यं हिरण्यगर्भपरं महाभूतमृष्ट-
विषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वात्, आत्मैवेदमग्रे आसीत्पुरुषविधः, स ए शरीरी प्रथम इति च वाक्यवदिति
अनुमानाच्च लिङ्गद्वयमन्यथा नेयमित्यर्थः ।

पलब्धा सेयमिह महाभूतसर्गमनभिषाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गमयति । पारमेश्वरसर्गस्य महाभूता-
काशादिवाक्यस्य च तद्वैपरीत्यात् । (१) अस्ति हि तत्सर्वैकस्य विकारान्तरापेक्षया प्रत्वमस्ति
चेक्षणम् । (२) अपि चैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता ।
तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते । अपि च ताभ्यो गमानयेदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता
विशेषवत्परमात्मसु प्रसिद्धाः । ततोऽप्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगश्चात्रा-
पि (३) दृष्टस्तस्मादपरात्माभिलापोऽयमिति प्राप्ते—

उच्यते—परमात्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु ‘एतस्मादात्मन आकाशः स-
म्भूत’ इत्यादिषु । तस्मादुत्तरात्स ऐक्षतेतीक्ष्णपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणादात्मेत्यवधारणाच्च । एतद-
भिसंहितम् । मुख्यं तावत्सर्गात्प्राक्केवलत्वमात्मपदत्वं स्रष्टृत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः ।
तदस्ययामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । न च महाभूतसृष्ट्यनाभिधानेन लोकसृष्ट्य-
भिधानमनुपपत्तिर्बीजम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा कचित्तेजःपूर्वकसृष्ट्य-
भिधानं न विरुध्यते ‘एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत’ इति दर्शनात् । आकाशं वायुं सृष्टेति
हि तत्र प्रयुक्तव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य
श्रुतिसिद्ध्यर्थं श्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे सर्गस्य शैथिल्य-
मादरणीयम् । अपि च स्वाध्यायविषयधीनग्रहणो वेदराशिरध्ययनविषयापादितप्रयोजनवद-
र्थाभिधानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथानुमन्यतेतराम् । यथा चास्य ब्रह्मणो-
चरत्वे परमपुरुषार्थोपयिक्तत्वं नैवमन्यगोचरत्वे, तदिदमुक्तम्—“योऽप्ययं व्यापारविशे-
षानुगम” इति । (४) न च लोकसर्गोपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन
इत्यत्रैवो (५) कम् । तस्मादात्मैवाप इत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण चेक्षणेन मध्ये परामर्शादुपरिष्टात्
(६) भेदजातं महाभूतः सहानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलापत्वमेवास्तेति
निश्चयते । यत्र तु पुरुषविद्यादिश्रवणं तस्य भवेत्स्वन्यपरत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्व-
मवदातम् ।

अपरः (७) कल्पः । सदुपक्रमस्य सन्दर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकाग्र्यमाहो स्विदुर्ध्वमे-
दः । (८) तत्र सच्चिदानन्दस्याविशेषेणात्मनि चात्मनि च प्रवृत्तेनात्मार्थत्वं किन्तु समस्तवस्तव-

- (१) पारमेश्वरलिङ्गत्रयस्यान्यथानयनप्रकारं दर्शयति अस्ति इत्यादिना ।
(२) सन्दर्भस्यायं वक्तुं पूर्ववाक्यमनुसन्धत्ते अपि चैतस्मिन्निति । अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते-
रेतो देवा इत्यादिना प्रजापतिकर्तृका सृष्टिरुक्त्यर्थः ।
(३) आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति वाक्ये ।
(४) महाभूतानुपसंहारेऽपि परमात्मा प्रत्येतुं शक्य इत्याह नचेति ।
(५) संज्ञासृष्टिवत्पत्त्यायाधिकरणे (२ अ० ४ पा० १० सू०) एव ।
(६) एष ब्रह्मैव इन्द्र इत्यादिवाक्ये च ।
(७) पूर्ववर्णके विद्यैक्यगुणोपसंहारानिरूपणात्पादसङ्गतिरिति ध्येयं वर्णकान्तरमारभते अपर इति ।
कल्पः—प्रकारः ।

(८) पूर्वं वाक्येक्यवलादर्थान्तरत्वमविवक्षित्वा विद्यैक्यमुक्तं अत्र तु भिन्नार्थोपक्रमेण वाक्यभेदादिव-
भेद इति पूर्वपक्षयति तत्रेति ।

नुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्विचार्यत्वम् । स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमानुरोधेन सम्प्रत्यर्थतया व्याख्येयः । तद्वि सत्सामान्यं परमात्मतया सम्पादनीयम् । तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादित्येवं प्राप्ते,

वच्यते—आत्मगृहीतिर्वाञ्छसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात् । अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य अपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं, सत्त्वं त्वात्मघातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सञ्चिती । अभ्युपेत्याह (१)सच्छब्दस्य सत्तासामान्याभिधायित्वात्प्रतिष्याक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते । निर्णीताथार्थिकमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना न पुनः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः । (२)अपि च सम्पत्तौ फलं कल्पनीयम् । न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसम्भवः । न खल्वाराद्वृत्ते ज्ञाते शिक्षापादयस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमनात्मार्यत्वे स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्मार्यत्वमेवेति सिद्धम् । (३)अत्र च पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभावमेति ॥ १६ ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह “छान्दोगा वाञ्छसनेयिनाञ्चे”ति । (४)अननं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमनमं कुर्वन्तः अनमताच्चिन्तनमिति मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तद्व्यापयन्तमिति चिन्तनमुक्तम् । संशयमाह “तत्किमिति”ति । खुरवमात्रेणा(५)पातत समयविधानपक्षं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमालम्बते पूर्वपक्षी “अथ वाचमनमेवे”ति । यद्येवमनमतावद्गीर्तनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—“तस्यैव तु स्तुत्यर्थमिति”ति । अयमभिसन्धिः । यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यर्थमाचमनविधानमस्ति तथापि प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तदङ्गत्वेनाप्राप्तमिति विधानमर्थवद्भवति अनृतवदनप्रतिषेध इव स्मार्तं ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाप्तातो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाज्ञतयार्थवानिति ।

राष्ट्रान्तमाह “एवं प्राप्त” इति । चोदयति “नन्विद्यं श्रुति”रिति । परिहरति “ने”ति । तुल्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नातुल्यार्थयोरित्यर्थः । अभिप्रायस्य पूर्वपक्षबीजं निराकरोति “न चेयंश्रुति”रिति । (६)कत्वर्थपुरुषार्थयोरनृतवदनप्रतिषेधयोर्युक्तमपी-

(१) सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वेऽभ्युपगते वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमाह सच्छब्दस्येति । सदेवेत्येतद्वाक्यमात्मन्येव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ।

(२) अवृष्टफलकल्पनाप्रसङ्गाच्च न सत्तायामात्मसम्पादित्वाहापि चेति ।

(३) वर्णकद्वयप्रयोजनं विभजते अथ चेति । पूर्ववर्णकस्य-पूर्वपक्षे ऐतरेयवाक्यं हिरण्यगर्भोपास्तिपरं, तत्सिद्धान्ते तु तद्वाक्ये ब्रह्मभावनापरं ब्रह्मत्वप्रतिपादनद्वारेणार्थात् तद्भावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अस्मिन्स्तु वर्णके पूर्वपक्षे छान्दोग्यवाक्यं सत्तासामान्ये ब्रह्मत्वसम्प्रत्यर्थं वाञ्छसेनविवाक्यं त्वामनो ब्रह्मत्वगोचरमिति विधाभेदः । सिद्धान्ते द्वे अपि वाक्ये प्रत्यङ्गस्यैवगोचरे इति भेदोऽनन्तरोक्तत्वात् ज्ञायत एवेति नोक्तः ।

(४) अनशब्दस्य प्राणवृत्तौ योगमाह्वानमिति । अननं चेष्टां करोतीत्यन इत्यर्थः ।

(५) यथा ह्यनिर्णीयैव खुरशब्दमात्रेणाश्वो धावतीत्युच्यते एवमेतदपीत्यर्थः ।

(६) स्मार्तोऽनृतवदनप्रतिषेधः पुरुषार्थत्वाज्ज्योतिष्टोमेन प्राप्नोतीति ज्योतिष्टोमे पृथक्प्रतिषेधोऽर्थवान्, आचमनविधिस्तु स्मार्तो ‘द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्’ इत्यादिः सकलकर्मगोचरः प्राणोपासनेपि प्राप्नोतीति तदङ्गाचमनविषयत्वे अन्तेरनुवादकत्वं स्यादित्याह क्त्वर्थेति ।

नरुक्तस्यम्, इह तु स्मार्तमाचमनं सकलकर्मज्ञतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तेनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम् । न च स्मार्तस्यानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति । मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाकरोति—
 “अत एव नोभयविधानम्” । युक्त्यन्तरमाह “उभयविधाने चे”ति । उपसंहरति “तस्मात्प्राप्तमेवे”ति । “न चायमनग्नतावाद”इति । स्तोतव्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अपि च मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं स्तुयेत । न चानमतासङ्कल्पोन्यतः प्राप्तो यतः स्तावको भवेत् । न चाचमनमन्यतोप्राप्तं येन विधेयं सस्तुयेतेत्याह “स्वयं चानग्नतासङ्कल्पस्ये”ति । अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतेवेत्युचिततन्तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगतिस्त्वे सत्यनेकार्थता कल्प्यते, सङ्कल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नाथं दोष इत्याह नचैवं सत्येकस्याचमनस्येति । अपि च दृष्टिचोदनासाहचर्यादृष्टिचोदनेनैव न्याय्या न चाचमनचोदनेत्याह “अपि च यदिदं किञ्चे”ति । यथा हि श्वादिमर्यादस्याजस्यास्तुमशक्यत्वाद्गदृष्टिबोधते एवमिहाप्यपां परिधानासम्भवादृष्टिरेव बोध्यत इत्यजदृष्टिविधिसाहचर्यादुगम्यते । (१) अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्टयभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शब्ददृश्यनान्तरीयकतया साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारस्त्ववधारणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति (२) विशेषः । किं च छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः । एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादिति वद्विविधत्वमविवक्षितम् । मन्यन्त इति त्वप्राप्तार्थत्वासमिधो यजतीत्यादिवद्विधिवेत्याह—“अपि चाचमन्ती”ति । शेषमभिरोहितायम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

(३) इहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । द्वयोर्विध्याविध्योरेकशाखागतयोरगुह्यमाणविशेषतया कस्य को मुख्योनुवाद इति विनिश्चयाभावादज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तप्रवर्तनारूपस्य च विधित्वस्य स्वरसंक्षेपभयत्रोपासनाभेदः । (४) न च गुणान्तरविधानायैकत्रानुवाद, उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाद्वैतभावात्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्ते, उच्यते (५) नैककर्म्यमेकत्वेन प्रत्यभिज्ञा

(१) अशब्दत्वात् सर्वाभाभ्यवहारबोध्यते इति भाष्योक्तमसङ्गतं सर्वाज्ञदृष्टेरपि सिद्धान्तसम्मतया अशुतत्वादित्याशङ्क्याहाशब्दत्वं चेति । तथापीति शब्ददृश्यं शब्दपकाशितं ज्ञेयं प्राणस्य सर्वाज्ञत्वं, तज्ज्ञातरीयकत्वेन दृष्टिर्ज्ञेयशब्देन क्रियमाणोपलभ्यते अभ्यवहारस्तु न क्रियतेऽपीति न बुद्धिस्थ इति वैषम्यमित्यर्थः ।
 (२) प्राणस्य समस्तमज्ञं क्षुतं प्राणविच्च तदात्मनि, तेनापि सर्वमज्ञमभ्यवहर्तव्यमिति योग्यतामात्रेणेत्यर्थः ।

(३) पूर्वाधिकरणे प्राप्ताचमनानुवादेनानप्रताचित्तनं विधेयमित्युक्तमिह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वांशुवादत्वमित्यनिर्णयादयोरपि विधाविधित्वमिति पूर्वपक्षमाहेति ।
 (४) निरुणे कर्मणि विहिते तदनुगुणो विधीयते यथाप्रियोत्रं जुहोतीति विहितनिरुणकर्मनुवादेन दध्ना जुहोतीति दधियुगः, शाण्डिल्यविधाविध्योस्तुमशोरपि सशुणत्वाजान्यतरस्यानुवादतेत्याह नचेति ।
 (५) ऐकविधमित्यर्थः, तत्र हेतुरेकत्वेनेति । उभयत्र मनोमयत्वादिगुणाविशिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञानादिति तदर्थः ।

जात् । न चापह्यमाणविशेषता, यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्र च्छत्रचामरपताकाहास्तिका-
श्वीयशाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककर्पाणिकप्राधिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कति-
पयगजवाजिपदातिभाजि तदमात्ये, तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरन-
र्थिका प्रत्यभिज्ञानदाढ्यार्यत्वात् । अस्तु वा ऽस्मिन्निस्त्यनुवादो न ह्यनुवादानामवश्यं सर्वत्र
त्रयोजनवस्वम्, अनुवादमात्रस्यापि (१) तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यके ऽप्यु-
पासनं तद्गुणेनोपसंहारादिवदिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

(२) यथेकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां
सङ्करः, तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदान्मण्डलद्वयवर्तिन उपनिषदोरपि सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति च
प्रकृतपरामर्शत्वाद्भेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात् अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्ज-
नत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद् (३) गुणसङ्करः ॥ २० ॥

इति प्राप्त उच्यते-

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

(४) सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवंस्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञा-
यमानत्वात्तन्मात्रसम्बन्धित्वाच्च धर्माणाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सवि-
शेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । नहि दण्डिनं
पुरुषमानयेत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न
तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा चाचार्यस्य गच्छतो ऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति,
तस्मान्नोपनिषदोः सङ्करः किन्तु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अतिदेशादप्येकमेव, तत्त्वे हि नातिदेशः स्यादिति (५) ॥ २२ ॥

सम्भृतिशुब्ध्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं दिवमाततान ।

(६) ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पष्टितुं कः ॥

ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे आस । (७) यद्यपि तासुतासु शाण्डिक्यादिविश्या-

(१) आग्नेयेककालत्वादिविषयस्येत्यर्थः ।

(२) भाष्योक्ते उपनिषदौ सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानभेदेन व्यवस्थया ऽनुचित्त्वेन उक्तं द्वे अप्युभयत्रे-
ति स्थानभेदात्सत्यब्रह्मैक्याच्च संशये सङ्गतगर्भं पूर्वपक्षमाह यथेकस्यामिति ।

(३) शाण्डिक्याविधौ ।

(४) सत्यं न गुणभूतं स्थानमात्रं तच्छब्देन परामृश्यते, नापि तद्विशिष्टं धर्मः किन्तु स्थानविशिष्टं
अक्षेप, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तथैव प्रकृतत्वात्, तथाच विशिष्टस्य विशिष्टान्तरेऽनुगमनाशोभ-
यशोभयनामचिन्तनमित्यभिप्रायेण सिद्धान्ताशयमाह सत्यामिति ।

(५) भिन्नाभिष्ठानत्वादिति शेषः । (६) देशतोऽपरिच्छेदमुक्त्वा कालतस्तमाह ब्रह्मभूतानामिति ।

(७) पूर्वाधिकरणे स्थानविशेषेणानुपसंहार उक्तः, तस्यातिदेशोऽयं अस्यापिकाशङ्कामाह यद्यपीति ।

स्वायतनमेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं सम्भूत्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्यायतनमेदः प्रतिभाति । तथापि 'ज्यायान् दिव' इत्यादिना सन्दर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यासु च विद्यास्वायतनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्याभिज्ञासम्भवात् । सम्भूत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु (१)मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानिपि तत्राश्रुतान् गुणानुपसंहारयति न त्विह सम्भूत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति । (२)या तु काचिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्यास्तत्प्रकरणाधीनत्वात्तावन्मात्रं प्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण सम्भूत्यादीननुकष्टमुहति, तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम् । ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्याभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम्, भूयसीनामैक्यप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं "सम्भूत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्चे"ति । तस्मात्सम्भूतिश्च शुभ्याप्तिश्च तदिदं सम्भूतिशुभ्याप्यपि चातः प्रत्याभिज्ञानाभावाच्च शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंहियत इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

(३)पुरुषयज्ञत्वमुभयप्राप्यविशिष्टम् । (४)न च विदुषो यज्ञस्येति न सामानाधिकरण्यसम्भवः, यज्ञस्यातेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतनत्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यसम्भवः । तस्मात् पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मरणावस्थात्वादिसामान्याच्चैकविद्याध्यवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—यादृशं ताण्डिनौ पैङ्गिनौ च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायुषश्च त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अग्निशिखादीनां च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम्, तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । न ह्यात्मा यजमान इत्यत्रायमात्मशब्दः स्वरूपवचनः न हि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति, कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । (५)चेतनाचेतनयोर्व्यङ्ग्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणोश्चचेतनत्वात्, यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वत्त्वं चोपपद्यते । तथा चायमर्थः—एवंविदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी

(१) तत्र किं सम्भूत्यादिविद्यायाः शाण्डिल्यादिविद्यानां साधारणगुणसाम्यादेकत्वमुक्तं साधारणगुणसाम्यादयवोभयत्र ब्रह्मात्रप्रत्यभिज्ञानादिति विकल्प्य नाय इत्याह मिथ इति ।

(२) द्वितीय आह या त्विति । शुभ्याप्यादिगुणा यद्यपि सम्भूत्यादिविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यायां च तुल्याः, तथापि तेषां वैश्वानरषोडशकलादिविद्यास्वपि साधारण्येन तासामपीतरेतरमैक्यापादकत्वेनातिप्रसङ्गित्वाच्च विधेयबोधनद्वारा सम्भूत्यादिगुणकर्षकत्वं किन्तु शाण्डिल्यविद्याप्रकरणपाठात्तावन्मात्रं शाण्डिल्याविद्यास्वरूपीकर्तव्यम् ।

(३) असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्सम्भूत्यादौ विद्याभेदः उक्तः इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्वैक्यमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षयति पुरुषयज्ञत्वमिति । पुरुषे यज्ञत्वसम्पत्तेरविशेषादित्यर्थः ।

(४) तैत्तिरीयके पुरुषयज्ञत्वसम्पत्तिरसिद्धा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्सम्बन्धियज्ञप्रतीतेः, न चैते षष्ठ्यौ समानाधिकरणे, आत्मा यजमान इति विदुषो आत्मनो यजमानत्वनिर्देशात्, एकस्य च यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादत आह न च विदुष इति ।

(५) न केवलं यज्ञस्वरूपस्य मुख्ययजमानत्वासम्भवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योश्च न मुख्यसामानाधिकरण्यसम्भव इत्याह चेतनाचेतनयोरिति । विद्वान् चेतनस्तस्याचेतनयज्ञैक्यासम्भव इत्यर्थः ।

यज्ञः तस्य सम्बन्धितया यजमान आत्मा, तथा चारमनो यजमानत्वं च विद्वत्सम्बन्धिता-
च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथाऽऽत्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो-
यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम्, न च सखां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात् पुरुषयज्ञता
तैत्तिरीये नास्तीति तथा तावज्ज साम्यम् । न च पक्षीयजमानवेदविद्यादिसम्पादनं
तैत्तिरीयाणामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसम्पत्तिरप्येषां विलक्षणैव । तस्माद्भूयो
वैलक्षण्ये सति न किञ्चिन्मात्रसालक्षण्याद्विद्यैकत्वमुचितमिति प्रसङ्गात् । (१) अपि च तस्यैव
विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां
ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवंविदुष इति
श्रवणात् पूर्वोक्तपरामर्शात् तत्फलत्वश्रुतेष्वप्यतन्त्रम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचि-
तमित्याह—“अपि च ससंन्यासामात्मविद्यामिति । उपसंहरति “तस्मा-
दि”ति ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

विचारविषयं दर्शयति—“आथर्वणिकानामिति । आथर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे ते ते
मन्त्रास्तानि तानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाप्नोतानि । संशयमाह—“किमिम” इति ।
पूर्वपक्षं गृह्णाति—“उपसंहार एषां विद्यास्त्रि”ति । (१) सफला हि सर्वा विद्या आ-
प्नोतास्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि च समाप्नोतानि ‘फलवत्सन्निधावफलं तदज्ञमिति न्याया-
द्विद्याज्ञभावेन विज्ञायन्ते । चोदयति—“नन्वेषामिति । नह्यत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानसमाख्यानानि सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्णमासवारभ्य समि-
दादयः समाप्नोतास्तथा काश्चिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाप्नोतानि । (२) न
चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसन्निधानमात्रात्तादर्थ्यसम्भवः । न च श्रुतस्वाज्ञपरिपूर्णा
विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सन्निधिर्विशेषसम्बन्धाय
भवेदित्यर्थः । समाधत्ते—“बाढमनुपलभमाना अपी”ति । (४) मा नामभूत् फल-
वतीनां विद्यानां परिपूर्णज्ञानमाकाङ्क्षा, मन्त्राणां तु स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावानां
कर्माणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकाङ्क्षतां सन्निधाना-
दन्यतराकाङ्क्षानिवन्धनो रक्तपटन्यायेन सम्बन्धः । (५) तत्रापि च विद्यानां फलवत्ज्ञाता-

(१) अपि च तस्यैव विदुष इति भाष्यमुपादाय व्याचष्टे अपिचेति । विद्वत्सम्बन्धियज्ञानुवादेन तस्य
विद्वदङ्गैरङ्गकल्पनादेकवाक्यता न प्रतीयते तव तु विद्वान् यज्ञस्तस्य चात्मादयो यजमानादय इति विध्यावृत्त्या
वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) पूर्वाधिकरणे आत्मविद्यासन्निधौ श्रवणात्तैत्तिरीयशाखागतः पुरुषयज्ञो विद्याङ्गमित्यङ्गीकृत्यायुर्वृ-
द्धिकलविद्याया भेदः उक्तः, तदा प्रवर्ग्यादीनामपि विद्यासन्निध्याविशेषाद्विद्याङ्गत्वमिति पूर्वपक्षयति सफला हीति ।

(३) आकाङ्क्षाभावेपि सन्निधिरूपप्रकरणं स्यादित्याशङ्क्याह नचेति ।

(४) अङ्गप्रधानयोरितरेतराकाङ्क्षास्वरूपप्रकरणानुपलम्भेऽपि अङ्गकाङ्क्षया प्रधानाकाङ्क्षासुत्याप्य प्रक-
रणस्य सामान्यसम्बन्धसिद्धौ सन्निधेर्विद्याविशेषाङ्गत्वं मन्त्रकर्मविशेषाणामिति पूर्वपक्षमुपपादयति मानमेति ।
रक्तपटोति । यथा पटो भवतीति वाक्यानाकाङ्क्षत्वेऽपि सहोच्चारितरक्तपदस्याकाङ्क्षमेतरस्याकाङ्क्षासुत्याप्य रक्तः
पटो भवतीति वाक्यपर्यवसानमेवमिहापीति भावः । (५) ननु मयसम्बन्धेपि कस्याङ्गत्वमत आह तत्रापीति ।

दर्थमफलानां मन्त्राणां कर्मणां च । न च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गः कल्पनास्य
फलवत्सन्निधानेन तदवरोहात् (१) । “अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यादि”ति ।
इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सन्निधाने श्रुतमनाकाङ्क्षाया साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसाम-
र्थ्यात्, तस्या अप्याकाङ्क्षामुत्थापयति । उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति, असमर्थस्य चोप-
कारकत्वानुपपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः कल्पयति । (२) न च सत्यपि
सामर्थ्ये तत्र श्रुत्या अविनियुक्तं सवज्ञतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुति-
मर्थापत्त्या कल्पयति । आक्षिपति—“ननु नैषां मन्त्राणामि”ति । प्रयोगसमवेतार्थ-
प्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितोऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थे” इत्यत्र । न च विद्यासम्बद्धं
कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिदारभ्य ध्रूयते,
तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते—पुरस्ता(३)दुपसदां प्रवर्ग्येण प्रच-
न्तीति, उपसदां जुह्वदग्न्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात् । यद्यपि ज्योतिष्टोमविहृतावपि सन्त्यु-
पसदः, तथापि तन्नानुमानिक्यो ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया ज्योति-
ष्टोमाज्ञतेव वाक्येनावगम्यते । (४) अपि च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसद्वत्ति-
कृतावपि प्राप्तिः, प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वादिति न्यायाज्ज्योतिष्टोमे एव विधानमुपसदा सह
युक्तं, तदेतदाह—“कथं च प्रवर्ग्यादीनी”ति (पृ० ७९२ पं० १३) । सन्निधानार्थ-
विप्रकर्षेण वाक्यं बल्ये इति भावः । समाधत्ते—“नैष दोषः, सामर्थ्यं तावदि”ति
(पृ० ७९३ पं० १) । यथा ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी’ति मन्त्रे अग्नये-निर्वपामि-पदे पां
कर्मसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्यतया यथाकथञ्चिद्व्याख्यानमेवमिहाऽपि
हृदयपदस्योपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदान्तराणि गौण्या
लक्षणया च वृत्त्या कथञ्चिज्ज्ञेयानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रादेनियोगो
नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यत इत्याह—“दृष्टश्चोपासनोऽपि”ति । यद्यपि वाक्येन
बलीयसा सन्निधिर्दुर्बलो बाध्यते तथापि विरोधे सति, न चेहाऽस्ति विरोधः, वाक्येन

(१) उचरात्रिवर्तनात् ।

(२) सामर्थ्यमात्रेणाप्यज्ञादस्यान्वयानुपपत्त्या लिङ्गबलाच्छ्रुतिकल्पनामाह नचेति ।

(३) ननु तथापि उपसत्सम्बन्धोऽस्तु प्रवर्ग्यस्य कथं कर्मसम्बन्धस्तत्राह उपसदामिति ।

(४) उपसदां प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वाच्चन्ता तावदास्तामनारभ्यार्थातत्वादेव प्रवर्ग्यस्य प्रकृतावेव निर्वे-
सिञ्चयतीत्याहोपि चेति । शेषलक्षणे ‘तत्सर्वार्थमविशेषादि’ति (३ अ० ३ पा० सू० ३५) स्थितम् । अग्न-
रभ्य कञ्चित्क्रतुमधीयते ‘यस्य खादिरः सुबो भवति छन्दसामेव रसेनावयति यस्य पर्णमयी जुहुरि’त्यादि ।
तत्र किं खादिरत्वादि प्रकृतौ विकृतौ च निविशत उत प्रकृतौवेति संशये खादिरत्वादि सर्वार्थं प्रकृत्यर्थं अ-
प्रकरणाज्ज्ञेयं कस्यचित्प्रकरणे इदं श्रुतम्, तत्र क्रतुमाननियतसुवादिद्वारेण वाक्यात्सर्वार्थमिति पूर्वपक्षे, प्र-
कृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् (अ० ३ पा० ३ सू० ३५) प्रकृतिविकृतिगामिन्वे हि खादिरतादेर्विकृतावातिदेशतोऽना-
रभ्यार्थातादयस्यादुपसदात्वात्ते द्विरुक्तत्वं स्यात्तदयुक्तमतिदेशतः प्राप्नोति प्राप्तप्रापणवैयर्थ्यात्, नचातिदेशेन वि-
विकृतौ सुवादिप्राप्तिस्तस्माद्विरुक्तत्वाभावात् प्रकृतावेव निवेश इति यथासिद्धान्तस्तथैवाप्यनारभ्यार्थातत्वात्-
प्रवर्ग्यस्य प्रकृतौ विहितस्य सतोऽतिदेशेन विकृतावप्युपसदां प्राप्तिरित्येद्विरुक्तत्वाभावात् प्रकृतौ वेति न्याया-
ज्ज्योतिष्टोमे एवोपसदा सह विधानं युक्तमित्यर्थः ।

विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना विद्यायामपि विनियोगसम्भवात्, यथा 'ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेते'ति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यते—वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । अत्र हि क्त्वः समानकर्तृकत्वमवगम्यते घातु-सम्बन्धे प्रत्ययविधानात् । घात्वर्थान्तरसम्बन्धश्च कथं च समानः कर्ता स्यात्(१), यथेकः प्रयोगो भवेत् । प्रयोगाविष्टं हि कर्तृत्वम् । तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम् । तस्मात्समानकर्तृक-कत्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्घात्वर्थान्तरसम्बन्धाच्च । न च गुणप्रधानभावमन्त-रूपैकप्रयोगता सम्बन्धश्च । (२)तत्राऽपि वाजपेयस्य प्रकरणे समानानाद्वाजपेयः प्रधानम्, अङ्गं बृहस्पतिसवः । (३)न च 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते'त्यत्राङ्गप्रधानभावप्रसङ्गः, नह्येतद्वचनं कस्यचिद्दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समानात् । तथा च द्वयोः साधि-कारतया अगृह्यमाणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षया लाक्षणिकं समानकर्तृकत्वमित्यदोषः । (४)यदि तु कस्यांचिच्छाखायामारभ्याधीतं 'दर्शपूर्ण-मासाभ्यामिष्ट्वे'ति, तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारतया प्रतीते समप्रधानत्वमत्यक्तं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तरया-गो भवेत् । तस्मात्कालार्थोऽयं संयोग इति सिद्धम् ।

सिद्धान्तमुपक्रमते "एवं प्राप्त" इति (पृ० ७९४ पं० १) । 'हृदयं प्रविश्येत्ययं मन्त्रः स्वरसतस्तावदाभिचारिककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधदुपलभ्यते । तदस्याभिधानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाद्वलीयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग-पुनः क्रमात्, तस्माद्विज्ञेन सन्निधिमपोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते । यद्यपि चोपा-सनासु हृदयपदमाश्रय्य समवेतार्थत्वम्, तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थ-त्वम् । आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति । (५)न च सन्निध्युपगृहीतासूपासनासु मन्त्रमवस्थापयतीति युक्तम् । हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्येतरपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाणसहितस्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना चाल-यितुमशक्यत्वादेवं 'देवसवितः प्रसवयङ्गमि'त्यादेरपि यङ्गप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वे सिद्धे जघन्यो-विद्यासन्निधिः किं करिष्यति । एवमन्येषामपि श्वेताश्व इत्येवमादीनां केषांचिद्विज्ञेन केषां

(१) एकप्रयोगतामन्तरेणेति शेषः । व्यतिरेकसुक्त्वाऽन्वयमाह यदीति । यथेकः प्रयोगो भवेत्तर्ह्येव समानः कर्ता स्यादित्यनुषङ्गः । ननु भिन्नप्रयोगत्वेपि क्रिययोः कर्तृत्वाधिष्ठानपुरुषैक्यात् क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिस्त-त्राह प्रयोगाविष्टं हीति । करोतीति हि कर्ता भवति अधिष्ठानलक्षणार्था तु स एव दोष इत्यर्थः ।

(२) ननु भवत्वङ्गाङ्गित्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोः, कस्याङ्गत्वं कस्य वाऽङ्गित्वं तयोरत आह तत्रापीति

(३) यदि साधिकरयोरपि कर्मणोः क्त्वाश्रुत्याङ्गताङ्गिभावः तर्ह्येतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन परिहरति नचेति । वाजपेयप्रकरणे समानानाद्बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वमिदं नु वाक्यमनारभ्याधीतमिति नाङ्गा-ङ्गित्वबोधकमित्यर्थः ।

(४) ननु क्वचित्सोमप्रकरणे इदं वाक्यं श्रुतमतः सोमाङ्गता दर्शपूर्णमासयोरिति, नेत्याह यदि त्विति । अनारभ्याधीतवाक्यार्थ एवानुयते तत्रेत्यर्थः ।

(५) बहुपदसमवेतार्थताया एकपदसमवेतार्थता यद्यपि दुर्बला तथापि विद्यासन्निध्यनुगृहीता हृदय-मित्येकपदसमवेतार्थता मन्त्रस्य विद्याङ्गत्वं गमयेदत आह नचेति ।

विच्छ्रुत्या केषांचिप्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति । (१) कस्मात्पुनः सञ्चिचिल्लिङ्गादिभिर्वाच्यते इत्यत आह—“दुर्बलो हि सञ्चिधि”रिति प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्थते । तत्र तु श्रुतिके-
त्रयोः (२) समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे किं बलीय इति चिन्ता ।

अत्रोदाहरणम्—अस्यैन्द्रो ऋक् कदा चन स्तरीरासि नेन्द्र’ इत्यादिका । श्रुतिविनियोकत्रो
‘ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत’ इति । अत्र हि सामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गादिन्द्रे विनियोगः प्रतिभाति ।
श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या ऋचः
शेषत्वमवगम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराभेदादभूत् प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनो-
पपत्तेः, यद्यपि ऐन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरविरोधः, पदान्तर-
सम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतेः, तत्र च विपरीतं बलावलम् । तथापि
श्रुतिवाक्ययो रूपतो व्यापारभेदाददोषः, द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्तितया क्रिया
प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके क्रिया प्रति हि कर्मणः शेषित्वं
करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च क्रिया प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमा-
त्राप्रतीयते इति श्रौते । (३) सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवद्वाशेषि-
त्वस्याप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्तु
श्रौतः, (४) तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरुध्यत इति श्रुति-
लिङ्गविरोधे (५) किं लिङ्गानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सप्तम्यर्थे व्याख्यायता गार्हप-
त्यसमीपे ऐन्द्रयेन्द्र उपस्थेय इति, आहो श्रुत्यनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम् । प्रभवति
हि स्वोचितायां क्रियायां गार्हपत्यइतीन्द्र इन्द्रतेरैवव्यवचनत्वादिति । किं तावत्प्राप्तम्? श्रुतेर्लिङ्ग-
बलीय इति । नो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोक्युं शक्यते, यथा अग्निना
सिञ्चेत् पायसा दहेदिति । तस्मात्सामर्थ्यं पुरोघाय श्रुत्या विनियोक्यम् । तच्चास्या ऋचः
प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते । तथाहि—विहितपदतदर्थः (६) रुदाचनेत्यृचः स्पष्ट-
मिन्द्रमवगच्छति, शब्दाच्चैन्द्रयेत्यतः, तस्माद्दहनस्येव दहनस्य सालिलदहने विनियोगो
गार्हपत्ये विनियोग ऐन्द्र्याः । न च श्रुत्यनुरोधाज्जघन्यामास्थाय इति सामर्थ्यकल्पनेति साम-

(१) यत्तु वाक्यलिङ्गाभ्यामन्यत्र विनियुक्तयोरपि मन्त्रकर्मणोः सञ्चिधानाद्विधायामपि तदविरोधेन वि-
नियोगसम्भवादुभयार्थत्वमिति उक्तं, तदत्रूय परिहरति कस्मात्पुनरित्यादिना ।

(२) श्रुतिलिङ्गयोरिति । यत्रैक एव शेष एकेन प्रमाणेनैकशेषिणा सम्बन्धत्वेन बोधितः स एव प्रमा-
णान्तरेण शेष्यन्तरार्थत्वेन बोध्यते तत्रैकेनैव सम्बन्धे शेषस्य निराकाङ्क्षत्वादपरसम्बन्धो विरुध्यते तदनपे-
क्षे प्रमाणयोः परस्परविषयापहारेण भवितव्यम्, अत एकशेषविषययोर्भिन्नशेषिसम्बन्धबोधिनाः प्रमाणयोर्वाच्य-
बाधकत्वे स्थिते तदर्थे किं बलीय इति चिन्ता क्रियते श्रुतिलिङ्गद्वयेणेत्यर्थः ।

(३) श्रुती विनियोगे निरपेक्षे चेत्तर्हि वाक्येन किं बोध्यतेऽत आह सोऽयमिति ।

(४) ननु श्रुतिमात्रमपि लिङ्गेन न विरुध्यते इत्युक्तम्, अत आह तस्मादिति । वैयर्थ्याच्चैकं पदं
कदाचित्प्रयुज्यतेऽतः प्रतिनियतो श्रुतिवाक्यसम्बन्धौ, तत्र वाक्यगम्यस्य विशेषणविशेष्यभावस्यैवविधं शेष-
शेषित्वमिति श्रुतिर्वदति । एवं च श्रौतेन शेषशेषिभावेन लिङ्गस्य विरोध इत्यर्थः ।

(५) एवमुदाहरणं परिशोध्यधिकरणमारचयति किं लिङ्गस्यादिना ।

(६) अनेन वृत्त्यवधारणस्य प्रामाण्यं सूचितम् ।

तम्, सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदजुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् । तस्मादेन्द्रोऽत्र एव गार्ह-
पत्यसमीपे उपस्थातव्यः (१) इति प्राप्ते, अभिधीयते—

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोजकता । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता, ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति
लिङ्गज्ञानापेक्षत्वादुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । श्रुतिर्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते
सामर्थ्यविज्ञानम् । (२) अवगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तत्क्षिर्वाहाय सामर्थ्यं
कल्प्यते । तच्छ्रुतिर्विनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम्, न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे
तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयत इति श्रुतिर्विनियोगात्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदजुरोधेनाव-
स्थापनीया । (३) लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोजकं कल्पयित्वा श्रुतिम् ।
तथा हि—न स्वरसतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किन्वाह्वगिन्द्र इति, (४) तस्य
तु प्रकरणान्नानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितैदमर्थस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोग-
कल्पनायामपि श्रौताद्विनियोगात्कल्पनीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता
न तु तदर्थो विनियोगः । नहि श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थेनोपपादयितुम् । नहि त्रयोऽत्र
ब्राह्मणाः कठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो
वा न नोपहसन्ति शब्दाः, माठरश्चेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थमुत्पत्त्यानानुप-
पत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकसिद्धम् । न
च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ (५) युज्येते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकविरोधात् । तस्माद्विनि-
योजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च यावन्नलिङ्गाद्विनियोजिका श्रुतिं कल्पयितुं प्रकान्तव्यापार-
(६) स्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाङ्क्षं प्रमाणमिति कस्या-
नुपपत्त्या लिङ्गं विनियोजकं श्रुतिमुपकल्पयेत्, मन्त्रसामानानस्य प्रत्यक्षयेव विनियोगश्रुत्योप-
पादितत्वात् । यथाहुः—

यावदक्षातसन्निगद्यं ज्ञेयं तावत्प्रमित्यते । प्रमिते तु प्रमातृणां प्रमौक्तिकं विहन्यते ॥ इति ।

तस्मात्प्रतीतश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं (७) प्रथमां
वृत्तिमजहज्जघन्ययाऽपि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधो, यथा 'स्योनं ते सदनं
कुणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्संदिशते प्रतिलिष्टं ब्रीहिणां मेघसुमनस्य-

(१) प्रकाशयितव्यः ।

(२) यदि श्रुतिः सामर्थ्यज्ञानं नापेक्षते तदा योग्यतावधारणं व्यर्थं स्यादित्यभिप्रायः सिद्धेदित्यपि प्रमाणं
स्यादत आह अवगते स्थिति । यथा स्फोटे जाते बह्वेर्दाहशक्तिर्जायते न तु दाहकत्वं बह्वेः शक्तिशालापेक्षमेवं
श्रुतेः शेषत्वे ज्ञातेऽन्तरमर्थे तादृशी शक्तिः कल्प्यतेऽतो नार्थगतसामर्थ्यज्ञानं विनियोगकारणमित्यर्थः ।

(३) एवं श्रुत्यनपेक्षत्वपरं श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याख्याय लिङ्गस्य सापेक्षत्वेन दौर्बल्यप्रतिपादकं द्वितीयां
व्याचष्टे लिङ्गं स्थिति ।

(४) तस्य तु—मन्त्रस्येत्यर्थः । प्रकरणान्नानसामर्थ्यात्—अग्निचयनप्रकरणान्नानसामर्थ्यात् । तदस्य-
थानुपपत्त्या—इन्द्रस्वरूपमभिधानान्यथानुपपत्त्या । श्रुतिरेव—ऐन्द्रेन्द्रं प्रकाशयेदित्येवैकपा श्रुतिरेव ।

(५) नियोग—आज्ञा, अनुयोग—आक्षेपः । (६) प्रतिपत्तेति शेषः ।

(७) प्रथमामिति । प्रथमं मुख्यवृत्तिं यद्यजहनिष्ठेति नहि प्रसङ्गः जघन्ययापि वृत्त्या नेयमित्यर्थः ।

मान' इति । किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य, उत कल्प-
याम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सीदेत्येवमादिस्तु पुरोडाशासादन इति । यदि वाक्यं बलीयः
कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन्सीदेत्यादिः पूर्वैकवाक्यता-
मुपैति यत्तत्कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे
तत्प्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति, किं तावत्प्र-
श्नम् ? लिङ्गाद्वाक्यं बलीय इति, उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति । (१) इह हि यत्तत्पदसम-
न्विष्टाहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधान-
सामर्थ्यं कल्पनीयम्, यथा देवस्यत्वेति मन्त्रे ऽप्रये-निर्वपामी-ति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदे-
कवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना । तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाह्य
तदनुगुणतया सामर्थ्यं लक्ष्यं सन्न तद्यापादेयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पय-
तदनुगुणमेव कल्पयेत् । तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वासदनकरणे च पुरोडाशासादने
च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(२) भवेदेतदेवं यद्येकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अव-
धृतसामर्थ्यानां पदानां प्रदिल्लपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकत्वेनैकवाक्यत्वावधारणम् ।
यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि तान्येकं वाक्यम् ।
(३) अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रेषु प्रकाशमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने
तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सी-
देत्यादिः । ततश्च यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते, तावत्प्रतीतं सामर्थ्यमेकैकस्य
भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति । तथाच श्रुत्यैवैकैकस्य भागस्यैकत्र विनि-
योगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हती-
त्येकवाक्यताबुद्धिरुपपन्न्याभासो भवति लिङ्गेन बाधनात् । (४) यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति
तत्र समवेतार्थैकद्वित्रिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य
विनियोजकत्वम् । यथा ऽत्रैव स्थानन्त इत्यादीनाम् । तस्माद्वाक्यालिङ्गं बलीय इति सिद्धम् ।
वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम् । (५) अत्र च पदानां परस्परपेक्षावशात्कस्मिन्नि-
शिष्ट एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं, लब्धवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन
वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम् । कर्तव्यायाः खलु फलभावनाया लब्धवाक्यत्वार्थकरणाया इति-

(१) एकवाक्यतापूर्वकं सामर्थ्यकल्पनालिङ्गस्योपजीव्य वाक्यं लिङ्गादलवदिति सोदाहरणमाह इह
हीत्यादिना ।

(२) मन्त्रभागयोस्त्वनयोऽपस्तरणासादनार्थयोः पृथगर्थाभिधानसामर्थ्यस्यैकवाक्यतामनपेक्षेयवार्थमती-
तिकार्यवशेन सिद्धत्वाच्च वाक्यपूर्वकं लिङ्गस्येति सिद्धान्तयति भवेदेतदेवमिति ।

(३) ननु भावनैव प्रधानं कथमुपस्तरणादेः प्राधान्यमत आहानुष्ठेय इति ।

(४) यदि लिङ्गाभ्यां मन्त्रभागयोरर्थभेदेन वाक्यं भङ्गत्वा विनियोगस्तर्हि देवस्येत्वत्यत्रापि लिङ्गाद्वाक्यं
भङ्गत्वा भेदेन विनियोगः स्यात् तथाचात्रापि समवेतार्थसदनादिपदातिरिक्तपदानां मन्त्रभागाभ्यामेकवाक्य-
ता न स्यादत आह यत्र स्थितिः ।

(५) प्रकरणवाक्ययोर्विरोधमुदाहृतं वाक्यलक्षणमाहात्र चेति । प्रकरणलक्षणमाह लब्धेति ।

कर्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः (१) । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एतद्धि वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन्स्वपदगणेन कियत्यप्यर्थे पर्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः । (२) समिदादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्ष्यमाणा विश्वजिन्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवा-
दतो वा फलान्तराप्रतिलम्भेन दर्शपूर्णमासभावनां निर्वायितुं (३) मीक्षते । तस्मात्तदाकाङ्क्षाया-
मुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यपेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निवृण्वन्ति (४) च निर्वायन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्नष्टाश्चद्वयवसरसंयोगः । तदेवं-
लक्षणयोर्वैक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावा-
स्यादेवताः समान्नाताः । ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागा-
दिन्द्राग्नीशब्द उत्कृष्टव्यो अमावास्यायां च समवेतार्थत्वात्प्रयोक्तव्यः । अयेदानीं सन्दिह्यते
किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवीश्वेथां महोज्यायोऽकृतामिति तन्नोत्कृष्टव्यमुतेन्द्रा-
ग्निशब्दाभ्यां सहोत्कृष्टव्यमिति । (५) तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोऽपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयो-
क्तव्यो ऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोऽपि
शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त-
व्यतात्प्रमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभा-
वनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीवित्वाक्यं बाध्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(६) भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं वि-
नियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्ता-
याश्च (७) नोत्कर्षः स्यात्तद्रूपालोचनायां च यथदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्वलवद्विप्रकृष्टं तु दुर्ब-
लम् । तत्र यदि तद्रूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वाऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्गस्त्वोत्कृ-
ष्यते परिशिष्टैस्तु प्रकरणस्येतिकर्तव्यतापेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति
ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते ।

(१) शबरस्वामिनः ।

(२) प्रधानवाक्यस्याङ्गवाक्याकाङ्क्षासुक्ताङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्याकाङ्क्षायाह समिदादीति ।

(३) चारितार्थकिर्तुम् ।

(४) कृतार्थीभवन्ति । निर्वायन्ति—स्वकृतोपकारेण प्रधानं दर्शपूर्णमासादीत्यर्थः । उक्तामितरेतरापेक्षां
सदृष्टान्तप्रपञ्चहरति सोयमिति । 'अग्निरिदं हविर्युषतावीश्वत' इत्यादिः 'महोज्यायोऽकृते'त्यन्तः सूक्तनिगदः ।
देवतासम्बन्धोऽधनप्रधानत्वादस्य निगदत्वम् ।

(५) एकत्र सहपाठेपि लिङ्गादुत्कृष्टेनेन्द्राग्निपदैकवाक्यतापन्नोऽवीश्वेतामित्यादिमन्त्रशेषो यत्रामावा-
स्यायामिन्द्राग्निपदं नीतं तत्र नीयेत उतेन्द्राग्निपदमात्रममावस्यां नीत्वा वाक्यशेष उभयत्र पौर्णमास्यमावस्य-
योः प्रयोक्तव्य इति सन्देहस्य प्रापकमाह तत्र यदीति ।

(६) आकाङ्क्षात्मकं हि प्रकरणं न श्रुतिरिव विनियोगमभिधत्ते किन्तु विनियोज्यपदार्थशक्तिं प्रमाणा-
न्तरप्रमाणावपेक्षते, एवंस्मति विनियोज्यस्य मन्त्रवाक्यशेषस्य वाक्येनान्यत्र विनियुक्तत्वाच्च प्रकरणेन कृत्स्ना-
त्यन्तेन विनियोग इत्याह भवेदित्यादिना ।

(७) द्वादशोपसत्ताधिकरणं 'ज्योतिर्दिशनात्' (अ० १ पा० ३ सू० ४०) इत्यत्रानुक्तम् । पूषाप-
नुमन्त्राश्च तत्रैवोदाहृता ब्रह्मण्याः ।

प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णानां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयोर्विप्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यम्, (१) यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमानविहिते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विलीयन्त इति वाक्यबलीयस्त्वात्तद्देवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥

क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य सन्निधौ शौनःशेषोपाख्यानाद्याम्नातं तर्हि समस्तस्य राजसूयस्याङ्गमुताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं वलीयस्ततः समस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोभिषेचनीयस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तम् ? नाकाङ्क्षामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामानय प्राप्त्या पश्येति गामित्यस्य क्रियामात्रापेक्षिणः पश्यत्यनेनापि सम्बन्धसम्भवाद्विनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सन्निधानं सम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनैव गामित्यस्य सम्बन्धो विनिगम्यते । (२) न च सन्निधानमपि सम्बन्धकारणम् । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसन्निधानविशेषान्मा भूद्विनिगमना । तस्मादाकाङ्क्षा निश्चयहेतुर्वक्तव्या । अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धवचनतया समुत्थिताकाङ्क्षान्तिके यदुपनिपतितं (३) सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्षं पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्तेः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभिधायिना स्वतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किं तु परेणापसार्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षेणेति । सत्यपि सन्निधाने आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः । तथा चामाणकः । 'तप्तं तप्तेन सम्बध्यत' इति । तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्सन्निधाय्यते तावत्सम्बध्यते । तथा सन्निहितमपि यावच्चाकाङ्क्षयते न तावत्सम्बध्यत इति द्वयोः सम्बन्धं प्रति समानबलत्वात् क्रमप्रकरणयोः (४) समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनिगमः शौनःशेषोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—राजसूयके कथंभावापेक्षा हि पवित्रा(५)दारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्तते तथा च अविच्छिद्ये कथंभावे यत्प्रधानस्य पश्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणं ज्ञतेति न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेषोपाख्यानादीनाम् । (६) अभिषेचनीयस्य तु स्वाभा

(१) यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यमिति । वाक्यद्वयेकवाक्यतायां कल्पितायामन्यथानुपपत्त्या वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरौपकार्योपकारकत्वसामर्थ्यं कल्प्यत इत्यर्थः ।

(२) अत्र विकल्पेन पूर्वपक्षं वक्ष्यन् सन्निधेरपि केवलस्य न सम्बन्धे हेतुत्वमित्याह नचेति । सन्निधामात्रस्य हेतुत्वे राज्ञ इत्यस्य पुत्रपदेन पुरुषपदेन वा सम्बन्ध इत्यनिश्चयः स्यादतो आकाङ्क्षया अपि निश्चयहेतुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । (३) पितृसमर्पकं राजपदमित्यर्थः ।

(४) ननु प्रकरणाद्विराजसूयार्थत्वं क्रमादभिषेचनीयार्थत्वं च किं न स्यादत आह समुच्चयेति । अभिषेचनीयस्यापि राजसूयमध्यपातित्वात्तदर्थमप्यनुष्ठितमाख्यानादि राजसूयाङ्गमपि भवति पृथक्प्रयोगात्पक्षेणात्र समुच्चय इत्यर्थः ।

(५) सोमयागविशेषात्, क्षत्रस्य धृतिः—इष्टिः । कथम्भावे—कथम्प्रधानस्य भावना निष्पद्यत इत्येवमायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यर्थः ।

(६) प्रधानाकाङ्क्षायामनुवर्तमानायामान्तात्स्यासम्बन्धैः पदेर्व्यवधानाभावाद्वाजसूयाङ्गत्वमुक्त्वाऽभिषेचनीयं प्रति सन्निधेर्बलत्वादनङ्गत्वमाहाभिषेचनीयस्येति ।

चयोपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य संज्ञिधिपाठेनाकाङ्क्षोत्थापनीया यावत्तावत्सिद्धाकाङ्क्षेण राजसूयेनै-
कवाक्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्स्कृतया
राजसूयैकवाक्यतया तदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यता लिङ्गं
कल्प्यते तावत्स्कृतमलिङ्गे विनियोक्तौ श्रुतिं कल्पयति यावद्वाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र
कल्प्यते तावत्स्कृतस्य श्रुत्या विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ सन्निधानपरिकल्पितमन्तरा
विलीयते, प्रमाणाभावेऽप्रतिभत्वात् । (१)प्रकरणेनैव राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसान्निध्येन
तत्संज्ञिधेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वा-
दिति सिद्धम् ॥

क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम् । पौरोडाशिक इति समाख्याते काण्डे साक्षाद्यक्रमे च
शुन्धन्वं देव्याय कर्मण इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाग्रातः, तत्र सन्दिह्यते किं समाख्यानस्य
बलीयस्त्वापुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य, आहो साक्षाद्यपात्राणां शुन्धने क्रमो
बलीयानिति । किं तावत्प्राप्तम् ? समाख्यानं बलीय इति । पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाश-
सम्बन्धिनीत्युच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रकृतं काण्डं पौरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणा-
द्यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यया श्रुत्यैव साक्षादेव स प्रतिपादित
इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्धने मन्त्रः, प्रयोक्तव्यः न
साक्षाद्यपात्रशुन्धन इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—समाख्यानात् क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि (१)समा-
ख्या न तावत्सम्बन्धस्य वाचिका किन्तु पौरोडाशविशिष्टं काण्डमाह । तद्विशिष्टत्वान्यथानु-
पपत्त्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्वारेण च तन्मन्त्रपातिनो
मन्त्रभेदस्यापि तदनुपानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु
सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्पष्टोचिता । (२)तत्रापि
च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थस्य शौनःशेपोपाख्यानादिवचारादुपकारकतया
प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । (४)मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मारणेन सामवायिकाङ्गत्वात् ।
तथा च यं कंचित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविरुद्धमिति विशेषापे-
क्षायां (५)साक्षाद्यक्रमः साक्षाद्यं प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनियोगं कल्पयितुमुत्सहते न

(१) ननु सन्निधिवशादभिषेचनीयस्य प्रकरणकल्पनेवाविशेषाद्वाजसूयस्यापि प्रकरणात्सन्निधिः कल्प्य-
तामत्र आह प्रकराद्येति ।

(२) समाख्याश्रुतिः साक्षात्पुरोडाशपात्रमन्त्रसम्बन्धबोधनीति यदुक्तम्, तत्राह समाख्येति । यौगि-
कशब्देन हि विशिष्टं ब्रह्ममुच्यते न सम्बन्धः, तद्वचित्वे हि सम्बन्धिनौ सम्बन्धेति त्रयो वाच्याः स्युरतः
सम्बन्ध आनुमानिक इति भावः ।

(३) ननु यथा शौनःशेपोपाख्यानादिक्रमाभिषेचनीयसन्निधिवधेन प्रकरणात्समस्तस्य राजसूयाङ्गमेवम-
त्रापि साक्षाद्यत्रयं वाधित्वा समस्तदर्शपूर्णमासार्थत्वमेव मन्त्रस्यास्तु, तथाच क्रमसमाख्ययोः प्राबल्यदौर्ब-
ल्यचिन्ता व्यर्था इति आह तत्रापीति । (४) दृष्टार्थतया मन्त्रस्य सन्निधेः उपकारकत्वमाह मन्त्रस्येति ।

(५) प्रकरणापेक्षितविशेषसम्बन्धः स्थानेन समाख्यया वा बोध्य इति संशये निर्णयमाह साक्षाद्येति ।
असन्निहितयोः सम्बन्धार्थागात्स्थित्यर्थं सन्निधिमुपकल्पयतीत्यर्थः ।

तु समाख्यानम् । तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि । सामाख्या सम्बन्धनिबन्धना सीता तत्सि-
ध्यर्थं सन्निधिसुपकल्पयति । यावत्तावद्वैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते(१) ।
यावच्च कल्पनेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते तावदितरत्र कल्पयताकाङ्क्षयैकवाक्यता । यावा
कल्पयताकाङ्क्षयैकवाक्यता तावदितरत्रैकवाक्यतया कल्पयतोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चानैकक
व्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः । यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका
श्रुतिस्तावदितरत्रकल्पयता श्रुत्या विनियोग इति तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वं समाख्यान-
कल्पितं विच्छिन्नमूलावाद् ल्यमानसस्यमिष निर्वाजं भवति, पुरोडाशमिधायकमन्त्रबाहु-
ल्यात् काण्डस्य पौरोडाशिकसमाख्येति मन्तव्यम् ।

(२) एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्वन्तरयकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥

इत्यर्थविप्रकर्ष उक्तः । तत्रापि च

(३) बाधिकैव श्रुतिर्निर्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेष उक्तो ब्रह्मैः । तद्वयं विस्तराद्विभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिज्ञानुकम्पया निम्ना-
विस्तरे पतिताः स्म इत्युपरम्यते । (४) तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोरुपहृतउपहृ-
यस्वेत्येवं मन्त्रावाप्तान्तौ देशसामान्यात्तथैवाज्ञतया प्राप्नुतः । उपहृत इति लिङ्गतोनुज्ञामन्त्रो,
नानुज्ञापने, उपहृत्यस्वेति च लिङ्गतोऽनुज्ञापने च मन्त्रो नानुज्ञायाम् । तदिह लिङ्गेन क्रमं
बाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते(५) । यावद्वि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते
तावद्विज्ञेन श्रुति कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः ।
तद्वदिहापि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तारितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति ।
यद्यपि प्रथमतन्त्र एवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह स्वविरोधो नहि लिङ्ग-
नामिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन क्रमकृतेन विरुध्यते । न च विनियुक्तविनियोग-
क्षणेऽत्र विरोधो बृहस्पतिसर्वेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अथैष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः,
स विद्यायां विनियोगेऽपि तुर्यः । तस्मादविरोधाद्विधादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्वमित्यस्य-
भ्यविका शङ्का ।

(१) साक्षाप्यपात्रमन्त्रयोरित्यर्थः । यावच्च कल्पनेनेति । पुरोडाशपात्रमन्त्रयोरित्यर्थः ।

(२) अधिकरणपञ्चकार्थं ब्रह्मैकस्या सङ्कलयति एकोति । लिङ्गस्यैकया श्रुत्या वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्ग-
श्रुतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिमिस्तिमृमिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिमिस्तिमृमिः समाख्या-
स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिः श्रुत्यर्थं विनियोगं प्रति अन्तरयो व्यवधानं प्रतीयत इति प्रथम-
त्रलोकार्थः ।

(३) शौकर्याथ बाध्यबाधकभावमपि विभजते बाधिकैवेति । तत्र मध्यमानां लिङ्गं वाक्यस्य बाधकं
श्रुत्या बाध्यमित्यादीरीत्या बाध्यबाधकभावो बोध्यः ।

(४) एवं श्रुत्यादिषु कलावले निरूप्य प्रस्तुते लिङ्गात्सन्निधिवारे उपयुक्तपुदाहरणमाह तस्मादिति ।

(५) आदौ अनुज्ञापनं पश्चादनुज्ञेति-लोकसिद्धम् । तत्रोपहृत इति मन्त्रो यद्यपि प्रथमपाठितत्वादनु-
ज्ञापने प्राप्तस्तथापि लिङ्गादनुज्ञायां शेषत्वेन प्रतिपाद्यते, उपहृत्यस्वेति च मन्त्रो यद्यपि चरमपाठितत्वादनु-
ज्ञायां प्राप्तस्तथापि अनुज्ञायाचनप्रकाशनसामर्थ्यान्तच्छेषत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

सन्नोच्यते—

(१) नहि लिङ्गविरोधेन क्रमबाधोऽभिधीयते ।

किन्तु लिङ्गपरिच्छिन्ने न क्रमः कल्पनाक्षमः ॥

प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्तः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुति-
कल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते, तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते
तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादर्थपक्षेः क्रमो न स्वीचिता प्रमामुत्पादयितुमर्हति प्रमि-
त्साभावादिति । बृहस्पतिसवस्य तु क्त्वाश्रुतिरेव घातुसम्बन्धाधिकारात्समानकर्तृकतायां विहि-
तासंयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धुं स्वप्रमा-
मिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् “वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य रूपं विनियोगा-
न्तर”मिति । “अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य” इति (पृ० १९७ पं० ४) (२) तुल्य-
बलतया बृहस्पतिसवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथग्युक्तितया परस्पर-
पेक्षत्वादिति । सन्निधिपाठमुपपादयति “अरण्यानुवचनादी”ति ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगान-

वत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयते तत्राविवादः सन्निपाते, यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्राऽपि
नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुःकृतयोः श्रुतं न
श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेष्वेति संशयः । अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—
“असन्निपात” इति (पृ० ७९७ पं० ११) । स्यादेतत्, यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखा-
यामुपासनाङ्गं तस्मिन्नेव बोपासने शाखान्तरेऽश्रूयमाणमङ्गमुपसंहियते, एवं शाखान्तरश्रुत-
मुपायनमुपसंहियत इत्यत आह—“विद्यान्तरगोचरत्वाच्चे”ति । एकत्वे ह्युपासनक-
र्मणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते, न त्विहोपासनानामेकत्वं, सगुणनिर्गुणत्वेन
भेदादित्यर्थः । (३) ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येवं हानमपि उपायनमित्यत आह—
“अपि चात्मकर्तृक”मिति । प्रहणं हि न स्वाभिनोपगममन्तरेण भवतीति प्रहणादुपग-
मसिद्धिरवश्यंभाविनी, अपगमस्त्वसत्यप्यन्येन प्रहणे दृष्टो, यथा प्रायश्चित्तेनापगतितरेन स
इति । कर्तृभेदकथनं त्वेतदुपोद्बलनार्थं न पुनरनवश्यंभावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति ।

(१) प्रथमतश्चे हि श्रुत्यादिमैलिङ्गवादीनां बाध उक्तः, अत्र तु लिङ्गात्मकस्य बाधो नोच्यते किन्तु
शीघ्रं लिङ्गेनाप्यत्र विनियुक्ते मन्त्रे विलम्बेन क्रमस्य परिच्छेदकत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद्यते, तत्र क्रमस्याप-
रिच्छेदकत्वे ज्ञाते कुतो विनियुक्तविनियोगशङ्केत्याह नहीति । श्लोकं विवृणोति प्रकरणेति ।

(२) भाष्ये बृहस्पतिसवस्य तुल्यबलप्रमाणद्वयादुपपत्त्यर्थत्वे स्थिते प्रवर्ग्यस्यापि बृहस्पतिसवस्य तुल्य-
त्वाशङ्कायां सन्निधेर्दुर्बलत्वादतुल्यत्वं प्रतिपादितम्, तथासति अपिच शब्दादुपपत्तिरित्याशङ्क्य नाभ्युच्च-
यार्थः सः किन्वेतदुपपादिसाहित्यं पूर्वोक्तमायस्य वदतीत्याह तुल्यबलतयेति ।

(३) यद्यपि सगुणविद्यायां हानसन्निधौ उपायनं श्रुतं तथापि निर्गुणविद्यार्थं हानमन्तदाक्षिपति तदन्त-
रेण तदनुपपत्तेरिति शङ्कते ननु यथेति । कर्तृभेदो नाऽनावश्यकत्वे प्रयोजकः परकर्तृकहानान्वयेतेनैव स्वकर्तृ-
कोपादानेनानैकान्तादित्यर्थः ।

धिद्वान्तमुपक्रमते—अस्यां प्राप्ताविति । अयमस्यार्थः कर्मान्तरे विहितं हि न कर्मान्तरं (१) उपसंह्रियते प्रमाणाभावात् । यत्पुनर्नविधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया सङ्कीर्यते, तदसति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तमशक्यम् । तथा च विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निगुणायां विद्यायामश्वरोमादिष्वस्मिन् भवत्वित्यकाङ्क्षायां न तावत् प्रायश्चित्तेष्वेव तद्विलयसम्भवस्तथासत्यश्वरोमराहुदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जास्वश्वरोमराहुमुखयोर्विलयनमस्ति, अपि स्वश्वचन्द्राभ्यांविभागः । न (२) च नष्टे विधूननप्रमोचनार्थसम्भवः । तस्मादर्थवादस्यापेक्षायां शब्दसन्निधिकृतोपि विशेष (३) उपायनं बुद्धौ सन्निधापयितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति । निगुणापि विद्या हानोपायनाभ्यां स्तोतव्या । (४) स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम्, अप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा, न च तैर्न पूरणमित्याह—“प्रसिद्धा चे”ति (पृ० ७९८ पं० ७) । “स्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्ये”ति । यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतो, यथा पुत्रस्य आरुह्यं पितुः तृप्तिः, यथा च पितुः वैश्वानरीयेष्टिः पुत्रस्य, नार्याश्च पुरापानं भर्तुर्न रक्तम्, तथाऽप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते साक्षादन्यस्मिन् सम्भवत इत्याशयेन शङ्का, फलतः प्राप्या स्तुतिरिति परिहारः । गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसञ्चारमिप्रायम् । ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डेस्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्प्राकरोति—“तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेने”ति । (पृ० ७९९ पं० २) । विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः (५) स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न स्वसौहार्दमिति । छन्द एवाच्छन्द (६) आच्छादनादाच्छन्दो भवति । “यथैव चाविशेषेणोपगानमि”ति । ऋत्विजः उप गायन्तीत्यविशेषेणोपगानमृत्विजाम् । आल्लविनस्तु विशेषेण नाच्युरूपगायतीति । (७) तदेतस्माद्भाल्लविना वाक्यमृत्विज उपगायन्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते । एतदुक्तं भवति—अच्युर्वाजिता ऋत्विज उपगायन्तीति । कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते ? ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्याः ।

(१) यदुक्तं विद्याभेदादनुपसंहार इति, तत्राह कर्मान्तर इति ।

(२) न केवलमश्वरोमदृष्टान्तात् सुकृतादिविलपलाभः किन्तु विधुय प्रमुच्येति श्रुतिभ्यामपीत्याह नचेति ।

(३) हानोपायनशब्दयोः कौषीतकिशाख्यायां सन्निधिरस्ति तत्कृतो विशेष इत्यर्थः ।

(४) यथाश्वरोमदृष्टान्ताद्विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परत्रावस्थानसापेक्षत्वादित्यत्र हानसन्निधौ श्रुतमुपायनं कर्षमुपायनोपसंहारकल्पकं प्रमाणमाचक्षितमत आह स्तुतिप्रकर्षलाभायेति स्तुतिप्रकर्षस्तुतहानेनाप्युपपद्यते, एवं हि प्रकर्षेऽपेक्ष्यते यद्यप्रकर्षे स्तुतिर्न स्यात्तत्रास्ति, तस्मात्प्रमाणासिद्धस्योपयोगोपसंहारस्य प्रयोजनं भाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

(५) स्तुतिगुणिति । स्तुत्युपयोगी गुणः सुकृतदुष्कृतयोः परत्र सञ्चारः तदुपसंहारो विचारितो यथापि नोपास्य इत्यर्थः ।

(६) कुशशब्दो न लौलिङ्गः सूत्रे, अल्लिकुशमिति कोशत्, अतस्तदविरोधेन सूत्रेण पदं लिखितं आच्छन्द इति । आच्छादनादिति आ उपसर्गार्थः । अनुष्ठातारं पापादाच्छादयतीति आच्छन्द इत्यर्थः । श्रूयते हि छादयन्ति हि वा एनं छन्दोसि पापात्कर्मण इति ।

(७) विकल्पपरिहाराय वाक्यस्य पर्युदासार्थत्वमाह तदेतदिति ।

नीत्यत आह—“श्रुत्यन्तरकृतमि”ति (पृ०८००पं०२)अष्टदोष(१)दुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्रभवतो जैमिनेरपि संमतमित्याह—“तदुक्तं” द्वादशलक्ष ण्याम् । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति, एतदेव सूत्रमर्थद्वारेण पठति—अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे वि-
कल्पः स्यात् स चान्याय्य इति शेषः । (२) एवं किल श्रूयते ‘एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्’ इति । ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति, तदत्रानारभ्य कंचिद्यज्ञं यज्ञेषु येयजामहकरणमुपादिष्टम्, तदुपदिश्य चाम्नातं नानुयाजेष्विति । तत्र संशयः किं विधिप्रति-
षेधयोर्विकल्प उत पर्युदासो अनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति । (३) मा भूदर्थप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पः, दृष्टं हि तादात्विकीमस्य सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवतां निषेधति, तस्य तत्रौदासीन्यात् । निषेधशास्त्रं तु तादात्विकं सौन्दर्यमबाधमानमेव प्रवृत्त्यु-
न्मुखं नरं निवारयदायस्यामस्य दुःखफलत्वमवगमयति । यथाह ‘अकर्त्तव्यो दुःखफल’ इति । ततो रागतः प्रवृत्तमध्यायस्यां दुःखतो विभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति, बलीयान् शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति न तथा विकल्पमर्हति । शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया षोडशिप्रहणप्रहणवद्विकल्प्येते । (४) तत्र हि विधिदर्शनात्प्रधानस्योपकार-
भूयस्त्वं कल्प्यते, निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । (५) यथाह—‘अर्थप्राप्त-
वदिति चेन्न तुल्यत्वात् उभयं शब्दलक्षणमि’ति । (६) न च वाच्यं यावज्जतिषु येयजामह-
करणं यावज्जतिसामान्यद्वारेणानुयाजं यजतिविशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवानिति, यतो भवत्वेवंविधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि क्षयतां तर्कं कौण्डिन्यायेति, तत्र तर्कविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्तितुमिह तु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोप्राप्तस्तन्निषेधेन निषेधप्राप्त्यै तद्विधि-
रपेक्षणीयः । (७) न च सापेक्षतया निषेधाद्विधिरेव बलीयानिनस्यतुल्यशिष्टतया न विकलरः किन्तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतम्, तथा सति निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात् । न च

(१) तदभावो नाडीष्वित्यत्र सूत्रेऽष्टदोषा वर्णिताः ।

(२) पर्युदासाधिकरणविषयमाह एषमिति ।

(३) ननु प्रतिषेधेपि कथं विकल्पप्राप्तिः, प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति प्रबलत्वात् भुजङ्गायाङ्गुलिर्न द्योतिवदिति शङ्कां निराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह मा भूदित्यादिना । तत्र हेतुमाह दृष्टमिति । तात्कालिकभेदः बाध-
नत्वं प्रत्यक्षबोधात्, प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयदुरितहेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुल्यार्थोपनिपाताभावात् विकल्प इत्यर्थः ।

(४) ननु कथं षोडशिप्रहणप्रहणयोर्विकल्पः, अकरणेऽपि क्रतुपकारविज्ञौ करणवैयर्थ्यादत आह तत्र-
हीति । उपकारभूमार्थिनोऽनुष्ठानमुपकारमावर्तिनोऽननुष्ठानमिति विकल्प इत्यर्थः ।

(५) शास्त्रीयाविधिनिषेधयोस्तुल्यबलत्वमित्यत्र जैमिनीयं सूत्रमुदाहरति यथाहेति । प्रतिषेध्यप्राप्तेः प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वात्प्रवृत्तित्वात्प्रतिषेधरूपं शब्दप्रमाणकमिति तदर्थः ।

(६) विधिनिषेधयोः शास्त्रीयत्वेऽपि सामान्याविशेषाविषयत्वेनातुल्यबलत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह नचेति ।

(७) तर्हि विधिरेव निषेधेनोपजिग्यत्वात्प्रबलः स्यात् तथाच कथं विकल्पावकाशस्तत्राह न च सा-
पेक्षतयेति । अनन्यगतिकत्वाविषेधस्य विधिना तुल्यबलत्वं कल्प्यमित्यर्थः ।

६ भा. वा. २.

तद्युक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकम् । (१) न च 'नतौ पशौ करोती'तिवदर्थवादता । असमवेता-
र्थत्वात् । पशौ हि नाज्यभागौ स्त इत्युपपद्यते । (२) न चात्र तथा येयजामहाभावो, यज-
तिषु येयजामहविधानात्, अनुयाजानां च तद्भावात् । न च पर्युदासस्तदा (३) ऽननुयाजेष्विति
कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—“उक्तं षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प” इति । नहि तत्रा-
न्या गतिरस्ति । तेनाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आस्थीयते, पक्षोऽपि प्रामाण्यान्माभूत्प्रमत्तयो-
ततेति, इह तु पर्युदासेनाभ्युपपत्तौ सम्भवन्त्यामन्याथं विकल्पाश्रयणमयुक्तम् । एवं हि तदा
नञः सम्बन्धो ऽननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्तव्य इति । किमतो ? (४)
यद्येवमेतदतो भवति—नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमपरिपूर्णं साकाक्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भ-
न्स्यते यदेतयेयजामहं करोतीति एतादृशानुयाजेषु यावदुक्तं स्यादनुयाजवर्जितेष्विति ताव-
दुक्तं भवति नानुयाजेष्विति । तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविधिरेवायमिति प्रति-
षेधाभावात् विकल्पः, न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधे कात्यायनस्य सद्वादित्वं नित्यसमासवा-
दिनः सम्भवति, स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति । तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजा-
हविधानमिति सिद्धम् ।

वर्णकान्तरमाह—“अथ चैतास्वि”ति । (५) यथा हि सुकृतदुःकृतयोरमूर्तयो-
कम्पनं नाजसं मूर्त्यनुविधायित्वात् कम्पस्य । तथा ऽन्यदीययोरन्यत्र सखारोऽप्यनुपपन्नो
ऽमूर्तत्वादेव । तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्पनेन वरं स्वकार्यारम्भाच्चालनमात्रस्य
लक्ष्यतां न तु ततोपगत्यान्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकार्यारम्भाच्चाल-
नं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते । (६) यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्रावश्यं त्यागो विधूना-
वक्तव्यम् । क्वचिदपि चेद्विधूननं त्यागे वर्तते, तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्तितुमर्हति । एवं
हि न वर्तते यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत, न चैतदस्ति, तत्रापि स्वकार्याच्चालनस-
लक्ष्यमाणत्वात् । (७) न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि चानेकार्थत्वात्
धातूनां त्यागेऽपि विधुयेति मुख्यमेव भविष्यति—प्राचुर्येण त्यागेऽपि लोके प्रयोगदर्श-
नात् (८), विनिगमनाहेतोरभावात् । गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्श-

(१) नन्वर्थवादेन गतिसम्भवात्तान्यगतिकत्वमत आह नचेति ।

(२) अर्थवादतेति शेषः । असमवेतार्थत्वादिति विवृणोति नचेति ।

(३) नानुयाजेष्विति अयं पर्युदासो यदि स्यात्तदा सुवन्तेन नञो योगात्समासः स्यात्कात्यायनो
समासनियमस्य स्पृतत्वादिति भावः ।

(४) ननु पर्युदासेऽपि कुतो न विकल्पः, अनुयाजवर्जितेष्वित्युक्तं ये यजामहस्यानुमानविच्छेदप्रती-
सामान्यविधिना च सम्बन्धप्रतीतेरिति शङ्कते कियत इति । परिहरति एतदिति ।

(५) अमूर्तयोः सुकृतदुःकृतयोश्चालनानुपपत्तेः पूर्वपक्षात्सम्भवमाशङ्क्य सिद्धान्तेऽपि सामान्यमाह यथावि-

(६) उपायनसन्निधौ श्रुते विधूननशब्दस्तावत्त्यागं लभयति ततोऽन्यत्रापि केवलविधूननशब्दस्य
प्रवृत्तत्वात् सैव लक्षणा बुद्धिस्था भवतीति न स्वफलाच्चालनलक्षणा तस्या निवृत्तत्वादित्याह यत्रेति ।

(७) नन्वत्र कल्पनागौरवदोषोऽभिहितस्तत्राह नचेति ।

(८) अवधूत इत्यादौ त्यागे धुनोतेः बहुलं प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।

नात् । तस्माद्धानार्थ एवात्रेति युक्तम् ॥ २६ ॥

साम्पराये तत्तद्व्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

ननु पाठकमादर्द्धपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयेते, विद्यासामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्येते, तथा शाब्द्यायनिनां ताण्डिनां च श्रुतेः श्रुत्यर्थौ च पाठकमाद्बलीयासौ, अभिहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यथा । तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतत् । अत्रोच्यते । नैतत्पाठकममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुत इति । तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्थे संनिहितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह । संनिहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्द्धपथवर्ति विरजानदीमनोऽभिगमनमित्यर्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतस्यागः । न च श्रुत्यन्तराविरोधः । (१) अर्द्धपथेऽपि पापविधुने ब्रह्मलोकसम्भवात्प्राक्कालतोपपत्तेः । एवं शाब्द्यायनिनामप्याविरोधः । नहि तत्र जीवजिति वा जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतविमोक्तः । एवं च न पर्यङ्कविद्यातस्तत्प्रक्षय इति पूर्वं पक्षः ।

राद्धान्तस्तु (२) विद्यासामर्थ्यविधुतकल्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिर्न चाप्रक्षीणकल्मषस्योत्तरमार्गगमनं सम्भवति । यथा यवागूणाकात्प्राप्ताग्निहोत्रम् । यमनियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण पर्यङ्कस्य ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात् । अप्रक्षीणपाप्मनश्च तदनुपपत्तेः, विद्यैव (३) तादृशी कल्मषं क्षपयति क्षपितकल्मषं चोत्तरमार्गं प्रापयति इति कथमर्द्धपथे कल्मषक्षयः । तस्मात्पाठकमबाधनार्थकमोऽनुसर्तव्यः । (४) ननु न पाठकममात्रमत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या संनिहितपरामर्शादित्युक्तम् । तदयुक्तं, बुद्धिसाधनमात्रमत्रोपयुज्यते नान्यत्, तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुतिरुभयत्रापीति । अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्र चार्थौ बलीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे । अत्र इव रोमाणि विधुयेति हि स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च परेतस्यास्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात्तद्विरोधः ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परेतस्योत्तरेण पथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं सूत्रम् । तद्याचष्टे—“यदि च देहादपस्तस्ये”ति (५० ८०३ पं० ७) । (५) विद्याफलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नापरेतस्य भविष्यतीति शङ्कापदेभ्यः । यथाहुः—“नाजनित्वा (६) तत्र गच्छन्ती”ति । सुकृतदुष्कृतप्रक्षयस्तु सत्यपि नरक्षरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहिताया

(१) ताण्डिनां श्रुतिविरोधं परिहरति अर्थपथेपीति । विधूय पापमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्राक्कालतोच्यते सा चार्धपथे विधुनेऽप्युपपद्यत इत्यर्थः ।

(२) सर्वनामश्रुतेरन्यथासिद्धिमभिधास्यन् पाठकममज्ञकर्मकर्तृतावदाह विद्यासामर्थ्येति । यवागूपाकस्याग्निहोत्रात्पूर्वकालत्वे सामर्थ्यं होमस्य द्रव्यापेक्षत्वेवावगतम् । विद्यायाः पापक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह यमनियमादीति ।

(३) यमादिसहिता ।

(४) तच्छब्दश्रुतिविरोधमुक्तमनूय निराचष्टे ननु न पाठस्यादिना ।

(५) शङ्कामन्थोक्तदृष्टान्ताद्वैषम्यमाह विद्याफलमपीति । (६) देहभावेनानुत्पद्य ।

विद्यायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः, स्वेच्छ-
न्दतः स्वेच्छयेति यावत् । स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया विद्यायास्तस्य जीवतः
पुरुषस्य स्यान्न मृतस्य, तत्पूर्वकञ्च सुकृतदुष्कृतहानं स्याज्जीवत एव, समर्थस्य क्षेपायोगात् ।
एवं कारणानन्तरङ्गाद्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तकयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्ताण्डिशाट्याश्रयि-
त्येष्वसङ्गतिरितरथा स्वातन्त्र्याभावेनासङ्गतिरुक्ता स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः ।
ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र सङ्ग्रामत इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचक्षुः ।
छन्दतः सङ्कल्पत इति, श्रुतिस्मृत्योरविरोधादेव (१), न त्वत्रागमगम्येयं स्वातन्त्र्येण युक्ति-
निवेशनीयेति । (२) तेषामधिकरणशरीरानुप्रवेशे सम्भवत्यर्थान्तरोपवर्णनमसङ्गतमेवेति ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

(३) यथा हानिसन्निधानुपायनमन्यत्र श्रुतमिति, यत्रापि केवला हानिः श्रूयते तत्रापि
उपायनमुपस्थापयत्येवं तत्सन्निधावेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतहानिः
केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितुमर्हति । न च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपै-
ती'त्यनेन विरोधः । देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्मात्त-
न्निमात्रे देवयानः पन्थाः सम्भवत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—'विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति हि विदुषो
विधृतपुण्यपापस्य विधया क्षेमप्राप्तिमाह । अमनिबन्धनोऽक्षेमो याथात्म्यज्ञानलक्षणया विधया
विनिवर्तनीयः, नासौ देशविशेषमपेक्षते । नहि जातु रज्जौ सर्पश्च भविष्यत्ये समुत्पन्नं रज्जु-
त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते, विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्यविद्यानिवृत्तिरुपत्त्वात् । न च विद्योत्पादात्
ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया, यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्यैवैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादः । यदि पर-
मारब्धकार्यकर्मक्षपणाय शरीरपातावश्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीदृशं इति (४) श्रुतिदृष्टविरो-
धात् नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यङ्कविद्यायां तस्यार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन सूत्रेणेति । (५) ये
तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्थं तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयन्ति—गतेरर्थवत्त्वमुभयथा
दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च, यदि पुनः पुण्यमनुवर्तते ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यफलोप-
भोगायावृत्तिः स्यात्, तथा चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः, तस्माद्दुष्कृत-

(१) उभयाविरोधादित्यस्यायमर्थः । ननु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथममूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोरश्रयात्
-रसञ्चारस्तत्राह न त्वत्रेति ।

(२) उक्तभास्करमतं दूषयति तेषामिति । भवन्नप्ययं विचारो हानौ वित्याधिकरणे सङ्गच्छते नाह
ततः शङ्कोत्तरत्वेनास्मत्कृतव्याख्यानमेवात्र सङ्गतमित्यर्थः ।

(३) विद्योदयाव्यवहितोत्तरक्षण एव कर्मदाह इति प्रासङ्गिकनिरूपणान्ते प्रस्तुतगुणोपसंहारविश्वान्
अपवादकत्वेनाधिकरणं सम्बन्धयन् पूर्वपक्षमाह यथेति ।

(४) एवं मोक्षार्थं विद्योत्पत्त्यर्थं च नार्चिराव्यपेक्षेत्युक्तमर्थं निगमयन्नाह इति श्रुतिदृष्टविरोधादिति ।
निरञ्जनपरमिति श्रुतिः, दृष्टं न्यायः ।

(५) भास्करमतमाह ये स्थिति । विदुषः पुण्यमपि निवर्तते चेत् भोगमयोजकामावात् गतिर्दृष्टा स्या-
दित्यर्थः ।

स्येव सुकृतस्यापि प्रभय इति । तैः (१) पुनरनाशङ्कनयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्का ? यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति, नद्येषा मुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना । तस्माद् दृष्टोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति ॥ २९ ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

(१) प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि तु तच्चाद्रियतेततो दर्शपूर्णमासज्योति-
द्योमादिधर्माः सङ्कीर्णैरन् । न च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु द्वादशाहादिषु च चोदकतः प्राप्तिः,
सर्वत्रौपदेशिकत्वात् । (३) न च दर्विहोमस्याप्रकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्म
युक्तं कर्म किंचिदपि शक्यमनुष्ठानम् । न चैवं सति श्रुत्यादयो ऽपि विनियोजकास्तेषामपि
हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणं सुत्यादिश्रयो
विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि तथैवाहाय प्रकरणस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणं विनि-
योगाय तन्निमित्तमाय चावश्यंभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्राप्त्यप्रसक्तेः । तस्मात्सास्वेवो-
पासनासु देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्तास्वेव न तृपासनान्तरेषु तदनाम्नानात् ।
(४) न च 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत' इति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्प्रप्रा-
प्तिः, श्रद्धातपःपरायणानामेव तत्र तत्प्रप्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि च
एवं सत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्वित्येकत्रैव मार्गोपदेशः कर्तव्यः न विद्या-
न्तरे, विद्यान्तरे च श्रूयते । तस्मान्न सर्वोपासनासु पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते । 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत' इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पथि-
प्राप्तिमाहापि तु 'विद्यया तदारोहन्ती'त्यत्र नाविद्वांसस्तपस्विन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च
तस्मात्प्राप्तिषेवाद् विद्यासहिते श्रद्धातपसो तत्प्राप्त्युपायतया बद्धं विद्यान्तरशीलानामपि
पञ्चाभिविद्याविद्धिः समानमार्गतां दर्शयति । (५) तथाऽन्यत्रापि पञ्चाभिविद्याधिकारे ऽभिधीयते-
'य एवमेतद्विदुर्ध्वं चामी ऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत' इति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येवानपेक्षप्रवृत्ति
त्वात् । तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथंचिदापेक्षिकसत्यत्वात्, पञ्चामेविदां चैर्यं
वित्तयैवोपासत्वात् । (६) विद्यासाहचर्याच्च विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम्, मा

(१) पुण्यचयेऽप्युपास्तेर्भोगप्रयोजिकाया विद्यमानत्वादाशङ्कानुत्थानं दूषयति तैरिति ।

(२) ननु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गत्यपेक्षत्वाच्च फलासु सकलसमुपायविद्यासु लिङ्गावतिषिद्धेः कथं दुर्बलेन प्रक-
रणेन गतिव्यवस्था शङ्क्यते तत्राह प्रकरणमिति । लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वात्प्रकृते च तदभावा-
दविनियोजकत्वे प्रकरणावयवस्थैरर्थः । यदि पञ्चाग्निविद्यासु श्रुतापि गतिर्विद्यान्तरे सञ्चार्येत ततोऽतिप्रस-
ङ्गमाह यदीति ।

(३) अतिप्रसङ्गात्तरमाह न च दर्शयति । एफयर्चा ह्वने दर्विहोमविधिः । तत्र दर्विहोमा धर्मिप्राहि-
णो न वेति सन्देहे सोमयागसाम्यात्तद्धर्मप्राप्तावष्टमे राक्षान्तो विहितोऽग्निहोत्रहवनोदेव । दर्विहोमस्यापि
होमत्वात् सोमस्य च यागत्राद्वैषम्येन न प्रकृतिविकृतिभावः किन्त्वपूर्वो दर्विहोम इति तस्याधर्मकत्वासिद्धिरिति ।

(४) प्रकरणस्य वाक्याद्वाधमाशङ्क्याह नचेति ।

(५) राजसनेयगतपञ्चाग्निविद्यायां साक्षात्सत्यब्रह्मोपासनस्यार्चिरादिप्राप्तिप्राधान्यत्वप्रतीतिवार्क्येन प्रक-
रणवाधया सर्वसमुपाहं प्रहविद्यानामर्चिरादिद्वारैव ब्रह्मलोकप्राप्तिप्राधान्यत्वमित्याह तथाम्यत्रेति ।

(६) न केवलं लौकिकसत्यस्यापेक्षिकत्वाद्ब्रह्मणश्च निरङ्कुशसत्यत्वात्सत्यमुपासत इति ब्रह्मोपासनया

गंद्यग्रहानां चाधोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेहाऽध्वनोऽभिसम्बन्धः । एतदुक्तं भवति—भवेत्प्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्यादस्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वम् (१) । तस्मादनियमो विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पन्था, असकृन्मार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति । निर्गुणायां विद्यायां नापवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्पृष्टीतिहासपुराणेषु विदुषामपि अपान्तरतमः प्रभृतीनां तत्तद्देवपरिग्रहपरित्यागौ श्रूयते, तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते, अपवृक्तस्य तदनुपपत्तेः, उपपत्तौ वा तल्लक्षणायोगात् । अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम् (२) । तेन सत्यामपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मोक्षः फलं विद्यायां विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति मन्यते । (३) न च 'तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य' इति श्रुतेर्विदुषो देवतावधिप्रतीक्षावद्विष्ठादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति साम्प्रतम् । येन हि कर्मणा वशिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । न च तावदेव चिरमित्येतदप्यार्जवेन घटते, समर्थहेतुसन्निधौ क्षेपायोगात् । तस्मादेतदपि विद्यास्तुर्यैव गमयितव्यम् । तस्मात्तापवर्गो विद्याफलम् । तथा चापवर्गाक्षेपेण पूर्वं पक्षः । अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् ।

रादान्तस्तु—

विद्याकर्मस्वनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितम् ।

अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम्, पौर्वापर्यपर्यालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथविद्युक्तम् । उक्तं हि—'न विद्यौ परः शब्दार्थ' इति । न च विदुषामपान्तरतमः प्रभृतीनां तत्तद्देवसम्भारसत्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपपत्तेः न हेतुभावमपाकरोति । न हि वृन्तफलसंयोगप्रतिबन्धं पुरुषत्वं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन् तद्वेतुः (४) । न च न सेतुप्रतिबन्धानामपि निम्नदेशानभिसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमभिसर्पन्ति, तद्वदिहापि विद्याकर्मारोपनावर्जितेश्वरविहिताधिकारपदप्रातिबद्धा ब्रह्मविद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती, तथापि तत्प्राति-

ग्रहणमपि तु पञ्चाग्निविद्यासन्निधानादपीत्याह विद्येति ।

(१) वाक्यवाधितविषयादन्यत्र प्रकरणस्य नियामकत्वमित्यर्थः । (२) अपवर्गलक्षणम् ।

(३) ननु पुनर्देवानुपादानरूपा पुनरावृत्तिर्नापवर्गः, किन्त्वधुना प्रवृत्तफलकर्मजन्यभाविदेहसम्बन्धाभावः, वशिष्ठादीनां सोऽस्येवेति कथं नापवर्ग इत्याक्षिप्याह नचेति । सर्वस्य भाविदेहस्याप्रवृत्तफलकर्मजन्यत्वाद्द्विषादयो यदि शरीरान्तरं गृह्णीयुस्तर्हि प्रवृत्तफलकर्मजदेहत्वात्पुनः । न स्युरतश्च यदि प्रवृत्तफलकर्ममात्रं प्रतीक्षेतर्हि वशिष्ठादिदेहमाचारम्भकं प्रतीक्षेरन्निति देहान्तरग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(४) प्रतिबन्धापगमे पुरुषत्वं पतनहेतुर्भवत्येवेत्यर्थः ।

सैमाप्ता प्रतिबन्धविगमे दास्यति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयप्रतक्षिमाणश्च-
रमदेहसमुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि भ्रियते (१) इत्यतः प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्नोति, एवं प्रारब्धाधिका-
रलक्षणफलविद्याकर्मा (२) पुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्क्षयं प्रतीक्षमाणो युगपरक्रमेण वा तत-
देहपद्विप्रद्वपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोऽप्यनामो गार्भिकया (३) प्रक्षयया सांसारिक इव विहरति । तदि-
दमुक्तम्—“सकत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलादानाये”ति (पृ० ८०८
पं० १३) (४) प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वज्रयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिवाहितानि ।
“न ज्ञेते जातिस्मरा” इति (पृ० ८०९ पं० १) । (५) यो हि परवशो देहं परित्या-
ज्यते देहान्तरं च नातः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान् जातिस्मरन् । (६) गृहादिव
गृहान्तरे स्वेच्छया कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्मर आख्यायते । व्युद्य-विवादं कृत्वा ।
व्यतिरेकमाह (७) “यदि ह्युपयुक्ते सकत्प्रवृत्ते प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रार-
ब्धविपाकमि”ति । स्यादेतत् । विद्यया ऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्माशयस्य
निवृत्तिरनादिभवपरम्पराहितस्यानियतविपाककालस्यासङ्गथेत्वात् कर्माशयस्येत्यत आह—“न
चाविद्यादिक्लेशदाहे सती”ति । न हि समाने विनाशहेतौ कस्यचिद्विनाशो नापर-
स्येति शक्यं वदितुम्, तस्मिन्मिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत्, तथा च न विदुषो
वसिष्ठादेर्देहधारणेत्यत आह—“प्रवृत्तफलस्य तु कर्मणः” इति । ‘तस्य तावदेव चिर’-
मिति श्रुतिप्रामाण्यादानागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि च नाधि-
कारवतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्यापकोऽप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह—“ज्ञानान्तरेषु
चे”ति । (पृ० ८१० पं० ५) तस्मिन् तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह—“ते पञ्चादैश्व-
र्यक्षये”ति । निर्विण्णा-विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः—प्रलयः । अपि च स्वर्गादावनुभवपथमनारो-
हति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्यादपि मन्दविद्यामामुष्मिकफलत्वं प्रति—यथा चार्थ-
वादः—“को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके ऽस्ति वा न वे”ति । अद्वैतज्ञानफलत्वे मोक्षस्यानुभव-
सिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह “प्रत्यक्षफलत्वाच्चे”ति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो
हि अविद्यासमारोपितं प्रपञ्चं समूलघातमाग्नं घोरं संसाराङ्गारपरितापमुपशमयति पुरुषस्ये-
त्यनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिर्दृढिभ्यश्च श्रुतिर्दर्शिता, तच्चानुभवाद्दामदेवादीनां सिद्धम् । ननु
तत्त्वमसि वर्तस इति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह—“न हि तत्त्वमसी-
त्यस्ये”ति । (८) वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्थता सूतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ॥३२॥

(१) जीवति ।

(२) प्रारब्धमधिकारलक्षणं फलं याभ्यां तादृशे विद्याकर्मणि यस्य स पुरुष इत्यनेकबहुव्रीहिघटित-
पदभिदम् । (३) अविस्तारात्मिकया प्रक्षयया प्रतीत्या ब्रह्मभिमानराहित्या ।

(४) ननु प्रवृत्तफलस्य कर्माशयस्य भोगेनातिवाहनेऽपि अप्रवृत्तफलानां कथं निवृत्तिरत आह प्रारब्धेति

(५) आधिकारिकाज्जातिस्मरस्य वैषम्यमाह यो जीति । पूर्वजन्मानुभूतस्येति कर्मणि षष्ठी ।

(६) जातिस्मरादाधिकारिकस्य वैषम्यमाह गृहादिवेति ।

(७) प्रवृत्तिफलमेव कर्म भोगेन क्षपयन्त्याधिकारिका इत्युक्तं, तस्य व्यतिरेकमुपपन्नस्य दूषयतीत्यर्थः ।

(८) त्वं तदसि वर्तसे इति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्तते इत्युक्तेऽनुभवारूढत्वं ब्रह्मात्मत्वस्य न प्रतीयते-
अर्थसत्तामात्रस्योक्तत्वादित्याशंकायाः परिहारमाह वर्तमानेति । स्वप्रकाशब्रह्मात्मत्वेऽनुभवो भाव्यः अज्ञानस्य

अक्षरविधायां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्याम्-

पसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

(१) अक्षरविषयाणां प्रतिषेधविधायां सर्ववेदवर्तिनीनामवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्याद् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यथापि भावरूपेषु विशेषेषु सिद्धस्तन्न्यायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव, तथापि तस्यैवैष प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः (२) । निदर्शनं जामदग्न्येऽह्नि इति । यथापि शाबरे दत्तोत्तरमत्रोदाहरणान्तरम्, तथापि तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमिष्ट्युदाहरणान्तरं दर्शितम् । तत्र शाबरमुदाहरणमस्याधानं यजुर्वेदविहितम्—‘य एवं विद्वानग्निं माधत्ते’ इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव ‘य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति य एवं विद्वान् वामदेभ्यं गायति’ इति विहितमेतानि च सामानि सामवेदेषूपपन्नानि । तत्रेदं सन्दिह्यते—किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्र स्येनैवोच्चैर्देवेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्याभ्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रस्येनोपाश्रयेन स्वरेण ‘उच्चैः साम्नोपांशु यजुषे’ति श्रुतेः, किं तावत्प्राप्तम् ? उत्पत्तिविधिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वाद्देहिनां तस्यैव प्राथम्यात् तद्विबन्धनं एवेच्छैः स्वरे प्राप्ते उच्यते-गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात्मुख्येन वेदसंयोगः (३) । अयमर्थः । उत्पत्तिविधिगुणो विनियोगविधिरुत्पन्नं, तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोध उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैर्देव विनियोगविध्यालोचनेन चोपाश्रित्वं सोऽयं विरोधो व्यतिक्रमस्तस्मिन् व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयादेर्वेदसंयोगो ग्राह्यो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन । कुतो ? विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनो (४) स्पष्टमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमानार्थत्वाद् उत्पद्यमानत्वस्य । (५) एतदुक्तं भवति—यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चातुरूप्यमस्ति विधित्वस्याविशेषात्, तन्मात्रनान्तरीयकत्वाच्च चातुरूप्यस्य । तथापि वाक्यानामैदम्पर्यं मिथ्यते, (६) एकस्यैव विधेरुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु मध्ये किंचिदेव रूपं केनचिद्वाक्येनोक्तिलिख्यते यदन्यतो प्राप्तम् । (७) तत्र

प्रतिबन्धकस्यापनयात्, न चेदनुभवस्तदा तदिदानीं नास्तीति घृतस्त्वं तद्विष्यसि इत्यध्याहार्यम्, अतोऽध्याहारमयावर्तमानापदेश उक्तमाधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यान्ततामपि गमयतीत्यर्थः ।

(१) अक्षरे धर्मिणि प्रपञ्चप्रतिषेधविधय इत्यर्थे सूत्रपदं व्याचष्टे अक्षरेति । प्रतिषेधसामान्यात्-प्रतिषेधानां धूमनिवर्तकत्वसामान्यात् ।

(२) ब्रह्मस्वरूपत्वादानन्दाद्युपसंहारसम्भवेऽपि निषेधानामनात्मत्वात्कथमुपसंहारसम्भव इत्यायाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतदधिकरणन्तजिह्वसिस्तु अनात्मनामपि प्रतिषेधानामात्मलक्षणत्वात् बोध्या इति भावः ।

(३) वारवन्तादिपदवन्ति सामानि वारवन्तीयादीनि वारयन्तीयादेर्वेदसंयोग इति वेदसंयोगे सिद्धे तत्रस्येनैव स्वरेण स्ववरत्वं च सिद्धयतीत्यभिप्रायः ।

(४) फलसंनिर्कर्षां मुख्यत्वमत्र दृष्टव्यम् ।

(५) ननु सर्वेषां विधानादुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगात्मकत्वात्कथं विधानां शेषशेषित्वमित्यत्रात्रैतदुक्तमिति । विधित्वमपेक्षितोपायत्वरूपं, तत्रानुष्ठेयमावार्थज्ञानादुत्पत्तिरस्ति, अस्ति च किञ्चित्प्रतिशेषत्वाद् विनियोगः, अस्ति च फलसाधने स्वाभित्वं पुरुषस्याधिकारः, अस्ति चादुष्ठेयत्वबोधात् प्रयोग इत्युत्पात्तिविधावपि चातुरूप्यं वर्तते इति । (६) ऐदम्पर्यमेवे हेतुमाह एकस्यैवेति ।

(७) प्रकृते तु विनियोगादेरन्यतः प्राप्तेरुत्पत्तिमात्रपरत्वमित्याह तत्रेति ।

यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वेदिकैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहीतार्थाप्रतिलम्भात् (१) विनियोगवाक्येभ्यश्च तदवगतेस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंस्पर्शिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति । भाष्यकारी-यमप्युदाहरणमेवमेव योजयितव्यम् । उदात्तवेदोत्पत्तानां मन्त्राणामुदात्ता प्रयोगे प्राप्ते अन्वयप्रदानकस्य पुरोडाशे विनियुक्तत्वात्प्रधानानुरोधेनाश्वयुगेव तेषां प्रयोगो नोदात्तेति दाढ्यान्तिके योजयति—“एवमिहापी”ति ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धोप्यर्थः प्रपञ्च्यते । (२) एकत्र भोक्त्रभोक्त्रोर्व्येता अन्यत्र भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति । न च सृष्टीरुपपत्तातीतिवत्पिबदपिबत्संज्ञाणापरं पिबन्ताविति नेतुमुचितम् । सति मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रयणायोगात् । न च वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे हि वाक्यशेषाभिर्णयो न च मुख्यलाक्षणिकप्रवृत्तिविषयो विज्ञायः सम्भवति, तुल्यबलत्वाभावात् । प्रकरणस्य (३) च ततो बलीयसा वाक्येन बाधनात् । तस्माद्वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते—

उच्यते—द्रासुपर्णेत्यत्र ऋतं पिबन्तावित्यत्र च द्वित्वसङ्ख्योत्पत्तौ (४) प्रतीयते । तेन समानतौरसर्गिकी पिबन्ताविति द्वयोः पिबन्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहारादुरोधेन न द्वयोरपि तु छत्रिन्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया । येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंहियते तदनुरोधेन मध्यं ज्ञेयम् (५) । यथा जामित्वदोषसंकीर्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च सन्दर्भे मध्यपातिनो ‘विष्णुरपांशु यष्ट्यो ऽजामित्वाये’त्यादयः पृथग्विधस्वमलममाना विधित्वमविवक्षित्वा अर्थवादतया नीतास्तरकस्य हेतोरेकवाक्यत हि साधीयसी वाक्यभेदादिति, तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूहपरं लक्षणीयं पिबन्तावित्यनेन । तथा च वेद्याभेदाद्विद्याभेद इति । अपि च (६) त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेऽपि पौर्वापर्यपरोक्षोचनया परमात्मविद्येवावगम्यते । यथेवं कथं तर्हि जीवोपादानमस्तिवत्यत आह “तादात्म्यविवक्षये”ति । नास्यां जीवः प्रतिपाद्यते किन्तु परमात्मनो ऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसाधनूयते । परमात्मविद्यायाश्चाभेदविषयत्वाच्च भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादैकविद्यमत्र सिद्धम् ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाक्कायणोषस्तप्रज्ञेनापक्रमयोर्विद्ययोर्नैरन्तर्येणान्नातयोः किमस्ति भेदो

(१) हितसाधनत्वाप्रतिलम्भात् । तदर्थान्येव-विनियोगवाक्यार्थान्येव ।

(२) गुहां प्रविष्टावित्यत्र प्रतिपाद्यब्रह्मप्रत्यभिज्ञानाद्वैक्येऽस्य अधियासुपसंहार उक्तः इह तु प्रतिपाद्यभेदाद्विद्याभेद इत्याहैकत्रेति । (३) अन्यत्र भर्मादिति प्रकरणस्येवार्थः ।

(४) प्रथमप्रतीतौ, वस्तुप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतौ हि न संख्याया वस्तुैकगमकत्वं स्यादिति ।

(५) न वयं केवललाक्षणिकशेषात्प्रकरणमात्राद्वा पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं ब्रूमः किन्तु माभ्याम्, तथाच संदर्भस्यैकवाक्यत्वावगमाज्जीवपरमात्मपरत्वमेवं च तन्मध्यपतितं पिबन्तावित्येतदपि लाक्षणिकमित्यर्थः । (६) सुषुप्तककठबलीद्वेतावतरेषु ।

न वेति विज्ञेये भेद एवेति (१) ब्रूमः । कुतः ? यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते । तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानथक्यप्रसङ्गाद् यजत्यभ्यासवद्भेदः प्राप्तः । न चैकस्यैव ताण्डिना नवकृत्व उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यत्र तथेहाप्यभेद इति युक्तम् । 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयस्व'ति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते, न चेह तथास्ति, (२) तेन यद्यपीह वेद्याभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैव अक्ष-
नायादिमात्रात्ययोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकरणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते,

प्रायुच्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनलोच-
नेनो(३)पलभ्यते । किमतो ? यद्येवमेतदतो भवति—विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः,
वस्तुस्वरूपस्तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति, सतकृत्वोपि हि पथ्यं वदन्त्यासाः ।
विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम्, एकत्राशनायाव-
त्ययादन्यत्र च कार्यकारणप्रविलयात्तस्मादेका विद्या, प्रत्यभिज्ञानात् । (४) उभाभ्यामपि
विद्याभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति
सर्वान्तरत्वविरोधो दर्शितः ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वपक्षतत्त्वाभिप्रायो दर्शितः । सुगममन्यत् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विधिषान्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

(५) उत्कृष्टस्य निकृष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम्, अपि तु निकृष्टे जीव उ-
त्कृष्टरूपाभेदचिन्तनमेवं हि निकृष्ट उत्कृष्टो भवतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—इतरेतरानुवादेनेतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते, इत-
रथा तु योऽहं सोऽव्यवित्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमनूद्येश्वरत्वमस्य विधीयते, न त्वीश्वरस्य
जीवात्मात्वं योऽहो सोहमिति, यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरूपमुभयत्राभ्यानायोपदिश्यते ।
नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं, तत्किमिदानीं सगुणे ब्रह्माण्डुपास्यमानेऽस्य वस्तुतो
मिर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निकृष्ट-
तामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपादिश्यते फलाय न तु निकृष्टता

(१) पूर्वत्र पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वेन भक्षयेयि भोक्त्रभोक्तृपरत्वेनार्थैक्याद्वैक्यमुक्तमिह त्वर्थ-
क्येयि न तद्वैक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह भेद एवेति ।

(२) नन्वपरोक्षत्वादिरूपविधेयप्रत्यभिज्ञाने कथं श्रियाभेदस्तत्राह तेनेति ।

(३) 'तन्मे व्याचक्ष्वे'ति प्रश्नस्य 'न दृष्टेर्दृष्टारं पश्ये'रिति प्रतिषेधनस्य चालोचनेनेत्यर्थः । ननु
सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वेपि अभ्यासवैयर्थ्यस्य का गतिरिति आक्षेपं परिहरति किमत इत्यादिना ।

(४) ननु यद्यस्मिन्नधिकरणेऽभ्यासाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षस्तस्मिन्तराभ्यानाविशेषादिति सिद्धान्ते हेतुर्न
वक्तव्यः अर्थैक्यस्याभ्याससाधकत्वेन पूर्वपक्षानुगुण्यादत आह उभाभ्यामपीति । प्रथमं सूत्रं पूर्वपक्षैकदेशी-
मतनिरासार्थं साक्षात्पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तूनीतौ भाष्यटीकाभ्यामवगन्तव्यावित्यर्थः ।

(५) पूर्वत्र विधेयैक्येऽप्यभ्यास आदरार्थं इत्युक्ते अयमपि तथेत्थमिदं भाष्यं पूर्वपक्षमाहोत्कृष्टस्येति ।

अवयुत्कृष्टस्य । (१) अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदाढ्यं भवजोपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोप-
देश इव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति सिद्धमुभयत्रोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥ ३७ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

[३] तद्वैतदेव तदास सत्यमेव स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जय-
तीमान् लोकान् जित इन्वसावसन् भवेद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
सत्यं ह्येव ब्रह्म । पृथोक्तस्य (३) हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण
विधीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मकेन तदा परामृशति । एतदेवेति वक्ष्यमाणं प्रकारान्तर-
मस्य परामृशति । तत्तदाऽपि आस बभूव । किं तदित्यत आह (पृ० ८१९पं० १२)
सत्यमेव सच मूर्तं सच्चामूर्तं च सत्यं, तदुपासकस्य फलमाह 'स यो हैवमेतमिति' ।
यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह 'सत्यं ब्रह्मेतीति' । स जयतीमान्
लोकान् । किंच जितो वशीकृत इनुशब्द इत्थंशब्दस्यायं वर्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धि-
बिहितं शत्रुं परामृशति 'असाविति' । असद्भवेन्नयेत् । उक्तमर्थं निगमयति 'य एव-
मेतदिति' । एवं विद्वान् कस्माज्जयतीत्यत आह 'सत्यमेव यस्माद् ब्रह्मेति' । अत्र-
स्तदुपासनात् फलोत्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तसत्यं किमसौ । अत्रापि तद्यत्पदाभ्यां (४)
रूपप्रकारौ परामृष्टौ । कस्मिन्नालम्बने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम्—'स आदित्यो य-
एष' इत्यादिना । तस्योपनिषदहरहमिति, 'हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदे'त्यन्तेन ।
उपनिषद्ब्रह्मस्य नाम तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहाति चेति हन्तेजहातेर्वा
रूपमेतत् । तथा च निर्वचनं कुर्वन् फलं पापहानिमाहेति । तमिमं विषयमाह भाष्यकारः—
'यो वै हैत'मिति । 'सनामाक्षरोपासना'मिति । तथा च श्रुतिः 'तदेतद् अक्षरं
सत्यामिति' । स इत्येकमक्षरं तैत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोक्तमे अक्षरे सत्यम् ।
मध्यतोमृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूतमेव भवति । नैवं विद्वान्मनृतं हिनस्तीति ।
तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोक्तमे अक्षरे
सत्यं सृष्ट्युपाभावात् । मध्यतोमध्येऽनृतमनृतं हि सृष्ट्युः । सृष्ट्वनृतयोस्तत्कारसाम्यात् ।
तदेतदनृतं सृष्ट्युपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्याम् ।
अतोर्किंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । शेषमतिरोहितार्थम् । खेयं सत्य-
विद्यायाः सनामाक्षरोपासना । यद्यपि तद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षणेभेदः प्रतीयते तथापि
फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनैव नित्यकाम्यविषययोर्दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जी-

(१) ननु वचनवशादुभयत्रोभयचिन्ताअथवा एकत्वबुद्धीकारः पूर्वपक्षमिममस्तत्त्वयापीष्टः स्यादत आहा-
न्वाचपाशिष्टमिति । पश्चात्प्रतीतमित्यर्थः ।

(२) सत्याविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधायेत्याद्यर्थतो विषयप्रदर्शकं भाष्यं श्रुत्युदाहरणेन व्याचष्टे तदे-
तदित्यादिना ।

(३) एष प्रजापतिर्यद्ब्रह्मदयमेतद्ब्रह्मेत्यादिनोक्तस्येत्यर्थः ।

(४) तद्यत्पदाभ्यामिति । एकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देन सह संगतिरुक्ता, द्वितीयस्तच्छब्दस्तद्वशब्द-
समानार्थः ।

वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे (१) भेद इति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते । एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः तस्योपनिषदहरहमिति (२) तस्यैव यदज्ञानतरं रहस्यनाम्नोपासनं तत्प्रशंसार्थोऽर्थवादोऽयं न फलविधिः । यदि पुनर्विद्याविधाधिकारश्रवणाभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्पेत ततो जातेष्टाविवाद्यज्ञमानविशेषतया संवल्लिताधिकारकल्पना, ततश्च समस्तार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपासनमिति सिद्धम् । परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति—“केचित्पुनरिति” (पृ० ८१९ पं० १) । वाजसनेयकमप्यक्ष्यादित्यविषयं छान्दोग्यमपीत्युपास्याभेदादभेदः (३) । ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रार्थे सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यातं तदेतद्वृण्यति, “तत्र साध्वि”ति । ज्योतिष्टोमकर्मसम्बन्धिन्यसुवृत्तौ व्ययपाश्रयेत्यनुबन्धाभेदोऽपि साध्यभेदाद्भेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चाद्यतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

(४) छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोरेयंयपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः । तथाहि—छान्दोग्ये अथ य इहार्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेदस्वं श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते ‘विमोक्षाय ब्रूही’ति, तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां तावद्विषयां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंहारः सम्भवः । (५) सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वाद्विगुणोपसंहारसम्भवः, नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते चोदिता, येनात्राध्यैयत्वेन सम्बध्येरन्नपि तु सत्यकामादिगुणनान्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष संक्षेपोऽधिकरणार्थस्य साम्यबाहुल्येऽप्येकत्र (६) काशाधारत्वस्यापरत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद् भेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः ।

राधान्तस्तु सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्याश्रयोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रास्मोक्तोऽन्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद् ब्रह्मण्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदोऽपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ३९ ॥

(१) धात्वर्थभेदेऽपि, स्वर्गकामा यजेत, याक्जीवं यजेतेति शास्त्रयोर्नित्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथा भेदस्तथोपास्यैकत्वेऽपि सत्यविद्ययोः फलभेदेन भेद इत्यर्थः ।

(२) किं फलभेदशस्य विद्याभेदकत्वमुक्तं प्रधानतर्दंगानामर्थवादाद्वाविसन्न्यायेन फलकल्पनाभाविभ्यः, तत्र प्रथमं प्रत्याह अङ्गानां प्रधानाभ्ययद्वारेण फलसम्बन्धसिद्धेरर्थवादगतानि गुणफलानि प्रयाजिफलबहुपेक्षन्त इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि फलभेदस्य न विद्याभेदकत्वमित्याह यदीति । एवं कामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्यैश्वर्यरूपाधिकारश्रवणाभावादित्यर्थः ।

(३) अक्ष्यादित्यगतत्वमुपास्यपुरुषस्याभेदः ।

(४) अधिकरणानामभेदाशङ्कते छान्दोग्येति ।

(५) निर्गुणविद्यागतवशित्वादीनां सगुणविद्यास्वन्वयाविधिमाह सगुणायां चेति । ध्येयत्वमपूर्वविधेः काम्यम्, यत्र च वशित्वादयः श्रूयन्ते न तत्रैवा ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वम्, सत्यर्थत्वम् न शब्दत एषां तत्र नयनमपेक्षते सत्यकामत्वादिसामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वादिसिद्धेरतोन्तर्भावमात्रमुपसंहार इत्यर्थः ।

(६) य एवोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शब्दे इत्यत्र । अन्यत्र—दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र ।

(१) अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वमोजनम् (२) । तेन यद्यपीय-
मुपासनागोचरा न विन्ता साक्षात्तथापि तत्सम्बद्धप्रथममोजनसम्बन्धादस्ति सङ्गतिः । वि-
चारगोचरं दर्शयति—छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्ये”ति (पृ० ८२१ पं० ६)
विचारप्रयोजकं सन्देहमाह—“किं भोजनलोप इति” । अत्र पूर्वपक्षमात्रेण संशयमाक्षिपति—
“तद्यज्ञकमि”ति । “भक्तागमनसंयोगादि”ति । उक्तं खल्वेतत्प्रथम एव तन्त्रे
‘पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्’ इत्यनेन, (३) यथा सोमक्रयार्था नीयमानैकहायनीसप्त-
मपदपांशुग्रहणमप्रयोजकम्, न पुनरेकहायन्या नयनं प्रयोजयति । तत्कस्य हेतोः ? सोम-
क्रयेण तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वास्तमपदपांशुग्रहणस्येति, तथेहापि भोजनार्थम-
क्तागमनसंयोगात् प्राणाहुतेर्भोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वप-
क्षमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते—“एवं प्राप्ते, न लुप्येतेति ताव-
दाह” । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः । पृच्छति कस्मात् । उत्तरमादरात् ।
तदेव स्फोरयति “तथा ही”ति । जाबाला हि श्रावयन्ति पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयादि”ति ।
अश्रीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः ।

यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पश्यासते ।

एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते ॥

इति वचनाद् अग्निहोत्रस्यातिथीन् भूतानि प्रत्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि
पूर्वोतिथिभ्योऽश्रीयादिति प्राणाहुतिप्रधानं लभ्यते । (४) तदेवं सति यथा; वै स्वयमहुत्वा
ऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वाभिभोजनं स्वा-
मिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । (५) नन्वाद्विधतामेवा श्रुतिः
प्राणाहुतिं किन्तु स्वाभिभोजनपक्ष एव नाभोजनेपीत्यत आह “या हि न प्राथम्यलोपं
सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति मन्यते” (पृ०
८२२ पं० २) ईदृशः स्वव्यमादरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वा-

(१) पादसङ्गतिमाह अस्तीति । (२) तद्यज्ञकं प्रथममित्यत्रोक्तं प्राणाग्निहोत्रम् ।

(३) यथेति । एकहायन्या ग्रीणातीति प्रकृत्य ‘षट्पदाम्यनुनिष्क्रामति सप्तमं पदमंजलिना गृह्णाति यर्हि
हविर्धाने प्राचीं प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपास्यादिति’ । अस्यार्थः सोमक्रयार्थनीयमानैकहायन्या षट् पदाम्य-
नुगच्छेदभ्यर्थः सप्तमपदगंतपास्रनंजलिना गृहीत्वा स्थापयेत् ‘पुनर्यदिवसे हविर्धाने हे शकटे प्राङ्मुखे प्रवर्त-
येयुस्तदा तेन पाप्मानां रथस्याजयेत्सिद्धयेदिति । अत्रास्याभ्यं जनार्थमप्येकहायनीनयनं तेनापि प्रयुज्यते उक्त
क्रयार्थमेव तेनैव प्रयुज्यते इति संदेहे विशेषसंबन्धानवगमादुभयार्थत्वमिति पूर्वपक्षे, यद्यपि क्रमनयनयोर्न
साक्षादस्ति वाक्यकृतसम्बन्धस्तथाप्येकहायनीद्वाराऽस्ति, सा हि तृतीयया क्रयार्थेति बुध्यते यदर्था च सा
तदर्थमेवं तत्संस्कारार्थं नयनमित्यास्ति क्रमनयनयोर्विशेषसम्बन्धस्तस्मात्क्रयार्थमेवेति रात्रान्तः पूर्वमीमां-
सायां कृतोच द्रष्टव्यः ।

(४) एवं विधिवत्प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनकालादपनयनं प्रदत्तार्थादरादिति सूत्रस्यैव वाक्यशेषमेत-
स्यार्थस्य स्तावकं दर्शयति तदेवामेति ।

(५) नन्वादतिथिप्राणाग्निहोत्रपूर्वं स्वीयप्राणाग्निहोत्रं कुर्यादित्यथा पूर्वमतिथिभ्यो भोजनदाने स्वाग्निहो-
त्राहोमेन पराग्निहोत्रकरणमिवायुक्तं कृतं स्यादित्यादरः स्वामी यदा भुंक्ते तदैव, तर्था च कथं भोजनलोपे
प्राणाहुत्यापत्तिरिति शङ्कते नमिति ।

भिमोजनं समयादपक्वव्यातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् तद्यदाभिहोत्रस्य धर्मिणः प्रायम्य-
धर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदास्याः कैव' कथा धर्मिलोपं सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षाक्षेपमनु-
भाष्य दूषयति—“ननु भोजनार्थे”ति (१) (२) यथा हि कौण्डपायिना-
मयनगते अभिहोत्रे प्रकरणान्तरान्नैयमिकाभिहोत्राद्विधे द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया त-
दाकाङ्क्षे साध्यसादृश्येन नैयमिकाभिहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्रतिरेवं
प्राणाभिहोत्रेपि नैयमिकाभिहोत्रगतपयःप्रसृतिप्राप्तौ भोजनगतभक्तद्रव्यता विधीयते, न चैता-
वता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद्यथा भोजनकालातिक्रमात् प्राणाभिहोत्रस्य न भोज-
नप्रयुक्तत्वमिति । (२) न वैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवयतीतिवदप्रयोजकत्वमे-
कदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् । यथा ‘जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती’ति पत्नीसंयाजानां
जाघन्येकदेशद्रव्यजुषां जाघनीप्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकप्र-
हणमन्तरेणार्थो न ह्रायते । यथा न प्रयोजकपुरोडाशप्रहणमन्तरेणोत्तरार्द्धं ज्ञातुं शक्यम् ।
शक्यं तु जाघनीवद्भक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघन्यन्तरेणापि पशुपादानं परप्रयुक्तपशुपत्नी-
वनं वा खण्डशो मासविक्रयिणो मुण्डादिवदाकृतिरुपादीयते, एवं भक्तमपि शक्यमुपादा-
तुम् । तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणाभिहोत्रलोप इति मन्यते पूर्वपक्षी । (३) अद्विरिति तु
प्रतिनिष्ठुपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥ ४० ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्धोमीयमिति हि वचनं किमपि सज्जितद्रव्यं होमे विनियुङ्क्ते तदः सर्वनाम्नः सवि-
हितावगममन्तरेणाभिधानापर्यवसानात्तदनेन स्वाभिधानपर्यवसानाय तद्वचनं प्रथममाण-
च्छेदिति सज्जितमपेक्ष्य निर्णतितव्यम् । तच्च सज्जितं भक्तं भोजनार्थमिर्त्युत्तरार्द्धात् स्वि-
ष्टकृते समवयतीतिवच्च भक्तं (४) वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोजकमुहन्ति । जाघन्यास्त्ववयव-
भेदस्य नामीषोमीयपद्मधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य सूनास्थस्य दर्शनात्तस्मादस्त्येतस्य
जाघनीतो विशेषः । (५) यच्चोक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यवाचया भक्तद्रव्यविधानमिति । तदयुक्तम् ।

(१) दूषणपरभाष्याभिप्रायमाह यथाहीति ।

(२) ननु मा भूद्भोजनमाश्रित्य विधानात्तत्रयुक्तत्वं प्राणाभिहोत्रस्य भोजनार्थमकैकदेशद्रव्याश्रित-
त्वाद्भोजनप्रयुक्तत्वं किं न स्यादत आह न चैकदेशोति । ‘मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विर्हविषोऽवयव्युत्तरार्धाच्च स्विष्ट-
कृते समवयती’ति श्रुतम् । तत्र स्विष्टकृदेवताख्ययागविशेषः किमुत्तरार्धपुरोडाशप्रयोजक उत फलश्रुतिप-
्रयुक्तपुरोडाशोपजीवीति सन्देहेऽन्याय्यस्य हविषो देवतान्तरावरुद्धत्वास्विष्टकृदर्थमन्यद्विषः कृत्वाऽवय-
तीति पूर्वपक्षे, कस्योत्तरार्धादिति नित्यापेक्षत्वात्स्ववाक्ये च सम्बन्धिनिर्देशादन्यादिप्रयुक्तस्यैव हविषः प्र-
तत्वात्तस्योत्तरार्धादित्यवगमादप्रयोजकः स्विष्टकृत्, अन्यार्थहविषोपि वचनादन्याधैत्वमविरुद्धमिति । तद्व-
प्रयोजकत्वं प्राणाभिहोत्रस्य ततश्च भोजनप्रयुक्तत्वमित्येतत्तत्रास्तीत्यत्र हेतुरेकदेशद्रव्यसाधनस्यापीति । एक-
देशद्रव्यसाधनयागस्य प्रयोजकत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह यथेति । ‘जाघन्या पत्नीः संयाजयतीति’ श्रुतम् । प-
त्न्यो देवताः, जघनप्रदेशादवचो मासखंडो जाघनी ।

(३) नन्वेवं भक्तस्यैव भोजनवहिर्भूतस्य सम्भवे कथमाद्विरिति प्रतिनिधिर्भाव्ये उक्त अत आह अ-
द्विरिति ।

(४) भोजनानङ्गमित्यर्थः ।

(५) ननु तद्वचनमितिवाक्योक्तस्य तद्धोमीयमित्यत्रत्यतच्छब्देन परामर्शोपि न भोजनाङ्गभक्तपरा-
मर्शसिद्धिः उक्तवाक्यस्यान्यार्थत्वादित्युक्तमन्य दूषयति यच्चोक्तमिति ।

विध्युद्देशगतस्याग्निहोत्रान्नस्तथाभावादर्थवादिकस्य तु सिद्धं किञ्चित्सादृश्यमुपादाय स्ताव-
कवेनोपपत्तेर्न तद्भावं विधानमर्हती(१)त्याह—“न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरि”-
ति (पृ० ८२३ पं० २) । अपि चामिहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां
बहुतरं प्राप्तं वाच्यते, न च सम्भवे वाधनिचयो न्याय्यः, कृष्णलचरौ(२) खल्वगत्या प्राप्त-
वाधोभ्युपेयत इत्याह—“धर्मप्राप्तौ वाभ्युपगम्यमानायामि”ति । चोदकाभावमुपो-
द्वलयति—“अत एव चेद्वापी”ति । यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावोऽत एव साम्या-
दिकत्वमग्निहोत्राज्ञानाम् । तत्राप्तौ तु साम्यादिकत्वं नोपपद्येत । कामिन्यां किल कुचवदना-
द्यसत्ता चक्रवाकनलिनादिरूपेण सम्पाद्यते, न तु नथां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना स-
म्पाद्यन्ते । अतोप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति । यत्वावरदर्शनमिति, तद्भोजनपक्षे(३)
प्राथम्यविधानार्थम् । यस्मिन्पक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोपि न त्वेतावता धर्मिनित्यता
सिद्ध्यतीति भावः । (४)नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमसौ वा-
च्यत इत्येत आह—“नास्ति वचनस्यातिभारः” (पृ० ८२४ पं० १) । सामान्यशा-
स्त्रवाधार्थां विशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्वृद्धेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

(५)यथैव यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति । एतदनारभ्याधीत-
मव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धं जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं कत्वर्थं सत्फलानपेक्षम् । सिद्धवर्त-
मानायादेशप्रदीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया स्वीकरोतीति । एवमव्यभिचरितकर्मसम्बन्धोद्गी-
थगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकत्वलक्षण(६)-
फलकल्पनायालम् । परार्थत्वात् । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फ-
लश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । एवं च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते,
उच्यते । (७)युक्तं पर्णतायां फलश्रुतिरर्थवादमात्रत्वम् । न हि पर्णताडनाश्रया यागा-

(१) विध्येकवच्यतापक्षोऽग्निहोत्रशब्दो गौणः सन् कर्तव्यसादृश्यं वक्तुं शक्तः कर्तव्यार्थविशेषण-
परत्वात्, अर्थावादेगेतस्तु सिद्धमर्थं विशिष्टं सिद्धमेव सादृश्यं वकीति दूषणाभिप्रायः ।

(२) ‘प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः’ इति पृ० मी० श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्ता अव-
घातादयो द्वाराभावेपि पाकवत्कर्तव्या अंचरौ चरुशब्दस्याग्निहोत्रशब्दवद्धर्मातिदेशकत्वादिति प्राप्य दशमे
कृष्णलाञ्छूपयेदिति श्रौतः पाको द्वाराभावेपि कर्तव्यः, अत एव चरुशब्दोपि पाकयोगाद्विभक्तत्वाच्च सिद्धसा-
दृश्यपरः सत्यां गतौ गौणत्वायोगादिति राक्षान्तः कृतः, तस्मात्प्राजाघातादिभाप्तिरिति । सोयमतिदेशप्राप्ता-
वधानादिबाधोऽगत्याङ्गीक्रियते प्रकृते तु भोजनार्थमक्तानुवादादास्ति गतिरित्यर्थः ।

(३) यदा चैवं भोजनार्थमक्ताभितत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छब्दास्सिद्धं तदा ‘पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नीषा
दि’त्याद्यावरदर्शनं न भोजनकालादेरपकृष्य कालान्तरेऽग्निहोत्रविधिपरं किन्तु यदा स्वामी भुङ्क्ते तदा माजनस्य
स्वकालादपकर्षेण तदाश्रितप्राणाग्निहोत्रस्यापकर्षकमित्याह तद्भोजनपक्षे इति ।

(४) ननु स्वामिभोजनस्य स्वकालादपकर्ष एव युक्तः शास्त्रान्तरविरोधात् अतः प्राणाग्निहोत्रस्यैव
भोजनकालादपकर्ष इत्याशङ्क्य परिहरति नान्वित्यादिना ।

(५) अनित्यभोजनार्थितप्राणाग्निहोत्रवन्नित्यकर्माङ्गाभितोपास्तीनां नित्यत्वमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्ष-
माह यथेति । (६) ‘आपयिता इ वै कामानां भवती’त्येतन्नखणेत्यर्थः ।

(७) यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यायनारभ्य किञ्चिद्द्रव्ये फलमधीयते, एवं ज्योतिष्टोमप्रकरणे ‘यदङ्गे-

दिवत् फलसम्बन्धमनुभवितुमर्हति, अव्यापाररूपत्वात्, व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात् । यथाहुः'रूपस्मितमतः फलदर्शनादि'ति । नापि खादिरतायामिव प्रकृतक्रतुसम्बन्धो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोक्ति अनारभ्यार्थात्स्वात् पर्णमयतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुहुसम्बन्धद्वारेण पर्णतायाः क्रतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । तथा च तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसम्बन्धमपि गमयितुमर्हति, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसम्बन्धोपपत्तेः । उद्गीषायाश्रयणं फले विधानं न विरुध्यते । विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्गीथसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । (१)ननु कर्माज्ञोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतेरुद्गीथमिति तथा चाज्जनादिष्विव संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मैवम् । न ह्यज्ञोद्गीथस्योपासनं किन्तु तदवयवस्योद्धारस्येत्युक्तमव(२)स्तात् । न चोद्धारः कर्माज्ञमपि तु कर्माज्ञोद्गीथावयवः न चानुपयोगमीप्सितम् । तस्मात्सकृन् जुहोतीतिवाद्भिन्नियोगमज्ञोद्धारसाधनादुपासनात्फलमिति सम्बन्धः । तस्माद्यथा कृत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादित्यानि एवमुद्गीथायुपासनानीति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये—“न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति”ति । (५०८२६ पं ४) । अर्थवादमात्रत्वेऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानोपदेशात् साक्षात्फलं प्रतीति । (३)अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्वर्तमानोपदेशात्फलरूपना । फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां पाराध्यनाफलत्वं वक्तुमर्हति ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

(४) तत्तच्छ्रुत्यर्थलोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तदधीननिष्पन्नतया तद्विषयोपासनाप्यभिज्ञा । न चास्यास्माधिदेवगुणभेदाद् भेदो, नहि गुणभेदे गुणवतोभेदो नह्यभिर्होत्रजुहोतीति उत्पन्नस्याभिर्होत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद् भेदो भवति । उत्पन्नमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः । यथाऽऽमिक्षावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्मसंयुक्तः । अध्यास्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासंयोगः । तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विद्यैकत्वविनिश्चयादेकैव सकृत्प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।

रादान्तस्तु सत्यं विद्यैकत्वम्, तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः, सायंप्रातःकालगुणभेदाद्य-

अज्जनं करोति चक्षुरेव धातुव्यस्य वृक्ते' इति फलश्रुतिः, 'यत्प्रयाजाच्युपाजा इज्यन्ते वर्म वा एतयज्ञस्य क्रियते' इत्यादिकर्मणि च फलं श्रूयते, तत्र किमेते फलाविधय उत क्रत्वर्थपर्णतादिषु फलार्थवादा इति छेदे 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादिवत् फलविधय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते पर्णतोदाहरणमालम्ब्य सिद्धान्तः प्रदर्शयते आचार्येण युक्तं पर्णतायामित्यादिना ।

(१) क्रत्वङ्गविशिष्टोपास्तिक्रियायां फलसाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदाक्षिपति नन्विति ।

(२) व्याप्तेषाममञ्जसम् (३ अ० १ प्रा० ९ सू० इत्यत्र ।

(३) वर्तमानोपदेशाद्विपरिणाममन्तरेण फलसिद्धौ विरोधमाह अत एवेति । प्रयाजादीनामफलत्वं यत्प्रथमे काण्डे पाराध्यैर्नोक्तन्तदिहापि स्वीकृतं, तद्वर्तमानोपदेशस्य फलपरत्वे न शक्यं निर्बोधुमित्यर्थः ।

(४) पूर्वं फलभेदात्कर्माज्ञानां तद्व्योपासनानां च नित्यानित्यत्वरूपः प्रयोगभेद उक्तः, इह तु वायुप्राणयोरभेदात्तत्वात्तद्विषययोपासनप्रयोगैक्यामित्याभिप्रायकं पूर्वपक्षमाह तदिति ।

थैकस्मिन्नपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः, एवमिहापि अध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम् । “आध्यानाथौ ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः” इति (पृ० ८२८ पं० ११) (१) अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य कृते दधितण्डुलादिवदयं पृथगुपदेशः । “एतेन व्रतोपदेशः” इति । (पृ० ८२९ पं० १) एतेन तत्त्वाभेदेन । एवकारश्च वागादि-व्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तरकथं वायुप्राप्तिमाह इत्यत आह “देवतेत्यत्र वायु” इति । वायुः स्वस्वगत्यादीन् (२) संवृणुत इत्य-ग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोऽग्न्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता । “सर्वेषामभिगमयन्ति” इति (पृ० ८३० पं० ५) (३) मिलितानां श्रवणाविशेषाद् इन्द्रस्य देवताया अभेदात् । त्रयाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदानाद्युत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराज-स्वराजगुणभेदात्, (४) याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्र-दानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासवि-धिरर्थवान्, तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वान्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

पूर्वाविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

इह सिद्धान्तेनोपक्रमस्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । (५) तत्र यद्यपि भूयसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण (६) स्वातन्त्र्यं प्रति प्राप-काणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्धलयन्ति । न चात्रास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । (७) न चेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्याद्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषानुमन्त्रणे, यथा वा पशुना यजेतेति एकरव-सङ्ख्याया अर्थस्य सङ्ख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न चेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गम् तथा, स्तुत्य-

(१) यदुक्तमध्यात्माधिभागस्योत्पत्ताशिश्रित्वाज विद्याभेदकत्वमिति । सत्यं, न विद्याभेदः किन्त्वेक-स्यामेव विद्यायां ध्येयभेदात्प्रयोगभेदः, यथाग्निहोत्राभेदे उत्पत्तिशिश्रिदैर्ध्यादिभिः क्रियमाणाः प्रयोगा भिद्यन्त एवमिहापीत्याहग्निहोत्रस्येति । अग्निहोत्रस्य दधितण्डुलादिवदाध्यानस्य कृते आध्यानार्थमयं पृथगुपदेश इति भावः । (२) संहरति ।

(३) देवताकाण्डाधिकरणस्य प्रधानभेदविषयस्य पूर्वपक्षं सिद्धान्तं चाह मिलितानामित्यादिना ।

(४) त्रिपुराडाशौष्ठे प्रथमपुरोडाशप्रदाने या याज्या सा पुनः प्रयोगेऽनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चायाज्या भवति । व्येत्यांसमन्वाहेत्यामिहितम्, तत्प्रयोगभेदे घटते एकस्या ऋच एकस्मिन्प्रयोगे याज्यानुवाक्यात्वविरोधादित्याह याज्येति । श्रेष्ठे कृते प्रयुज्यमाना ऋचयाज्या अनुब्रूहीतिभेदानन्तरं प्रयुज्य-मानाऽनुवाक्या, याज्ञिका अस्यामिष्टौ युगपदवदानं कुर्वन्ति तद्विधीयते सर्वेषामभिगमयन्नवद्यतीति अभिप्रा-येणाह यथान्यासमिति ।

(५) पूर्वमेकप्रयोगासम्भवाद्वायुप्राणौ प्रयोगभेदेन ध्येयावित्युक्तम्, इह तु मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वमाशङ्क्यते । तत्र लिङ्गविरोधेन दुर्बलेन प्रकरणेन पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्याह तत्रेति ।

(६) प्रमाणान्तरानपेक्षया ।

(७) ननु स्वातन्त्र्येणाप्यर्थस्य विनियोजकं लिङ्गं दृष्टं यथा शब्दार्थयोः सामर्थ्यामित्याशङ्क्य प्रकृत-लिङ्गस्य ततो वैषम्यामित्याह नचेत्यादिना ।

येन नास्य विद्युद्देशेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । (१) तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे विरोद्धरि प्रकरणमप्रयुहं मनश्चिदादीनां क्रियाशेषतामवगमयति । (२) न च ते हैते विद्याचित एवेत्य-
वधारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति, येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत् वाह्यसाधन-
तापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । न च 'विद्यया हैवं विदधिता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापादय-
द्वाक्यं प्रकरणमपवाधितुमर्हति, अन्यार्थदर्शनं खल्वेतदपि । न च तत्स्वातन्त्र्येण प्राप-
कमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकरणविरोधायालमिति सांपादिका अप्येते अग्नयः
प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । (३) द्वादशाहे तु श्रूयते 'अनया त्वा पात्रेण
समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृहं गृहामी'ति । तत्र संशयः—किं मानसं द्वादशाहाद्-
हरन्तरमुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याहोङ्गमिति । तत्र 'वाग्वै द्वादशाहो मनो
मानसमि'ति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वाङ्मनसभेदवद्भेदः । निर्दूतानि-
(४) द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दसि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन
स्तूयमानत्वाभेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः । द्वादशाहादहरन्तरं न तदङ्गं पत्नीसंया-
जान्तत्वाच्चाहो (५) 'पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति' च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य पर-
स्तात् श्रुतेः । त्रयोदशाहेप्यव्युत्स्य (६) द्वादश संख्यासमवायात् कथंचिज्जघन्ययापि वृत्त्या
द्वादशाहे संज्ञाविरोधाभावादिति प्राप्ते,

अभिधीयते प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वेऽहो सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्त्योजीयते ।
न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदोहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति, अङ्गाङ्गिभेदे-
नापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः, देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः ।
पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्सर्गिकी तथापि दशमस्याहो विशेषवचनान् मानसानि ग्रहणासा-
दनहवनादीनि पत्नीसंयाजात्पराञ्चि भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद् वचनमिति । 'एष वै
दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसमि'ति वचनात् दशमाहरङ्गतो गम्यते । विसर्गोन्तोऽन्तवतो
संभो न स्वतन्त्र इति । दशमेहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याह आधारत्वेर्देशाच्च
तदङ्गं मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसंबन्धिनो दशमस्याहोऽङ्गं मानसमिति
धर्ममीमांसासूत्रकृतोक्तम् । दशरात्रस्यापि दशमस्याहोङ्गमिति भगवान्माव्यकारः । श्रुत्यन्त-
रवलेनाह "यथा दशरात्रस्य दशमेहन्यविवाक्य" इति (पृ० ८३२ पं० १२) ।
अविवाक्य इति दशमस्याहो नाम ॥ ४४-४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥४६॥

नहि सांपादिकानामग्नीनामिष्टकासु चितेनाग्निना किंचिदस्ति साहस्यमन्यत्र क्रियानुप्रवे-

- (१) सामर्थ्यान्त्यार्थदर्शनरूपद्विविधलिङ्गासम्भवात् [विरोद्धरि—विरोधकर्तरि ।
(२) श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणस्य विरोधमाशङ्क्याह नचेति ।
(३) पूर्वतन्त्रासिद्धमानसप्रहाधिकरणमुदाहरति द्वादशाह इत्यादिना । मनोमयं—ध्यानमयग्रहमापाय-
गृह्णामीत्यर्थः ।
(४) प्रकालितानि, अत एव गतरसानि रसवत्तापादकसहकारिमत्त्वेन द्वादशाहस्य श्रूयमाणत्वात् ।
(५) 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त' इति वचनादहो पत्नीसंयाजान्तत्वमत्र द्रष्टव्यम् ।
(६) एकदेशं विमज्ज्य ।

शात् । तस्मादपि न स्थतन्त्र इति प्राप्ते ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादित्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेऽमृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

अभिधीयते मा भूदन्येषां श्रुतिविध्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुत-
विध्युद्देशेषु 'वचनानि त्वपूर्वादादिति' न्यायाद् विधिरुज्ञेतव्यस्तथा चैतेभ्यो यादृशोऽर्थः प्रती-
यते तदनु रूप एव स भवति, प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सान्तत्यं चावधारणं च फलभेद-
समन्वयश्च पुरुषसंबन्धश्च । (१) न चास्य गोदोहनादिवत् क्त्वार्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्म-
पारतन्त्र्यं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाह्यसाधनापाकरणार्थम्, स्वभावत एव
विद्याया बाह्यानपेक्षत्वाद्धेः । तस्मात्परिशेषान्मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थ-
मवधारणम् । (२) न चैवमर्थत्वे सम्भवति द्योतकत्वमात्रेण निपातश्रुतिः पीडनीया ।
तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणमपोय स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम् ।
अनुबन्धातिदेशश्रुत्यादिभ्य एवमेव विज्ञेयम् । ते च भाष्य एव स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा
'क्त्वङ्गत्वे पूर्वणेष्टकाचितेन मनश्चिदादीनां विकल्प' इति (३) तदतुल्यकार्यत्वेन दूषयति
'न च सत्येव क्रियासम्बन्ध' इति (५० ८३६ पं० ८) ॥ ४७-५१ ॥

अपि च पूर्वापरयोर्भागयोर्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपातिनोऽपि तत्सामान्याद् विद्या-
प्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह सूत्रेण—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वान्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

स्फुटमस्य भाष्यम् । (४) अस्ति राजसूयः—'राजा स्वराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति ।
तं प्रकृत्यामनन्ति अवेष्टिं नामेष्टिम्—आमेयोष्टाकपाळो हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादि, तां प्रकृत्या-
भिधीयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायानुति हुत्वाभिधारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं
यदि राजन्य ऐन्द्रभि'ति । तत्र सन्दिह्यते—किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणमुत

(१) ननु फलार्थस्यापि क्त्वङ्गाश्रितत्वादेकप्रयोगत्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह नचास्येति । मनोवृत्तिभ्य-
ग्निस्त्वदृष्टिविधेरित्यर्थः ।

(२) ननु निपातानां चादीनामन्यतः प्राप्तार्थद्योतकत्वं दृश्यते एवमेवकारस्यापि इत्याशङ्क्याह
न चैवमिति ।

(३) पूर्वपक्षिसममिषेतं क्रियानुप्रवेशमात्रं दूषितमधुना यदि सविकल्पं ह्यात्तदा सोपि दूष्यत इत्याह
तदतुल्यकार्यत्वेनेति ।

(४) दृष्ट्येति पदसूचितं द्वितीयवेष्ट्याधिकरणमनुक्रामति अस्तीत्यादिना । बार्हस्पत्यं चरुमाग्नेयै-
न्द्रपुषोडाशयोर्मध्ये निधीयत्यर्थः ।

ब्राह्मणादीनामयं योगो विधीयत इति । (१) अत्र यदि प्रजापालनकण्टकोद्धरणादि कर्म राजे तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः, ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्तुं राजसूयेऽधिकारः । तस्मात्सम्भवन्त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैद्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धम् । एवं तै राजसूये प्राप्ता इति । यदि ब्राह्मणो यजेतस्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । (२) कर्तुं राजः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामार्येषु तत् सिद्धरभावात् (३) पिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्राणां क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिस्तदवधारणकारणमिति । क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्रसिद्धिरिति राजसूयप्रकरणं भित्त्वा ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकाणि । तत्र किं तावत्प्राप्तं ? नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्ता राजेति आर्याणामान्ध्राणां चाविवादः । तथाहि— ब्राह्मणोदिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रदेवतचामरादिलाञ्छनेषु राजपदमन्ध्राध्वार्यस्त्रिविवादं प्रयुज्जाना इत्यन्ते । तेनाविप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तावप्यार्यान्ध्रप्रयोगयोर्यववप्यव्यवदार्थप्रसिद्धेरान्ध्रप्रसिद्धितो बलीयस्त्वात् । (५) बलवदार्थप्रसिद्धिविरोधे त्वन्मूलपाणिनायप्रसिद्धिविरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथंचिन्नखनकुददिवदन्वाख्यानमात्रपरतया नीयमानत्वाद्व्यवस्य कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथ च यदि शब्दोप्याञ्जसः स्यादिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते ।

(६) रूपतो न विशेषोस्ति ह्यार्यम्लेच्छप्रयोगयोः ।

वैदिकाद्वाक्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः ॥

तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः, कर्तृप्रयोगाद्वा कर्मणीति विज्ञे

(१) तत्र प्राप्तिप्रकारमाहावेति । यदि राज्यकर्ता राजा तदा त्रयाणां वर्णानां राज्यकर्तृकत्वात् प्राप्तये च प्राप्तत्वेन तदङ्गवेष्टावपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं ब्राह्मण इत्यादेरर्थः ।

(२) अप्राप्तिप्रकारमाहाथत्विति । येषां शब्दानामार्येषु न प्रसिद्धोर्थः, पिकादीनान्तेषां किं निगम्ये प्राह्य उत म्लेच्छप्रसिद्ध इति सन्देहे शास्त्रीयत्वान्निगमार्थ एव प्राह्य इति प्राप्ते, समुदायप्रसिद्धेरव्यवस्थापिकादीनि यद्वृत्तानि वेदे दृश्यन्ते तद्वृत्तानामेव म्लेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्यमानत्वात् तान्ध्रप्रसिद्धिर्वाच्यम्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थो प्राह्यः इति भावः ॥ नेमोर्धम् ।

(३) प्राप्तौ सत्यां निमित्तार्थत्वं 'यदि ब्राह्मण' इत्यादेः स्यादित्याह 'राज्यस्ये' त्यारभ्य 'तेनाविप्रतिपत्तेरित्यन्तेन ।

(४) यववराहवदिति । यवमयश्चरुर्भवति वाराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दयोर्म्लेच्छैः म्रियद्वयुपयसयोः प्रयोगादर्थैश्च दीर्घसूकरयोः प्रयोगानुज्यवत्त्वाद्भुमयोर्विकल्पेनाभिधानप्राप्तौ 'यत्रान्या ओषधौ' इत्यादिवाक्यशेषात् यथा दीर्घसूकरावर्थौ तथेत्यर्थः ।

(५) ननु म्लेच्छप्रसिद्धिमात्रेण क्षत्रियजाती राजशब्दार्थ इति न ब्रूमो किन्तु 'गुणवचनब्राह्मणादिना' इति पाणिनिना गुणवचनेभ्यः शुक्लादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च व्यञ्जस्मरणाद्वाङ्म कर्म राज्यमिति सिध्यति ततश्च क्षत्रियो राजेत्यप्राप्तिर्ब्राह्मणादीनां राजसूय इति सिद्धान्तमतमाशङ्क्याह पूर्वपक्षी बलवदार्थेति । प्रयोगमूला पाणिनिस्मृतिरार्यप्रयोगविरोधेऽन्मूला म्लेच्छप्रयोगमूला स्यादतो मूलबोधेन बाध्येत्यर्थः ।

(६) अनादिवृद्धव्यवहाररूढत्वादार्थम्लेच्छप्रयोगयोः स्वरूपतो न विशेषो यवादिशब्देषु तु वैदिकोक्तवाक्यशेषानुगृहीतार्थप्रसिद्धेर्बलवत्त्वं राजशब्देत्यर्थप्रसिद्धेर्न वेदानुग्रह इति द्वयोरविशेष इति कारिकायाः ।

(१) वैदिकवाक्यशेषवदभियुक्ततरस्यात्र भवतः पाणिनेः स्मृतोर्निर्णयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणामना-
(२) दिरादिमती चार्थार्णा प्रसिद्धिः, गोगाव्यादिशब्दवत् (३) । न च सम्भावितादिमङ्गावा-
प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्तम्वहेत् । गाव्यादिशब्दप्रसिद्धेरना-
दिस्वेन गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनुमतान्प्रसिद्धिबलीयस्त्वेन
क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे मुख्ये तत्कर्तर्यतज्जातौ राजशब्दो गौण इति । क्षत्रियस्यैवाधिकाराद्
राजसूये तत्प्रकरणमपोद्यावेष्टेरुत्कर्षः । (४) अन्वयानुरोधी यदिशब्देन तत्पूर्वविधौ संतिष्ठं
तमन्यथयितुमर्हति । अत एवाहुर्हृदिशब्दपरिहारागो रुच्यध्याहारकल्पनेति (५) । इयं च राज-
सूयादधिकारान्तरमेतयान्नायकामं याजयेदिति नास्तीति कृत्वाचिन्ता । एतस्मिन्सन्धिकारेजा-
यकामस्य त्रैवर्णिकस्य सम्भवात् प्राप्तेर्निमित्तार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्येति दुर्बारेवेति ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह—“इहे”ति (पृ० ८३८ पं० १७) । समर्थनप्रयोजनमाह—
“बन्धमोक्षे”ति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभावमाह—“न ह्यसती”ति । अघस्त-
नतन्त्रोक्तं पौनरुक्त्यं चोदयति—“नन्वि”ति (पृ० ८३९ पं० १) । परिहरति—
“उक्तं भाष्यकृते”ति । न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येनपुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृतेति अत्र-
त्यस्यैवार्थस्यापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह सूत्रकृद्वक्ष्यत एव
अगतोपवर्षेणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषमाह—“इह चे”ति ।
(६) पूर्वाधिकरणसप्ततिमाह—“अपि चे”ति । नन्वात्मास्तित्वोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां किं
तदक्षेपेणेत्यत आह—“आक्षेपपूर्विका ह्ये”ति । आक्षेपमाह—“अत्रैके देहमात्रा-
स्मदर्शिन” इति । यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्तेषोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं, तथापि का-
याकारपरिणतेषु भविष्यति । न हि (७) किण्वाद्यः समस्तव्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिरा-
कारपरिणता न मदयन्ति । अहमिति चानुभवे देह एव गौरवाकारः प्रथते, (८) न तु तद-
तिरिक्तः तदधिष्ठानः कुण्ड इव दधीति । अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्यो-
पपत्तिरहमः स्थूलादिभिः । न जानु दधिसमानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्य-

(१) आविशेषबुक्त्वा म्लेच्छप्रसिद्धे राजशब्दविषये विशेषं दर्शयन्नाह वैदिकेति । स्मृत्यनुगृहीत-
म्लेच्छप्रयोग आर्यप्रयोगाद्वलीयानित्यर्थः ।

(२) मुख्य्या ।

(३) गावीशब्दो ह्यशक्त्या प्रयुक्तो न गोशब्दस्य गौणत्वमापादयति यथा तथेदमपीति भावः ।

(४) ननु ब्राह्मणादिवाक्यानामप्राप्तब्राह्मणादिप्रापकत्वे यदिशब्दविरोध उक्त इति, तत्राहान्वयेति ।
अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो निपातस्ते चोत्सर्गतः प्राप्तमपेक्षन्ते, अप्राप्ते चार्थे वाक्याहम्यमाने यदिशब्दो
भेजनीय इत्यर्थः ।

(५) व्यवधानेन सम्बन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ् इति शेषः । यदि रोचयेत फलं मे स्यादिति तर्हि
ब्राह्मणो यजेतेति रुच्यध्याहारकल्पनाज विधित्वज्ञातिरित्यर्थः ।

(६) मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमनुपपन्नं देहव्यतिरिक्तस्य तत्फलमोक्तुरभावादित्याचेपलक्षणाभित्यर्थः ।

(७) मदिरारमकत्रयविशेषः । मदना—मदकरणाः ।

(८) नन्वहमिति प्रत्यक्षे देहाश्रित आत्मा भासतेऽतः कथं देहोऽचेतन इत्यनुमानस्य बाधस्तत्राह
नन्विति । स देहोऽधिष्ठानं यस्य स तदधिष्ठानः, कुण्ड इव दधीति वैधर्म्यदृष्टान्तः, यथा कुण्डे दध्याश्रिते तदति-
रिक्तं प्रतीयते नैवमात्मा देहाश्रितोऽहमिति प्रतीयते इत्यर्थः ।

मनुभवन्ति सितं मधुरं कुण्डमिति(१) । न चाप्रत्यक्षमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमु-
क्तम् । न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति । उक्तं हि—

(२) देशकालादिरूपाणां भेदाद्विज्ञासु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥ इति ।

(३) यदा च उपलब्धिसाध्यनान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्येयं गतिः, तदा कैव कथा दृष्टव्यमिति
चारस्य शब्दस्य, अर्थपक्षेष्टान्तपरोक्षार्थगोचराया, उपमानस्य च सर्वैकदेशादस्य विज्ञप्ति-
तस्य, सर्वसादृश्ये तत्त्वात्, एकदेशसादृश्ये चातिप्रसङ्गात्, सर्वस्य सर्वेणोपमानात् । सांप्र-
हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः । चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः । स च शरीराधीन-
तया दृश्यमानः शरीरधर्म, एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरधर्म एव । इच्छाप्रयत्ना-
यश्च यद्यप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपलब्धेः सति शरीरे भावात् अन्त-
रीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । (४) शरीरातिरिक्त आत्मानि प्रमा-
णाभावात् शरीरे च सम्भवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्ते ॥ ५३ ॥

(सू०) व्यतिरेकस्तद्भावाभावेति तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

उच्यते—(५) नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवान् अनुमान-
नामप्राप्त्यस्य व्यवहारितवान् इति । प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमात्रप्राप्तिं नाप्राप्त्यपेक्षां विनिश्चि-
हति । न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसंनिवर्तकप्रासाप्यज्ञानमुदेतुमर्हति, किन्तु देशकालाव-
रूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया, न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः सम्भवति । यथाहुः—‘नहो-
मियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं संनिहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वादि’ति । तस्मादस्मिन्मते
च्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । (६) अपि च प्रतिपक्षं पुमांसमपह्वायाप्रतिपक्षसन्निवर्तक-
क्षावद्धिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्यंभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः, न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्र-
क्षगोचराः, किन्तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिद्ध्यन्ति । न
सौमित्र्यंभावमविज्ञाय यं कंचन पुरुष प्रतिपिपादयिष्यतेऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम ।
(७) अपि च पशवोऽपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशष्पदयामलायां भुवि प्रवर्तन्ते, परि-
हरन्ति चाश्वानतृणकण्टकाकांणाम् । नास्ति कस्तु पशोरपि पशुरिष्टनिष्टसाधनमविद्वान् ।

(१) एवमात्माश्रिता ज्ञानादयो न देहतादात्म्येन प्रतीयेरन् यदि देह आत्मानं प्रत्याश्रयः, प्रतीयन्ते
तस्मान् देह आत्माश्रयः किन्वात्मैवेति चार्वाकाशयः ।

(२) देशेति । देशकालावस्थादिवस्वरूपाणां भेदेन भिन्नासु शक्तिषु सतीषु व्याप्तिग्रहणदेशादात्म-
धूमजननशक्तिसत्त्वेऽपि अनुमानदेशे तदभावसंभवशक्याऽऽग्न्यादीनामनुमानेन धूमादिलिङ्गेन प्रसिद्धिर-
दुर्बलेति कारिकार्थः । (३) आगमेनापि देहातिरिक्तात्मसिद्धिर्नैत्याह यदीति ।

(४) नन्वन्तःशरीरप्रदेशाश्रितत्वमिच्छादीनामप्रत्यक्षमपि यथा कल्प्यते एवमात्माश्रितत्वमपि कल्प्य-
मत आह शरीरेति । अत्यन्ताप्रमितात्माश्रितत्वकल्पनापेक्षया प्रमितदेहाभ्यन्तरदेशे इच्छादयः कल्प-
कल्पनं वरमित्यर्थः । (५) उक्तमनुमानादिप्रमाणासीद्धं परिहरन्नाह नाप्रत्यक्षमिति ।

(६) प्रमाणान्तराभ्युपगमे तदप्राप्त्यपेक्षां किञ्चिदन्तर्गतत्वा व्याघातान्तरमाहापिचेति ।

(७) एवं प्रतिज्ञाव्याघातं कथाप्रवृत्तिव्याघातं च चार्वाकस्य दर्शयित्वा लोकयान्नाव्याघातमाह आप-
चेति । आश्वानं किञ्चिच्छुष्कम् ।

न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवति । न (१) च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुजीत, शाब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदेव मा नाम भूनास्तिकस्य जन्मान्तरम-
स्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो महाक्षरकः । पराक्रान्तं चात्र सू-
रिभिः । (२) अत्यन्तपरोक्षगोचरा बान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवायांपातिः, भूयःसामान्ययोगेन
नोपमानमुपपदितं प्रमाणलक्षणे । तदत्रास्तु तावत्प्रमाणान्तरं, प्रत्यक्षमेवाहंप्रत्ययः शरीरांति-
रिक्तमालम्बत इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । योगव्याघ्रवत् स्वप्नदशायां च शरीरान्तरप-
रिग्रहाभिमानेन्यहंकारास्पदस्य प्रत्यभिज्ञापमानत्वमित्युक्तम् । (३) सूत्रयोजना तु न त्वव्यति-
तिरिक्तः किन्तु व्यतिरिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्भावाभावित्वात् । चैतन्यादिर्यदि शरीरगुणः
ततोऽनेन विशेषगुणेन भवितव्यम्, न तु संख्यापीरमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणेन तथा च
ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः । न ह्यस्ति सम्भवः भूतं च रूपादि-
रहितं चेति । तस्माद्भूतविशेषगुणरूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः (४) । एतेनेच्छादी-
नां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम् । एवं प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव, तथापि न देहमात्र
प्रभवाः, भूतावस्थायामपि प्रसङ्गात् । तस्माद्यस्यैते अधिष्ठानदेहधर्मा भवन्ति स देहाति-
रिक्त आत्मा । अदृष्टकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति ।
वैधर्म्यान्तरमाह—“देहधर्माश्चे”ति (पृ० ८४० पं० १५) । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा
दृष्टा यथा रूपादयः । (५) इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यम् । तस्मादपि देहा-
तिरिक्तधर्मा इति । (६) तत्र यद्यपि चैतन्यमपि भूतविशेषगुणः, तथापि यावद्भूतमनुवर्तेत ।
न च मदक्षक्त्या व्यभिचारः, सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । (७) अपि च मदक्षक्तिः प्रति-
मदिरावययं मात्रयाऽवतिष्ठते, तद्वेदेऽपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत्, तथा चैकस्मि-
न्वेहे बहवः चेतयेरन् । न च बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्रायानुविधानसम्भव इति

(१) एवमनुमानविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरेष्टानिष्ठसाधनत्वेनानुमानप्रामाण्यमङ्गीकार्यं शब्दप्रामाण्यमपि
स्वीकारयन्नाह नचेति ।

(२) यत्तुक्तमदृष्टव्याप्तिकार्थापत्तिरत्यन्तपरोक्षार्थविषयत्वादप्रमाणमिति तत्राहात्म्येति । व्याप्तिदर्श-
नाभावेपि अन्यथानुपपद्यमानस्फोटादिकार्यरूपार्थजन्यार्थापत्तिः शब्दादिविषया स्यादेवेति भावः । यच्च
सर्वकिञ्चित्सावृत्त्याभ्यामुपमानं दूषितं तत्राह भूय इति । सर्वात्मना किञ्चिन्मात्रेण वा सादृश्यज्ञानं नोपमान-
सामग्री किन्तु भूयःसामान्ययोगज्ञानम्, तच्च गोगवयोदेरेवेति नोपमानलक्षणसम्भव इत्यर्थः ।

(३) एवमनुमानादिप्रामाण्यं समर्थयाम्यसम्मतप्रत्यक्षेण देहातिरिक्तात्मसाधनं कृत्वाऽनुमानेनापि सूत्र-
व्याख्यानद्वारा तदाह सूत्रेति ।

(४) अत्र ज्ञानं न शरीरविशेषगुणोभ्यावद्देहभावित्वात् घटवदिति प्रयोगो दृष्टव्यः ।

(५) अनेन विमता इच्छादयो न देवदत्तदेहाविशेषगुणाः गुणत्वे सति देवदत्तेतरप्रत्यक्षरहितत्वात्
घटवदित्यनुमानप्रयोगः सूचितः । यद्यपि घटादयः परप्रत्यक्षास्तथापि गुणत्वे सतीति विशेषणान्न दृष्टान्ते
साधनवैकल्यम् ।

(६) यदुक्तं पूर्वपाक्षिणा भूतेष्वयावद्भूतभाव्यपि चैतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यामदक्षकिवदिति,
तदपि न, चैतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वेन यावद्देहभावित्वानुमानवद्वावद्भूतभावित्वानुमानमदक्षकेश्च विशेष-
गुणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यादित्याशयेनाह तत्रेति ।

(७) मदक्षक्तिवचैतन्यस्य परिणामधर्मत्वाङ्गीकारेयाहापिचेति ।

एकपाशनिबद्धा इव बहवो विहङ्गमाः विरुद्धादिक्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुत्सहन्ते । एवं शरीरमपि न किञ्चित्कुतुमुत्सहते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्वैर्मर्धर्मिभावः शक्यो विनिश्चेतुम् । मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात्, अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् सन्दिग्धश्चात्र व्यतिरेकः । तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह—“अपि च क्षति तावदि”ति (पृ० ८४१ पं० १ दृष्टान्तरं विवक्षुराक्षिपेति—“किमात्मकं चेति” । (१) स एवैकग्रन्थेनाह—“नहीति” । नास्तिक आह—“यदनुभवचनमि”ति । यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरम्, एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम्, न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरम्, येन पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वान्तरं यस्य परिणामो रूपादयोऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिर्भेदेहधर्मत्वं निरस्तम् । तथाप्युपपत्त्यन्तराभिधित्सयाह तत्तद्हीति । (२) भूतधर्मा रूपादयो जडत्वाद्विषयका एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषांचिद्विषयाणामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम् । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चोपलब्ध्यावेष प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । कृतोपपादनं चैतत्पुरस्तात् । उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति—“यथैवास्या” इति । (३) उपलब्धिप्राहिण एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोऽप्यवगम्यते, तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैलक्षण्येन । व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकोपलब्धिर्न तेभ्यः स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह—“उपलब्धिस्वरूपमेव च न आत्मे”ति । (४) आज्ञानतस्तावदुपलब्धिभेदो नानुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिव्यतिरेकिणा विषयाणां प्रथा सम्भवतीत्युपपादितम् (५), न च विषयभेदप्राहिणप्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्भेदावेव दुर्लभावाति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा (६) तेनोपलब्धेरुपलब्धत्वमपि न तात्त्विकम्, किन्तुविविधाकल्पितम् । तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह—“अहमिदमद्राक्षामिति चे”ति । न केवलं तात्त्विकाभेदाजित्यस्वमतात्त्विकादपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थः । “स्मृत्याद्युपपत्तेश्च” । नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिरुपपद्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थ निराकरणान्तरायानुभाषते—“यत्तूक्तमि”ति । यो हि देहव्यापारादुपलब्धिरुपपद्यते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं दूषणम्—“न चात्यन्तं देहस्ये”ति (पृ० ८४२ पं० ५) । प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मादनवद्यमिति ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धा तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

(७) स्वरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो मिश्रन्ते । तदनुबद्धास्तु प्रत्ययाः प्रतिशाखं वि-

- (१) आशेषा एव ।
- (२) अत्र देवदत्तचैतन्यं न देवदत्तदेहधर्मः तदप्राहकत्वाद्यज्ञदत्तचैतन्यवदित्यनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।
- (४) देहधर्मत्वबोधकानुमानस्य बाधितत्वमाहोपलब्धिप्राहिण एवेति । (३) स्वभावतः ।
- (५) अध्यासभाष्ये । प्रथा—प्रकाशः । विषयाभावे कैरुपाधिभिरुपलब्धेर्भेद इति तात्पर्यम् ।
- (६) ननु विषयाभावे उपलब्धिरुपलब्धत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्योपलब्धेरिदमसङ्गतामाह तेनेति ।
- (७) उद्गीथादीनां सर्वाशाखास्वेकत्वात् कथमुपासनव्यवस्थाशङ्कात आह स्वरादीति ।

हिता भेदेन । तत्र संशयः—किं यस्मिन्वेदे यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तद्वेदविहिताः प्रत्ययाः उतान्यवेदविहितानामप्युद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति । किं तावत्प्राप्तम् ? 'ओमित्यक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति उद्गीथश्रवणेनोद्गीथसामान्यमवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात् तेनैवाकाङ्क्षाविनिवृत्तेर्न शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेक्षते । (१)न चैवं सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपवाधेत ततः श्रुतिं पीडयेत् न चेतदस्ति, नह्युद्गीथश्रुत्यभिहितलक्षितौ सामान्यविशेषौ बाधितौ, स्वशाखागतयोः स्वीकरणात् शाखान्तरीयास्वीकारेऽपि । यथाहुः—

(२)जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते ।

कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—उद्गीथाङ्गावबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखास्तु प्रतिषेद्धमनुवर्तेरन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन्, उद्गीथमित्यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात् । एतदुक्तं भवति—(३)युक्तं शुक्लं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात् शुक्लश्रुतिर्बाधत इति, विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समभिध्याहारस्य, अन्यथा तदनुपपत्तेः । [४]न च स्वार्थमस्मारयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशिष्टार्थमयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपवाधितुमुत्सहते । मा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थस्मारणमपीति युक्तम्, अविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे अवस्थापनम्, इह उद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् सङ्कोचे प्रमाणं किञ्चिदस्ति । न च सन्निधिमन्त्रमपवाधितुमर्हति(५), श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नावस्थानं पीड्येव । तस्मात्सर्वोद्गीथविशेषाः प्रत्यया इति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

(६)विरुद्धमिति नः क्व सम्प्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते, उपलब्धं च मन्त्रादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसम्बन्धिरवम्, तद्वदिहापीति दर्शनादविरोधः । एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति ॥ ५६ ॥

(१) ननु सामान्यश्रुतिबाधेन कथं सन्निधेः स्थानात् स्वशाखागत उपासनानियम इत्याशङ्क्याह न-चेवमिति । उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथश्रुतेरुद्गीथसामान्यं वाच्यम्, उद्गीथव्यक्तिर्लक्ष्या, स्वशाखागतोद्गीथव्यक्त्युपादाने च सामान्यस्य प्रतिव्यक्तिप्रमातेः सामान्यविशेषौ द्वावपि अस्यर्थौ गृहीतौ तत्र कथं श्रुतिबाध इत्यर्थः ।

(२) पटं शुक्लमानयेति प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटसंज्ञातिलक्षितं शुक्लपटव्याक्तं गृहीत्वा कृष्णादिपटव्यक्त्यनन्तरं यदि मुञ्चामस्तत्र तदा का श्रुतिरस्माभिः पीड्यते, न कापीति भट्टोक्तकारिकार्थः ।

(३) पटमिति सामान्यश्रुतेः सन्निधिमन्त्राण सङ्कोचोऽपि तु शुक्लमिति सन्निहितविशेषबलेन, प्रकृते तूपसन्नविधावुद्गीथादिसन्निधिमात्रं न तु स्वरादिभिन्नमयुक्तमुद्गीथमुपासीतेति विशेषविषया श्रुतिर्विधते, इतश्च दुर्नलं सन्निधिमपवाध्य सामान्यश्रुत्या सर्वशाखासुपासनोपसंहार इति सिद्धान्ताज्ञयमाह युक्तमित्यादिना ।

(४) यथेवं किमर्थं तर्हि पदैः पदार्थाः स्मार्यन्ते अत आह नचेति । पदार्थस्मारणं वाक्यार्थबोधनाय द्वारमित्यर्थः ।

(५) श्रुतिमिति शेषः । यदुक्तं सन्निहितव्यक्त्युपादानेऽपि न सामान्यश्रुतेः पीडेति तत्राह श्रुतिरिति ।

(६) सन्निधिबिरोधाङ्गीकारेण श्रुत्या सन्निधिबाधः उक्तः इदानीं विरोध एव नास्ति अन्यत्रापि दर्शनादित्याह विरुद्धमिति

भृन्मनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपासनं च उत समस्तोपासनमेवेति । तत्र 'दिवमेव भगवो राजर्षिर्जितो होवाचे'ति प्रत्येकमुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फलवत्त्वाम्नानात् समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेः उभयथाप्युपासनम् । (१) न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ "यद् द्वादशकपालं भवती"त्यादीनामवयुत्यवादानां प्रत्येकं फलवत्त्वमपि अर्थवादमात्रत्वं "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदि"त्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति, तत्र हि "द्वादशकपालं निर्वपेदि"ति विधिमक्षिणश्रुतिर्यद् द्वादशकपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनासि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना, अवयुत्यवादेन स्तुत्याप्युपपत्तेः, इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषात् अगृह्यमाणविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्च भेदात्, निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः, श्यामः इवा आहु-
तिमभ्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्ते,

वच्यते—(२) समस्तोपासनस्यैव जायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानापदेश-
त्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः, तथाहि—प्राचीनशालग्रस्तयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाद्वपति कैकेयमा-
जमुः, ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निष्का-
रणेन समस्तोपासनमुपसंजहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तो-
पासनपरतैव सन्दर्भस्य लक्ष्यते । तस्माद्बहुफलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय, समस्तोपासनस्यैव
तु फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति—“केचित्त्वन्ने”ति ।
(पृ० ८४६ पं०) सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् नेदृशं सूत्रव्याख्यानं
समञ्जसमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

(३) सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमवस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम्, सम्प्रति तु सर्वाधामीष-
रगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा, एवं प्राणादिगोचरास्त्विति विचारयितव्यम् । (४) ननु

(१) व्यस्तोपासनफलवत्त्वस्य समस्तोपासनस्तुत्यर्थत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह नचेत्यादिना ।
एवमत्रापि न च भवितुमर्हतीत्यन्वयः । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य 'यद् द्वादशकपालो
भवति ब्रह्मवर्चसेन पुत्रं पुनाती'त्यादिना कपालविशेषेषु फलविशेषानभिधाय 'द्वादशकपालो भवती'त्यादि व-
त्त्वाम्नातम्, तत्र यद्यपि द्वादशत्वेऽष्टत्वादीनामन्तर्भावो वस्तुतः तथापि न परिच्छेदकत्वम्, तस्माद्भ्रातृता-
द्वैश्वानरेष्टावष्टकपालत्वादियुगविधानमिति पूर्वपक्षे, उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वविरोधान्न प्रकृतकर्मण्यष्टत्वादियुगवि-
धिरिति सिद्धान्तितम् प्रमाणलक्षणे, तथाच तत्राष्टत्वादीनां स्तुत्यर्थत्वमिह तु नैवं भवितुमर्हतीत्यर्थः । कुत
इत्यत आह तत्र हीत्यादिना । वैश्वानरोपासने तु समस्ते व्यस्ते च विधेः कल्पनीयत्वात्कामशब्दस्य क्वाप्य-
श्रवणात्फलवत्त्वकल्पनायाश्चाविशेषात्सर्वत्र विधिकल्पनमिति भावः ।

(२) उपक्रमोपसंहारयोरैकविधाविषयत्वेनैकवाक्यतावगमाच्च व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति
समस्तेति ।

(३) नन्विहैव विद्यानां भेदनिरूपणे प्राक् तदसिद्धेर्गुणोपसंहाराचिन्तनमसङ्गतमित्याशङ्क्याह सिद्ध-
मिति । (४) अधिकरणानारम्भमाशङ्कमानो रूपभेदाद्विद्याभेद इति सद्दृष्टान्तमाह ननु यथेत्यादिना ।

यथा प्रत्ययाभिधेयाया अपूर्वभावनाया(१) आजानतो भेदाभावेऽपि धात्वर्थेन निरूप्य-
माणत्वात् तस्य च यागादेर्भेदात्प्रकृत्यर्थयागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाद्भेदः, तदनुरक्ताया एव
तस्याः प्रतीयमानत्वात्, एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेऽपि तत्तत्सत्यसङ्कल्पत्वा-
दिगुणोपघानभेदाद्विद्याभेद इति नास्त्यभेदाशङ्का ।

उच्यते—युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपाणा(२)मपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः
सिद्धरूपत्वादगुणानामपि सत्यसङ्कल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विद्यासु ।
नहि विशालवक्षाक्षकोरेक्षणः क्षत्रिययुवा दुश्च्यवनधर्मेति(३) एकत्रोपदिष्टोन्यत्र सिंहास्यो
वृषस्कन्धः स एवोपदिश्यमानवक्षकोरेक्षणत्वाद्यपजहाति, न खलु प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते,
तस्य सर्वत्र तादवस्थ्यात्, अतादवस्थ्ये वा तदेव न भवेत्, नहि वस्तु विकल्प्यते इति ।
तस्माद्विद्याभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनावाक्यानि किन्तु (४)तद्विषया-
मुपासनाभावनां विदधति, सा च कार्यरूपा । (५)यद्यपि चोपासनाभावना उपासनाधीननि-
रूपणमुपास्यं चेद्वरादि व्यवस्थितरूपम्, तथाप्युपासनाविषयीभावोऽस्य कदाचित् कस्यचित्
केनचिद्रूपेणेत्यपरिनिष्ठित एव । यथैकः स्त्रीकायः केनचिद्भक्ष्यतया केनचिदुपगन्तव्यतया
केनचिदपत्यतया केनचिन्मातृतया केनचिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः,
एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नातिक्रामन्ति(६) । न च तत्तद्गुणत-
योपासनानि गुणभेदाज भिद्यन्ते । (७)न चाभिहोत्रमिवोपासनां विधाय दधितण्डुलादिगुण-
वद्विह सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणविधिर्येनैकशास्त्रत्वं स्यात्, अपि तत्पक्षावेवोपासनानां तत्तद्गुण-
विक्षिप्तानामवगमात् तत्रापृथग्माणाविशेषतया सर्वासं भेदस्तुल्यः । (८)न च समस्तशास्त्रा-
विहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानः । तस्माद्भेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्य-
कामादय इति । केचित्खलु गुणाः कामुचित् विद्यासु समानास्तेनैकविद्यात्वे आवर्तयितव्याः,
एकत्रोक्तत्वात् । विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति वि-
द्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय वक्तव्या अनुक्तानामप्राप्तेरिति ॥ ५८ ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

(९)अभिहोत्रदर्शपूर्णमास्यादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवान्, तेषां

(१) अपूर्वसाधनपुरुषप्रवृत्तेः । धात्वर्थेनेति । यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थभूतभावनाया धात्वर्थेन यागादि-
ना निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः । (२) साध्यरूपाणाम् ।

(३) इन्द्रसमानधर्मः । (४) वस्तुविषयम् । उपासनाभावना उपासनानिष्ठाम् ।

(५) उपासकप्रवृत्तेरुपासनाधीननिरूपणत्वेभ्यभेदमाशङ्कते यद्यपि चेति ॥ अस्थेश्वरादेः कस्यचिदपि
शोडशकलादेः कदाचित्चतस्रुपास्तिसमये केनचित्सत्यकामत्वादेना च रूपेणोपासनाविषयभावः इत्यर्थः ।

(६) ननु सत्यकामत्वादिगुणानामुपास्यत्वेन कार्यरूपत्वाच्चकोरेक्षणत्वादिभ्यो वैषम्येऽपि न विद्याभेद-
कत्वम् गुणिन एकत्वादगुणानां चोपसर्जनत्वादत आह नचेति । छत्रचामरादिगुणभेदेन राजोपास्तीनामिव
तत्तद्गुणवत्त्वरूपेणोपासनाभेद एवेत्यर्थः ।

(७) ननु गुणभेदेऽपि कर्मैक्यवदुपासनैक्यं कुतो न स्यादत आह नचेति ।

(८) अशक्येन सर्वोपासनैक्यमित्याह न च समस्तेति ।

(९) अहंभ्रह्मोपास्तीनां यथाकाममनुष्ठानमिति पूर्वपक्षविषयं समुच्चयनियमेन किमिति पूर्वपक्षे

नित्यत्वादुपासनास्तु काम्यतया न नित्यास्तस्मान्नासां समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकल्पः फलभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि सम्भवादिति पूर्वः पक्षः । उपासनानाममूषामुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात्फलभेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलाभे तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसम्भवस्योपायसहस्रैरपि तादवस्थ्यात्, तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपासनान्तराभ्यासे च चित्तकाप्रताप्याघातेन कस्यचिदुपासनानिष्पत्तेरिह विकल्प एव नियमवानिति रादान्तः ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

(१) यासूपासनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शपौर्णमासादिवत् पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाविति साम्प्रतम् ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

शिष्टेऽथ ॥ ६२ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथक्पृथक्प्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनप्रहणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नैकप्रयोगवचनप्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रत्यवतिष्ठते । (२) यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति, तथा सति हि क्रत्वर्थानाश्रिततया क्रतुप्रयोगाद्बहिरप्यमूर्षां प्रयोगः प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते । तत्कस्य हेतोः ? क्रत्वर्थानाश्रितानामेव तासां तत्तत्फलोद्देशेन विधानादिति । (३) एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्तः, इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । (४) स च प्रयोगवचन उपासनाः समुच्चिन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यम्भावमाक्षिपति, तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः ।

क्रियते भिन्नाधिकाराणामपि दर्शादीनां समुच्चयनियमदर्शनादित्याशङ्कते अग्निहोत्रेति । परिहरति तेषामित्यादीनां । यस्याद्या साक्षात्स्यादुपास्यं न च विचिकित्सा संशयोऽस्ति प्राप्नुयामहं फलं नवेति, तस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवेदित्यर्थः ।

(१) प्रतीकोपास्तीनामुपास्तित्वादहंग्रहोपास्तिवद्विकल्पनियममाशङ्क्याहंग्रहासु साक्षात्कारसाधनत्वमुपाधिमाह यास्त्विति ।

(२) नर्वर्द्धं प्रयुक्ते प्रयोगविधिः, काम्यफलसाधनत्वे चोपास्तीनामनङ्गत्वात् कथं तासां प्रयोगवचनपरिग्रहस्तत्राह यद्यपीति ।

(३) ननु क्रत्वर्थानाश्रिता उपासनाः फले विधीयन्ते एतावता कथं तासां समुच्चयसिद्धिरत आह एवं चेति ।

(४) ननु फलकामनायां सत्यामुपासना [अनुष्ठीयन्ते, कथामासां क्रत्वङ्गैः सह नित्यं समुच्चित्या] शुद्धानम् नित्यनित्यसंयोगविरोधादत आह स चेति । उपास्तीनां क्रत्वङ्गसमुच्चयसिद्ध्यर्थं फलकामना अपि प्रयोगविधिरेवानुष्ठापयतीत्यर्थः ।

राद्धान्तस्तु(१) यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुरोधो प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावादन्यथयितुमर्हति, किन्तु तदविरोधेनावतिष्ठते, तत्र क्त्वर्थानां नित्यवदाम्नात्, तथाभावस्य च सम्भवात् नियमेनैतान्समुच्चिनोतु, कामावद्धास्तुपासनाः कामानामनित्यत्वाच्च समुच्चयेन नियन्तुमर्हति । नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चयीरन् अपि तूद्दिश्यन्ते । मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्यथयति, तथास्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मात्कामानामनित्यत्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात्सत्यपि तदाश्रयणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति, न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्—“आश्रयतन्त्राण्यपि ही”ति (पृ० ८५१ पं० ८) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

“होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहर्ती”ति । अपिभिन्नक्रमो दुरुद्गीथमपीति वेदान्तरोदितप्रणयोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्धेतुकर्मणः शंसनात् उद्गाता प्रतिसमादधाति किं तदित्यत आह दुरुद्गीथमपि । (२) वेदान्तरोदिते चौद्गात्रे कर्मणि वृत्तपन्नं क्षतम् । एवं ब्रुववेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्यादि योजनीयम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

अनवा तत्सहाभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

अस्य सूत्रस्यान्वयमुखेन(३) व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेषमतिरोहितार्थम् ६४-६६

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भागस्या

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

(४) स्थितं कृत्वौपनिषदामपवर्गस्य पुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपरस्वमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमघस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम्, सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया क्त्वर्थमिति मीमांसामहे ।

(१) कामनायां अविधेयत्वाच्च प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वंमिति वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य मन्वानस्येत्युक्तम्, प्रयागविधिः फलकामनानामवर्धयमावभाषिपतीत्येतद् ब्रूयति यथाविहितेति ।

(२) दुरुद्गीथं व्याचष्टे वेदान्तरेति ।

(३) आश्रयसाधारण्ये आश्रितसाधारण्यमन्वयः, स आश्रयसाधारण्याभावे आश्रितसाधारण्याभावरूपव्यतिरेकव्याख्याया भाष्ये वृद्धीकृत इत्यर्थः ।

(४) ननु फलभेदाभेदावन्तरेण न विद्याभेदाभेदौ, न च तावन्तरेण गुणोपसंहारानुपसंहारौ, ततः प्रागेव विद्यानां पुरुषार्थसाधनत्वस्य सिद्धत्वात् किं पुनरारम्भेणेत्यत आह स्थितमिति । फलभेदेन हि विद्याभेदमुपपाद्य तदभिदिशङ्कायः, स उपपादनीय इत्यर्थः ।

(१) यदा च क्रत्वर्थं तदा यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमाभुम्भिकफलोपभोक्तृत्वं च, न चैतदनित्यत्वे (२) घटते, कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितम् । इतो न्यत्वमनपेक्षितविपरीतं च नोपनिषदर्थः स्यात्, यथा शुद्धत्वादि । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रव-
न्धेन तत्रतत्र प्रतिपादितं, तथाप्यत्र केषांचित्पूर्वपक्षशङ्काबीजानां निराकरणे तदेव स्थूणा-
निखननन्यायेन निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनम् । (३) तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवद्
आत्मज्ञानं न किंचित्क्रतुमारभ्याधीतम्, यद्यपि च कर्तृमात्रं नाभ्यभिचरितक्रतुसंबन्धं कर्तृमा-
त्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनात्, येन पणंतादेवदनारभ्याधीतमभ्यभिचरितक्रतुसंबन्धं (४)
जुहूद्वारेण वाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्यते, (५) तथापि यादृश आत्मा कर्ताऽऽभुम्भिकस्वर्गादिफलभो-
गभागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रातेपाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसु प्रयोगः, तेषा-
मैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तेनापि यादृशतादृशेन कर्त्रोपपत्तेः, आभुम्भिकफलानां तु वैहि-
कानां कर्मणां तन्मन्तराणांसम्भवात् तत्संबन्ध एवायमौपनिषदः कर्तेति तदभ्यभिचारात्तान्य-
नुस्मारयज्जुह्वादेव वाक्येनैव (६) तज्ज्ञानं पणंतावत् क्रत्वैदमर्थ्यमापद्यत इति फलश्रुति-
रर्थवादः (७) । तदुक्तम्—“द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति” ।
(८) औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोगोऽस्मीति विद्यावान् भ्रष्टा-
वान् क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षिता इव ब्रौह्मयः क्रत्वङ्गमिति । प्रियादिसूचितस्य च संसा-
रिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनात्, अपहृतपाप्मत्वादयस्तु तद्विशेषणानि तस्यैव स्तु-
त्यर्थम्, न तु तत्परत्वमुपनिषदाम् । तस्मात्क्रत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुनः
पुरुषार्थमिति । (९) एतदुपोद्बलनार्थं च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः ।

न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वम्, तृतीयाश्रुतेश्च । न त्वेतत्प्रकृतोद्गीथविद्याविषयं
(१०) यदेव विद्येति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्तेरधिगमात्, यथा य एव धूमवान्देशः स ब-
हिमानिति । समन्वारम्भवचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति । (११) तच्च

(१) ननुपनिषत्सु कर्तृभोक्तृत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मात्मत्वमात्मन उपदिश्यते ताद्विषयज्ञानस्य कथं
कर्मोपयोगस्तत्राह यदेति ।

(२) शरीरपक्षे ।

(३) केषांचित्पूर्वपक्षबीजानामित्युक्तं, ताभ्येव दर्शयति यद्यपीति ।

(४) न वाक्यादात्मज्ञानं क्रत्वङ्गमिति च सिद्धान्तिनोक्तं तदप्यनुवदति पूर्वपक्षी दूषणार्थं यद्यपि
चेति । येन कर्तृमात्रेणात्मज्ञानमभ्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण पणंतावद्वाक्येनैव क्रतुसम्बन्धमापद्येत
तत्कर्तृमात्रं नाभ्यभिचरितक्रतुसम्बन्धमिति योजना ।

(५) एवं सिद्धान्त्यभिप्रायमनूय दूषयति पूर्वपक्षी तथापीति ।

(६) आत्मा बाहरे द्रष्टव्य इत्यादि वाक्येनैव ।

(७) ननु फलवतो ज्ञानस्य कथं क्रत्वर्थत्वमत आह अर्थवाद इति ।

(८) आत्मज्ञानस्यादृष्टद्वारा कर्माङ्गत्वमाह औपनिषदात्मज्ञानेति ।

(९) आचारायन्यार्थदर्शनं प्रापकसापेक्षत्वाच्च स्वतन्त्रमित्याह एतदिति ।

(१०) तच्छ्रुतेरित्यादीनि लिङ्गपराणि सूत्राणि व्याचष्टे न केवलमिति ।

(११) विद्यायाः कर्मभिः सह कर्तृनुगमस्य समप्राधान्येऽपि सम्भवात् प्रकृतकर्मशेषत्वप्रतिज्ञया सहा-
सङ्गतिमाशङ्क्याह तच्चेति । उक्त्या युक्त्या आत्मज्ञानस्य दृष्टः दृष्टद्वारेण कर्मसूपयोगेन ।

यद्यप्याग्नेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति, तथाप्युक्त्या युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्गभावेनैव चेत्तन्मयम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानाद् उपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तज्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति ॥ १—६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्तयति—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

यदि शरीराद्यातिरिक्तः कर्ता भोक्तास्मत्स्येतन्मात्र उपनिषदः पर्यवसिताः स्युस्ततः स्यादेवं, नत्वेतदस्ति, तास्त्वेष्वंभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासनिराकरणरूपताप्राप्तिपादनपरा इति तत्रतत्रासङ्कदावेदितम् । (१) अनाधिगतार्थबोधनस्वरसता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन । (२) तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य ऋत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति, किमङ्ग ! पुनः तदव्यभिचारस्ततश्च क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । (३) अत एव प्रियादिसूचितेन संसारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोपदिदिक्षायां परमात्मनोऽत्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरुपादस्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते—योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति ॥ ८ ॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपन्यस्तमेवमकर्मङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम् । (४) तत्र कर्माङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिः ॥ ९ ॥

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

(५) व्याप्तिरप्युद्गीयविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न त्वशेषापेक्षया, यथ सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति निमात्रितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेऽपि न दोष इत्याह—“न चेदं समन्वारम्भवचनमिति” ।

(१) शुद्धचैतन्यं वेदान्तबोध्यं न कर्तृत्वादिषोडशमित्यत्र विनिगमकमाहानधिगतार्थेति ।

(२) परोर्ये फलश्रुतित्वादिति पूर्वोक्तहेतोर्विशेषणासिद्धिमाह तथा चेति ।

(३) यदि परमात्मतत्त्वमेवोपनिषदामर्थस्तर्हि प्रियादिसंयुचितजीवस्य द्रष्टव्यत्वं किमित्युपादिव्यते अत आहात एवेति ।

(४) एवं ब्रह्मज्ञानं न कर्माङ्गं फलवत्त्वाज्ज्योतिष्टोमवदेति प्रतिपाद्य बाधयुक्तकर्मसम्बन्धोऽस्मादिति, तुल्यं तु दर्शनमित्यत्र आचारादिलिङ्गदर्शनानां प्रतिलिङ्गमुपन्यस्तं, तत्र च शब्देनाकर्माङ्गत्वलिङ्गदर्शनस्य प्राबल्यं विशेष उक्तस्तद्दर्शयति तत्रेति ।

(५) ‘यदेव विद्यया करोतीति’ अस्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाशङ्कितं पूर्वपक्षे, तस्या अप्युद्गीथे विद्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता असार्वात्रिकीति सूत्रेण, तत्रास्याः श्रुतेः सर्वविषयत्वशङ्कां परोक्ता परिहरति व्याप्तिरपीति ।

(पृ० ८६० पं० १०) संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीयविद्या प्रतिविद्धा च यथाऽसच्छास्त्राधिगमनलक्षणा ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रतः ॥ १२ ॥

अध्ययनमात्रवत एव कर्मविविधं तूपनिषदध्ययनवतः । एतदुक्तं भवति । यदध्ययन-
मर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते, यथा कर्मविधिव्याख्यानां तन्मात्रवत एवाधिकारः कर्मसु
नोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति । अध्ययनमात्रवत एवेति मात्रप्र-
हणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मन्वानो भ्रान्त्योदयति—“नत्वेवं सती”ति ।
स्वामिप्रायमुद्धाटयन् समाधत्ते—“न वय”मिति । (पृ० ८६१ पं० १) उपनिषदध्य-
नापेक्षं मात्रप्रहणं नार्थबोधापेक्षमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

विद्यावद्विषयत्वेऽपि अविरोधो विद्यास्तुर्यत्वादित्याह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाषिफलकर्माङ्गत्वं विद्याया
निराकरोतीत्याह—

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥ १४-१५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

(१) अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः । इह तु समस्त-
क्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति ॥ १६ ॥

उर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

सुबोधम् ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

(२) सिद्ध उर्ध्वरेतसामाश्रमत्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता स्यात्, आश्रमत्वेन त्वेषा-
मन्यार्थपरामर्शमात्राच्च सिद्ध्यति, विषयभावात् । स्मृत्याचारप्राधिद्विष्य तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधा-
दप्रमाणम्, निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं ‘वीरहा वा एष देवानामित्यादिका ।
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादधत्ति ह्यनुमानमिति ।
तदेतत्सवमार्ह—“त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना” “अनाधिकृतविषया चेति” ।
(पृ० ८६२ पं० १४) अन्वपक्षवादयो हि ये नैमित्तिककर्माधिष्ठातास्तान्प्रत्याश्रमान्तर-
विविरिति । “अपि चापवदति हि” (पृ० ८६५ पं० ५) । न केवलमन्यपरतया परा-

(१) अनेनासंसार्यात्मप्रतिपादनस्य सूत्रद्वयेप्यविशेषात्पुनरुक्तिदोषो निरस्तो बोध्यः ।

(२) पूर्वाधर्करणावाप्तरूपेणाक्षेपलक्षणां सङ्गतिमाह सिद्ध इति ।

मंशस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः । स्यादेतत् , भवत्वेप परामर्शोऽन्यार्थः (१), ये चेमेऽरण्यइत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह—
“ये चेमे ऽरण्य” इति । अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात् नैतत्परत्वामित्यर्थः । न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह—“लन्दिश्वं चे”ति । नहि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तराभिधायी कश्चिदस्ति शब्द इति । नन्वे‘तमेव प्रव्राजिन’ इति वचनाद् आश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह—“तथैतमेवे”ति । “एतदपि लोकसंस्तवनपरमि”ति । अधिकरणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वा चिन्तयेमिति समाधत्ते तत्र “ननु ब्रह्मचर्यादेवे”ति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमहन्ति- एवं तान्यपाकियेरन्ययस्माज् प्रतीयेरन् , प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन् । न तावच्च प्रतीयन्ते, तथाहि त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्धशब्दो यथा-श्रमपरो न स्याद् अपि तु समूहवचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य त्रित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत, एकैकाश्रमोपसंगृहीतास्वाश्रमाणां त्रित्वाच्छक्यास्त्रित्वे व्यवस्थापयितुमित्याश्रमं त्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिः, तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति द्वितीयस्तप इति च तपःप्रधानानु वानप्रस्थाश्रमाद्यान्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात्परिव्राजिति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिपरोधो, वीरहा वेत्यादेः प्रतिपक्षगार्हस्थ्यं प्रमादादज्ञानाद्वाभिमुद्वासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च अविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रमान्तराणां शास्त्रान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये ‘उपव्ययते देवकल्पमेव तत् कुरुते’ इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं (२) पितृणामपि शास्त्रान्तरसिद्धयोर्निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

(३) यद्यपि ब्रह्मसंस्थस्त्वस्तुतिपरतयाऽस्य सन्दर्भस्यैकवाक्यता गम्यते, संभवन्त्या चैकवाक्यतायां वाक्यभेदोऽन्याध्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अपरामर्शो च स्तुतेरसंभवेन किंपरतया एव वाक्यतास्तु इति तां भङ्क्वा धारणावद् वरमपूर्वत्वा-द्विधिरेवास्तु । यथा ‘अथस्तात्सामिधं धारयन्ननुब्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती’त्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतो विधीयत एवोपरि धारणमपूर्वत्वात् । यथोक्तम्—‘विधिस्तु धारणे-

(१) अकार एवेदं सर्वम् इति प्रणवाख्यस्य ब्राह्मणः प्रस्तुतत्वात् तत्संस्थत्वप्रशंसनार्थो भवतु त्रयो धर्मस्कन्धा इति परमार्थ इत्यर्थः ।

(२) इदं ज्योतिर्दर्शनात् (अ० १ पा० ३ सू० ४०) इत्यत्र प्रातिपादित्तन्त्रैव द्रष्टव्यम् ।

(३) वाक्यभेदप्रसङ्गात्सूत्रकारीयविकल्पनमत्र सूत्रेऽन्याय्यमित्याशङ्क्याह यद्यपीत्यादिना । विधेयार्थेक्ये ह्यनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थेनैकवाक्यत्वम्, अत्र त्वप्राप्तार्थद्वयप्रतिभासाद्विधेयभेदे सति नैकवाक्यत्वसम्भव इति शङ्कार्थः ।

ऽपूर्वत्वादि'ति । तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते(१) । सम्प्रति परामर्श-
पीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतासंस्तवसामर्थ्यादेव विधातव्या, न खल्वविधेयं संस्तुयते
तदर्थत्वात् संस्तवस्येत्याह—“यद्वापी”ति । (२)अत्रावान्तरविचारमारभते “सा च किं
चतुर्वि”ति । विचारप्रयोजनमाह—“यदि चे”ति । ननु अनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थो भवि-
ष्यतीत्यत आह—“नाश्रमित्वे”ति । तत्र पूर्वपक्षमाह—“तत्र तपःशब्देने”ति । अय-
मभिसंधिः—न तावद् ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तमितावयवार्थं पारिव्राजकाऽऽवकर्णादिपदवद्-
ढम्, तदाश्रमप्राप्तिसामग्रेणैव अमृतीभाव इति न तद्भावाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत, तथा च ‘नान्यः
पन्था विद्यते ऽयनायेति’ विरोधः । न च संभवत्यवयवार्थं समुदायशाक्तिकल्पना । तस्माद्ब्रह्म-
णि संस्थाऽस्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्षु आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसं-
स्थो ऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र तावद् ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपः-
प्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थानुपस्थापितौ । भिक्षुरपि हि समधिकशौचाष्टप्रासीभोजननियमाद्
भवति वानप्रस्थस्तपःप्रधानः । न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत्
कर्मयोगः कर्मिता, सा भिक्षोरपि कायचारून्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्माप्येनैकं कर्म कुर्वन्ति
किन्तु कामार्थतया ते कर्मिणः, तथा सति गृहस्थादयोऽपि ब्रह्माप्येनेन कर्म कुर्वाणा न
कर्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मस्यागः प्रमाणविरोधात् । (३)तपसा
च द्वयोराश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते । एवं च त्रयोऽप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः स-
न्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वमागिति । (४)न च येषां पुण्य-
लोकभागित्वं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावभूतां सम्प्रति त-
योर्यज्ञदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात् पटुप्रज्ञो वर्तते इति तथेहापि य एवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्त-
एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदादविरोधः । तथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं पदं
प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि (५)प्रकृतैवाग्नेयी

(१) अथस्तादित्यादिमहापितृपक्षे दिष्टगताग्निहोत्रे च श्रूयते, तत्रोपदि हि देवेभ्यो धारयतीत्यनुवाक-
वर्तमानापदेशाद्विशब्दाचेति पूर्वपक्षे, न समिद्धविःप्रच्छादने क्षमत्यप्राप्ता, तस्मादमात्सेर्हृत्स्वा हि शर्द्धं पञ्चमन्-
कारस्वीकारेण च विधिरिति शेषलक्षणे यथा राक्षान्तितम् तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्य-
त इति भावः ।

(२) ननु ब्रह्मसंस्थताविधावपि न पारिव्राज्यसिद्धिजनयानामपि गृहस्थादीनां ब्रह्मसंस्थत्वसंभवादिति
कथं प्रकृतसङ्गतिरत आहान्तरातिरेति ।

(३) ननु त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रमस्तत्त्वं एव इत्यत्र त एव त्रय एतच्छब्देन परामृत्यन्ते, तत्र तपः-
शब्देन पारिव्राजकस्यापि ग्रहणे चत्वार आश्रमा मध्ये उक्ता इति त्रित्वेनोपक्रमस्तत्परामर्शश्च न घटेत अत-
आह तपसा चेति । (४) ननु पुण्यलोकगामिनामेवामृतत्वमावत्त्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याह न चेति ।

(५) ज्यातिटोमे प्रथमंमम आवाहि वीतये' इत्यादयो विशेषत आग्नेयादयो मन्वा आम्नाताः, स्तो-
त्रादिसाधनत्वेन विनियुक्ताश्च, पुनराग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति सामान्येनाग्नेयीमात्रमाग्नीध्रोपास्थाने विनियु-
ज्यते । तत्र किमत्राकृताग्नेयी विनियुज्यते. उताविशेषेणाग्नीलिङ्गवती प्रकृताऽप्रकृता च या काचित्, उत
प्रकृतैवेति संशये, आग्नेय्येति श्रुत्यविशेषात् सर्वाग्नेयीविनियोगोऽथवा विनियुक्तविनियोगानुपपत्त्याऽप्रकृतै-
वेति पूर्वपक्षे शेषलक्षणे स्थितं सिद्धांतमाह प्रकृतैवेति । अप्रकृतग्रहणे सामान्यविशेषसम्बन्धौ विधातव्यौ
प्रकृतग्रहणे आग्नेय्याः क्रतुना सामान्यसम्बन्धसिद्धेर्विशेषमात्रविधाने लाघवमित्यर्थः ।

गृह्यते । (१)नच विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि ह्यत्रामेव्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिश्येत, विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेद् इति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इह तु आम्नात्रो-
पस्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तूद्दिश्यते, विधेयत्वेन च विनियोगे आम्नेयीपदार्थावे-
वक्षणात् प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात् । (२)तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहणसं-
भवः, न च यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्रा-
प्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेर्हापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः
परिग्राहेवेति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तमुपक्रमते—“तदयुक्तम्,—नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणे”नेति ।
यथोपक्रान्तं तथैव परिसमापनमुचितम् । यस्यसङ्ख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते तत्सङ्ख्याका एव
कीर्त्यन्ते इति चोचितम्, न तु सत्यां गतावुत्सर्गस्यापवादो युज्यते । असाधारणेनैकैकं
लक्षणैर्नैकैक आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम्, न तु साधारणासाधारणा-
भ्यामुपक्रमसमाप्ती श्लिष्येते । (३)न च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत
आह—“तपश्चासाधारणम्” इति (पृ० ८६८ पं० ३) । न खलु पराकादिभिः कायह्ये-
शप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टप्रासादनियमे । न च शौचसन्तोषशमदमा-
दयस्तपःपक्षे वर्तन्ते तत्र ब्रह्मणां तपःप्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव ब्रह्माः तपसो भेदेन शौचा-
दीनांचक्षते—“शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेऽथर्वप्रणिधानानि नियमाः” इति । सिद्धसङ्ख्याभेदेषु च
सङ्ख्यान्तराभिधानमस्तिष्ठमित्याह—“चतुष्टेन चे”ति । “अपि च भेदव्यपदेशोऽ-
ज्ञे”ति । (४)त्रय एत इति किं भिक्षुरपि परामृश्यते किं वा भिक्षुवर्जं त्रय एव, न तावन्नय
इति भिक्षुसङ्ग्रहे तद्वर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं शक्यम् । एत इति प्रकृतानां साकल्येन पराम-
र्शात् भिक्षुसङ्ग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावाद् भिक्षोः, तेन तस्य ब्रह्मसं-
स्थस्य सदा पुण्यलोकत्वमसृतत्वं चेति विरोधः । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति सम्बन्धनी-
यम् । भिक्षौ च सदेति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—“पृथक्त्वे चे”ति । पूर्वपक्षाभासं स्मा-
रयति—“कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादि”ति । तन्निराकरोति—“अत्रोच्यत”
इति । अयमभिसन्धिः । (५)सत्यं यौगिकः शब्दः सति प्रकृतसम्भवे न तदतिपस्याऽप्रकृते

(१) तत्राप्यं पूर्वपक्षं निषेधयति न चेति । (२) यत्तुक्तं सामान्यश्रुतिविरोध इति तत्राह तावतेति ।

(३) तपसः स्नेयासिवनस्थयोस्साधारण्येन दूषणमुक्तमधुना तपसो वनस्थ एव सत्त्वाज साधारण्यं
येन परिग्राजकग्रहणं स्यादित्याह न च तप इति ।

(४) अवस्थाविशेषापेक्षयैकस्यैव पुण्यलोकानुत्पत्तिव्यपदेशभेदस्य पूर्वपक्ष उपपादितत्वाभ्या-
योगमाशङ्क्याह त्रय एत इतीत्यादिना । सामानाधिकरण्याये त्रय इत्युक्तास्त एवैते इति परामृष्टव्यास्तत्र-
त्रय इति पदेन भिक्षुं विहाय गृहस्थादिग्रहणे तपःशब्देन भक्तिर्गृह्यते नवेति वक्तव्यम् । आद्ये तापसेन भिक्षु-
णा सह सर्वेषामेत इतिशब्देन प्रकृतपरामृष्टत्वादेतच्छब्दसमानार्थद्वीक्षणा त्रय इतिशब्देन भिक्षुवर्ज-
जयो वक्तुमशक्या इत्यर्थः । अथ तपःशब्देन भिक्षुसङ्ग्रहस्यशब्देन भिक्षुसहिता निर्दिश्यन्ते तत्रा-
ह भिक्षुसङ्ग्रहे इति ।

(५) आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रकृतसर्वगोचरत्वस्योक्तत्वात्कथं त्रयाणां ब्रह्मसंस्थत्वात्सं-
भव इत्यत आह सत्यामिति ।

वर्तितुमर्हति, असति तु सम्भवे मा भूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यः । दर्शितव्यानासम्भवो (१)ऽवस्तादिति । (२) एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो भिक्षोरसाधारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्नमन्तो विरोधाद् यस्तत्संस्थ एव तत्राज्जसी नान्यत्र । “शमदमादिस्तु तदीय इति” स्वाङ्गव्यवधायकमित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थत्वमसाधारणं परित्राजकधर्मं श्रुतिरादर्शयतीत्याह—“तथा च न्यास इति ब्रह्मे”ति (५० ८६९ पं० ३) । सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह—“ब्रह्मा हि परः” । अतः परो न्यासो ब्रह्मेति (३) । किमपेक्ष्य परः संस्था इत्यत आह—“तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेच्यदि”ति । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मपरतया सर्वेषणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेदंशं न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञानस्य चाद्वयानितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिव्राज्यं विहितम्, न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

(४) यद्यत्र सज्जिघान उपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्थितोऽपि विधिरव्यभिचारितद्विधिसम्बन्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः ‘स एष रसानां रसतम’ इत्यादिना पदसन्दर्भेणैकवाक्यभावमुपगतः स्तुयते, नहि समभिव्याहृतैरेकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति, अतः षड्जातिदेशलब्धैरपि विध्यसमभिव्याहृतैर्यथादेरैकवाक्यताभ्युपगमात् (५) । (६) यदि तद्गीथमुपासीत सामोपासीत त्यादिविधिसमभिव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिः, न तूपासनविषयसमर्पणपर ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमि’त्यनेनैवोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्ते, अभिधीयते—न तावद्दूरस्थेन कर्मविधिव्याक्येनैकवाक्यतासम्भवः, प्रतीतसमभिव्याहृतीनां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या विना कश्चिदनुपपत्तिर्विधेः । यथाहुः—‘अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार’ इति । अत एव विधेरपेक्षा-

(१) वैकल्प्येत्यर्थः ।

(२) एवं प्रकृतपरामर्शित्वं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य व्युदस्य यौगिकार्थस्य भिक्षावेव संभवं भाष्योक्तमुपपादयति एष इति ।

(३) अत्र श्रुतो ‘सत्यं पर’मित्यादिना सत्यादितपांसि प्रक्रम्य तेभ्यः परत्वेन संस्थापः श्रूयते, तत्र ब्रह्मा परमात्मा उत्कृष्टः संस्थासोपीतरसाधनेभ्यः पर इत्यस्मात्साम्याद्ब्रह्मत्वेन स्तुयत इत्यर्थः ।

(४) ननु रसतमत्वादिभिः किमुद्गीथादिविधेस्तुतिरुतोपास्तिविधिः ? नायः, उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानात्तेनैकवाक्यत्वानुपपत्तेः । नान्यः, उपास्यविषयसमर्पणेन विध्यन्वयसम्भवे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वायोगादित्याशङ्क्याह यथेति ।

(५) यथा ‘चित्वांतिस्त्वा पुनातु’ इत्यारभ्य—‘अच्छिद्रेण पवित्रेणे’त्यत्रान्ते श्रुतोच्छिद्रेणेत्येवोद्गीथवाक्यप्रतिमन्त्रमनुषज्यते, वैश्वदेवे ‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपती’त्यादिद्विषुः श्रुता अर्थवादा वरुणप्रवासादिव्यतिदिव्यन्ते वा, एवमत्र व्यवधानेऽपि श्रुतत्वेनैकवाक्यता स्यादिति भावः ।

(६) सज्जिहिताविध्यमावाङ्गीकारेणायपक्षमुपपाद्य द्वितीयं कल्पमवलम्ब्यापि पूर्वपक्षं घटयति यदि स्थिति ।

भावात् प्रवर्तनात्मकस्यानुषङ्गातिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्याभिधानमसमञ्जसम् । (१) नहि कर्त्रे-
क्षितोपायतायामवगतयां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः, तस्माद्दूरस्थस्य कर्मविधेः
स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सन्निहितस्य तूरासनाविवेः किं विषयसमर्पणेनो-
पयुज्यतामुत स्तुत्येति विषये (२), विषयसमर्पणेन यथार्थवत्त्वं नैवं स्तुत्या बहिरङ्गत्वात्,
अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्या इति सिद्धम् ।

कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।

एतस्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

(३) भावनायाः खलु कर्तुमधीहितानुकूलत्वं विधिनिषेधश्च (४) कर्तुराहितानुकूलत्वम् ।
यथाहुः—‘कर्तव्यश्च सुखफलोऽकर्तव्यो दुःखफल’ इति । एतच्चास्माभिरुपपादितं न्यायकृ-
त्रायाम् । (५) क्रिया च भावना तद्वचनाश्च करोत्यादयो, यथाहुः ‘कृभ्वस्तयः क्रियासामा-
न्यवचना’ इति, अत एव कृभ्वस्तीनुदाहृतवान् । सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदित्यादयोऽपि
गम्यन्त इति तत्र कुर्यादित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियेतेति आक्षिप्तकर्मिका भावना । कर्त-
व्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एवं दण्डी भवेद्दण्डना भवितव्यं दण्डना भूयेते-
त्येकधात्वर्थविषया (६) विध्युपहिता भावना उदाहार्याः । भवतिष्वैव जन्मनि । यथा कुलाल-
व्यापाराद् घटो भवति बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुज्यते । न च बीजादङ्कुरोऽस्तीति प्रयुज्यते ।
तस्मादस्तिः सत्तायां न जन्मनीति ॥ २१-२२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथाचैकवाक्यार्थतोपन्यासान् ॥ २४ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथापि ‘सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लव’
इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधेर्बाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि ।
(७) न च ‘सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादि’ति विनियोगेऽपि दाशतयीनां प्रातिस्विकविनियोगात्तत्रतत्र

(१) केवलस्य श्रुतस्य विधेरनपेक्षत्वमुदाहरति नहीति । (२) संशये ।

(३) ननु भाष्योदाहृतन्यायाविस्मरणे पञ्च विधिलक्षणान्युक्तानीति प्रतिभाति, तदयुक्तम्, नहि धात्व-
र्थभेदे कारकभेदे वा विधिलक्षणे भिद्यते इत्यशङ्क्य तदभिप्रायं विवरिष्यन् विधिलक्षणन्तावदाह भावना-
या इति ।

(४) ननु विधौ स्मृतलिङ्गादेरेव न इत्यादिति निषेधेऽपि प्रयोगात्कथं प्रत्ययस्य विधिवाचकत्वनिय-
मस्तत्राह निषेधश्चेति । निषेधवाक्यस्थलिङ्गादिप्रत्ययैरपि विध्यर्थोऽनूय नञा निषिध्यते इति न व्यभिचार
इत्यर्थः । (५) विधिलक्षणमुपस्थाप्य वार्तिकार्थमुपपादयति क्रिया चेत्यादिना ।

(६) श्रेयःसाधनत्वविशिष्टा । ननु भवतिरस्तिश्च पर्यायी, न सत्तायामसंभवीति च परस्परव्याख्यान-
दत्त आह भवतिरिति । काश्चेत्प्राप्त्यर्थोऽपि भवतिरस्ति तदर्थमेव इति जन्मवचनो भवतिरस्तिस्तु जनिफ-
लीभूत एवार्थसद्भाववचन इत्यर्थः ।

(७) ननु सर्वार्थमाश्विनग्रहशंसने सर्वश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विकार्थेषु विनियोगादाख्यानानां
पारिप्लवे विद्यायां च विनियोगः किं न स्यादत आह नचेति । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति प्रातिस्विकविनियो-
गानां सर्वा दाशतयीरिति समुदायविनियोगस्य च त्रैतवेन तुल्यत्वात् प्रातिस्विकविनियोगं सहते सर्वशब्दः,
कौत्सिस्त्वमानस्य सकृत्प्रवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनाभावात्किङ्कादिभिर्मन्त्राविनियोगाविघातकत्व-
मित्यर्थः ।

कर्मणि यथा विनियोगो न विरुद्ध्यते तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानाद् विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यबलत्वादिह तु सन्निधानाद् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्ते,

उच्यते—(१) नैषामाख्यानानां पारिप्लवे विनियोगः किन्तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य यान्यान्नातानि मनुवैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः तान्येव हि पारिप्लवेन विज्ञेयानि । (२) इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैव गतत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात्, आख्यानविशेषकत्वे त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात् सर्वशब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासंनिधिरप्रतिद्वन्द्वी विध्येकवाक्यता सोरोदीदित्यादीनामिव विश्वे कवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्याच्चेत्युपाख्यानेन हि बाला अभ्यवधीयन्ते । यथा तन्त्रोपाख्यायिकेति (३) ॥ २३ ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

(४) विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेक्षितः, तदभावे कस्योपकारो विद्येति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षा एव तस्याः सामर्थ्यात् । अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते । यथाहुः—‘अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानी’ति । स्वार्थसिद्धानपेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । (५) एतच्चाधिकमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते । “तद्विवक्षया चे”ति । एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् ॥ २५ ॥

अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदाधिकमाह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

शमदमाच्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

(६) यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्पत्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्क

(१) अश्वमेधे प्रथमेऽहनि मनुवैवस्वतो राजा, द्वितीये यमो वैवस्वतो राजा, तृतीये वरुण आदित्य इत्याद्याख्यानविशेषो विनियुज्यते, तद्वलादुपक्रमस्य सङ्कोचमाह नैषामिति ।

(२) ननुपक्रमे सर्वे शंसतीत्यभिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति उपसंहारगतो विशेषः सर्वशब्दादुपसारेणोपलक्षणार्थतया व्याख्यायतामत आदित्येति । (३) कथापरो ग्रन्थः पञ्चतन्त्रादिः ।

(४) अत्र भाष्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात्कर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति तदुक्तम्, नहि पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधि आग्नेयादिष्वदर्शनादतः पुरुषार्थाधिकरणप्रयोजननिरूपकत्वमस्याधिकरणस्य न युक्तमित्याशङ्क्य भाष्ये व्याचष्टे विद्याया इति ।

(५) अधिकविवक्षयेति भाष्ये व्याचष्टे एतच्चेति ।

(६) पूर्ववद् ब्रह्मविद्या न स्वकले कर्मापेक्षा प्रमात्वात्सम्मततयादित्युक्तं तर्हि सा स्वोत्पत्तावपि न तदपेक्षेति पूर्वपक्षमाह यथेति ।

स्यात् । न च 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिविरोधः, नष्टेषु विधिः, अपि तु वर्तमानापदेशः, स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च चतस्रः प्रतिपत्तयो बह्वणि । प्रथमा तावद् उपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद्भवति, यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहिता तस्मादेवोपनिषद्वाक्याद्यामाचक्षते मननमिति । तृतीया चिन्तासन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा (१)नान्तरीयकं हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राद्ये तावत् प्रतिपत्ती विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंश्च उपपद्यते एवेति न तत्र कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयी तृतीयौ प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरनैरन्तर्गतादीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तन्नान्तरीयकं च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति वीजं शङ्कायाम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(२)उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्यादद्वारा 'विविदिषन्ति यज्ञेने'ति श्रुतेः । न चेदं वर्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वत्वादर्थस्य, यथा 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवती'ति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं वर्तमानापदेशः, अनुवादानुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । (३)तत्राप्येवंविदिति विद्यास्वरूपसंयोगादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि कर्माणि विविदिषासंयोगात्, तथा ह्याश्रमविहितनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते, स हि तत्त्वतोऽनित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखादिलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तस्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद् विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वाराऽपावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रस्यूहं विनिदिचनीति, ततोऽस्मिन्नभिरतिघञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासाऽस्योपावर्तते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासत इति विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्मणामुपयोगः । विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुमुत्सहते । ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्याभिर्विचिक्रिस्सज्ञानमुत्पद्यते । (४)न च निर्विचिक्रिः तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यधिकारोऽस्ति, येन भावनाया वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपवर्गे कर्मणामुपयोगो दूनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्त्तन्ते

(१) ननु पञ्चमी प्रतिपत्तिरप्यपेक्ष्यतामित्याशङ्क्य कल्पपर्यवसानाजैवमित्याह नान्तरीयकं इति ।

(२) यथाऽतिसुन्दरेषु मिष्टान्नादौ धातुदोषादरुचिरेवं ब्रह्मज्ञानेषु पापादरुचिर्भवेत्तत्र धातुसाम्यार्थमैवविधिवद्ब्रह्मज्ञानरोचक्यश्रादिविधिर्यथैवानिति सिद्धान्तयति उत्पत्ताविति ।

(३) ननु कर्मणा ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे यावज्ज्ञानोत्पत्तिं कर्मानुष्ठानार्थं न ज्ञानार्थः संशय इत्यत आह तत्रापीत्यादिना । चित्तस्य प्रत्यक्षप्राप्त्यर्थं ब्रह्मा कर्मत्याग उपपन्न इत्यर्थः ।

(४) एवं ज्ञानोत्पत्त्युपयोगं कर्मणा प्रदर्श्य फलेऽनुपयोगमाह नचेति । शब्दज्ञानफलं हि भावना तस्याश्च साक्षात्कारस्तस्य चापवर्गलिप्थप्येतु कर्मनिपेक्षा, शब्दज्ञानेन च कर्माधिकारहेतोर्ज्ञानगत्वादेर्वाधितत्वात्तदुत्तरकालं कर्मण एवाभावादिति भावः ।

एवमाश्रमकर्मापीत्यसमीक्षिताभिधानम् । विदुषस्तत्रानाधिकारादित्युक्तम् । (१) दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिविद्धवर्जमनाधिकारेऽपि असक्तस्य स्वारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसमाधिगमनीयफले ऽस्ति विध्यपेक्षा । अतश्च “अःन्त्या चेत्लौकिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु त” इति प्रलापः । (२) शमदमादीनां तु विद्योत्पादायोपात्तानामुपरिष्ठादवस्थास्वाभाध्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्याख्यते । तस्माद्विविधोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तायुपयोगो न विद्याकार्य इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणेत्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते—‘एष किल विचारविषयः—सर्वाणि खलु वागादीन्यवस्थित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं भविष्यतीति । तानि होचुः ‘यदिदं लोकेऽहमा च इवभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवाजमि’ति । (३) तदनेन संदर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमिति अनुचिन्तनं विधायान्नं श्रुतिः—‘न ह वा एवंविधं किं च नानन्नं भवती’ति । सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवं विदितम्, किं च नानन्नं भवतीति । तत्र संशयः किमेतत्सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याज्ञतया (४) विधीयते, उत स्तुत्यर्थं संकीर्यत इति । तत्र यद्यपि भवतीतिवर्तमानापदेशान्नं विधिः प्रतीयते, तथापि यथा ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्या, तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरतालाभे विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतो हि अर्थवादमात्रं न तथार्थवयथा विधौ । भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यते । गम्यागम्यविवेकशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वःभदेवाविद्या (५) भूतप्रमस्तस्त्र्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेष्वेति प्राप्ते,

उच्यते—(६) अशक्तेः कल्पनीयत्वात् शास्त्रान्तरविरोधतः ।

(१) नन्वेवं ज्ञानात्कर्मणो बाधे भिच्छाटनाद्यपि बाध्येत, तत्राह दृष्टार्थेष्विति । असक्तस्य—आसक्तिरहितस्य ।

(२) ननु शमादेरपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्कर्मवन्न ज्ञानानन्तरमनुवृत्तिरिति ब्रह्मविदः कोपाद्यापक्षिरत आह ज्ञमेति । अहं ब्रह्मास्मीति पश्यतः स्वभावादेव शमादि स्यान्न यन्नसाध्यमित्यर्थः ।

(३) इन्द्रियप्राणसंवादाख्यायिकया विवक्षितमर्थमाह तदनेनेति । प्राणस्य सर्वमन्नमिति निर्देशाच्चैवोपासनाविधिः कल्पनीय इत्यर्थः ।

(४) प्राणविद्याज्ञतयेत्यर्थः ।

(५) उपमन्त्रयते सहिङ्कार इत्यादिना प्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिङ्काराद्विद्वद्भिर्मदेव्यविद्या ।

(६) अशक्तेरिति । सर्वान्नस्य पुंसाऽनुमत्तामर्थ्यात्, भवतेर्नान्नं भवतीत्यत्र श्रुतत्वेपि भाष्यते कल्पनीयत्वात्, शास्त्रान्तरविरोधतः कल्पनाया अनुपपत्तेश्च प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनस्तुनिरिति कारिकार्थः ।

प्राणस्याक्षमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

(१) न तावत् क्लेशैकमर्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण वा शक्यमनुम् । इमंकरभकादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टकवटकाष्टादेरेकस्यापि अशक्यत्वादनत्वात् । (२) न चात्र लिङ्ग इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपूर्वस्याभावात्, स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः । (३) न च सस्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो युक्तः, तस्मात्सर्वं प्राणस्याक्षमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । (४) शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे, प्राणात्यय इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव सर्वाक्षत्वम् । (५) तत्रोपाख्यानाच्च स्फुटतरविधिस्तुतेश्च सुरावर्जं विद्वांसमविद्वासम्प्रतिविधानात्, न त्वन्यत्रेति । इभ्येन (पृ० ८७९ पं० ४) हस्तिपकेन, सामिखादि-
त्तानर्द्धमक्षितान्, स हि चाकायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुलमाषान् भुञ्जानो हस्तिपकेनोक्तः—
कुलमाषानिव महुच्छिष्टमुदकं कस्माज्जातुपिबधीति । एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्या-
चक्षे, कारणं चात्रोवाच—न वाऽजोविष्यं न जीविष्यामीतीमान् कुलमाषानखादम् । का-
मो म उदकपानमिति स्वातन्त्र्यं मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति
नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टभक्षणदोष इति, (६) मटचीहतेषु कुरुषु ग्लाय-
भक्षनायया मुनिर्निरपत्रप इभ्येन सामिजग्धान् खादयामास ॥ २८-३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

(७) निर्यानि ह्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्येहितोपायतयाऽवश्यं कर्तव्यानि । विधि-
दिषन्तीति च विद्यासंयोगात् । विद्यायाश्चावश्यम्भावनियमादनित्यता प्राप्नोति निर्यानित्यसंयो-
गवैकस्य न सम्भवति अवस्थानवश्यम्भावयारेकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो वि-
रोधः शक्योऽप्यनुम् । तस्मादनभ्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । (८) एतेनैकस्य तृभयत्वे संयो-
गपृथक्त्वमित्याक्षिप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(९) सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथं च न ।

(१) अशक्तिरिति कारिकायां स्वयं विवृणोति न तावदिति ।

(२) कल्पनीयत्वादिति हेतुं व्याचष्टे न चात्रेति । लिङ्गः सकाशाद्यथा विधिप्रतीतिस्तथात्र स्फुटतरा
नीस्त पञ्चमलकारद्योतकाष्टादेरश्रवणादित्यर्थः । (३) शास्त्रान्तरविरोधात् इत्येतद् व्याचष्टे नचेति ।

(४) यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरत्वादिधिरिति, तत्राह शक्यत्वे चेति । ननु सूत्रं प्राणविदः सर्वान्नमक्षणं
न वारयति, नहि प्राणात्यये सर्वाज्जातुमतिमात्रेणान्यत्र तद्वारणं कर्तुं शक्यमत आह प्राणात्यय इति चेति ।

(५) तद्दर्शनादिति सूत्रांशं व्याचष्टे तत्रेति । ननु सामान्यशास्त्रबाधको विधिरुपाख्याने न श्रूयते इत
आह स्फुटतरेति ।

(६) एवमाख्यानमनुवर्ण्य भाष्यस्थां श्रुतिं व्याचष्टे मटचीति । मटच्यो—रक्तवर्णाः सुव्रणविशेषाः ।

(७) यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वाक्षत्ववचनं स्तुतिरेवं यक्षादीनां नित्यत्वश्रुतिविरोधाद्विधायित्ववचनं
स्तुतिरिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह नित्यानीति ।

(८) ननु वाचनिकविनियोगभेदात्तादिरादेर्वीर्याद्यर्थत्वं क्रत्वर्थत्वं च प्रथमतन्त्रे सिद्धं तद्वच्च किं न
स्यादत आहतेनेति । वास्तवविरोधेनेत्यर्थः ।

(९) विधिं विना स्वभावेन एव नित्यमनित्यं वा 'सिद्धं वस्तु' अन्यथाकर्तुमशक्यम्, यथासिद्धकृतं

विध्यधीनात्मलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते, न तु साध्यरूपं, यथा षोडशिन एकस्य ग्रह-
णाग्रहणे । ते हि विध्यधीनत्वाद् विकल्पेते एव, न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः । तदिहैक-
मेवाग्निहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं नित्येहितोपात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमव-
श्यकर्तव्यं, विद्याज्ञतया च विद्यायाः कादाचित्कतया ऽनवश्यम्भावेपि 'काम्यो वा नैमित्तिको
वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते' इति न्यायादन्त्याधिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनि-
त्ययति(१) । तेनापि तत्सिद्धेरिति संयोगपृथक्त्वान्न नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्य-
स्येति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

सहकारित्वं च कर्मणां न कार्ये विद्यायाः किन्तुःपत्तौ । कोऽर्थो विद्यासहकारीणि कर्माणी-
ति । अयमर्थः—सत्सु कर्मसु विद्यैव स्वकार्ये(२) व्याप्रियते, यथा सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वह-
ति गर्दभीति सत्त्वेव दशपुत्रेषु सैव भारस्य बाहिकेति । “अविधिलक्षणत्वादि” इति ।
विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यज्ञैर्युज्यते न त्वविहितम्, ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वादङ्गमावस्य
(३) विधेय ग्राहकत्वात्, अविहिते च तदनुपपत्तेः । (४) चतसृणामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि
विधानानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिसरूपं न विधि-
रित्यप्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोपजनद्वारेत्यवस्तादुपपादितम् ।
असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणो हि सः । न च स्वं रूपं ब्रह्मणः
साध्यं नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

यथा ‘मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति’ प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवमिहापि ‘तमेन वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने’ति क्रतुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणान्तरात्तद्वुद्धिव्यवच्छे-
दे सति कर्मान्तरमिति प्राप्ते, उच्यते—सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयो-

विधितः कर्तव्यमित्यध्यवसाय यथाविधि सम्पाद्यते तद्वृत्तिरपि बाधित एव सादव्यामेति विधिनाग्नेहोत्रावश्य-
कत्वप्रतीतेर्न विरोध इत्याह सिद्धे इति ।

(१) यथा स्वर्गार्थोऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोगस्योभयत्राविशेषान्नित्यविधेः प्रयोजक-
त्वं बाधित्वा निविशते यथा वा ‘यदि राजस्य वैश्यं वे’ति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं वि-
कृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः यादृशो नित्यप्रयोगो विहितस्तादृशस्याप्यत्र प्रत्यभिज्ञा-
नान्न पुनः प्रयोगावृत्तिर्नापि अनित्यतापत्तिरित्यप्रयोगस्येत्यर्थः ।

(२) अविद्यानिवृत्तिरूपे । बाहिकेति । पुत्राणां भारवहनकाले सत्त्वमात्रं न तु बाहकत्वमिति दृष्टान्तार्थः ।
(३) ग्राहकं दर्शयति विधेयेति । अविहिते च ज्ञाने विध्यमावादेव कर्मणा विद्या भृत्यकृत्वेन प्रयोग-
विधिग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) तर्हि विद्याविधिः कुतो नेत्यत आह चतसृणामपीति । एका हि प्रतिपत्तिः साङ्ख्यध्यानप्रवृत्त्याऽ-
न्या शास्त्रभवनजाड्यरा ध्यानरूपा चतुर्थी साक्षात्कृतिः, तासां चतसृणामपि ब्रह्मविषयप्रतिपत्तीनां विधाना-
नुपपत्तिरित्युक्तम् ।

गमेदः परं यथाऽमिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यावज्जीवममिहोत्रं जुहुयादिति तदेवामिहोत्र-
मुभयसंयुक्तम् । (१) न हि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम्, किन्तु अज्ञातज्ञापनस्वरसो विधिः
प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञाबलेन स्वरसं जह्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः
स्वरसमजहत कर्म भिनति । इह तु सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियु-
ज्जानो न जुह्वतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । (२) न च तत्रापि नैयमिकाभिहोत्रे
मासविधिर्नापूर्वाभिहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम् । होम एव साक्षात् विधिश्च्युतेः, कालस्य चा-
नुपादेयस्याविधेयत्वात् । (३) काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्सर्गः । इह तु
विविदिषायां विधिश्च्युतिः न यज्ञादौ । तानि तु सिद्धान्येवानुगन्त इत्येककर्म्यासंयोगपृथक्त्वं
सिद्धम् । स्मृतिरुक्ता (४) लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

यदि विद्यासहकारिण्याश्रमकर्माणि हन्त भो ! विधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारो विद्या-
याम् अमावासहकारिणामाश्रमकर्माणामिति प्राप्ते, उच्यते—नात्यन्तमकर्माणो रैक्यविधुर-
वाचकवीप्रसृतयः, सन्ति हि तेषामनाश्रमिष्वे जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि, कर्मणां
च सहकारित्वमुक्तम्, आश्रमकर्माणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिकारो विद्यायु ।
“जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चे”ति (पृ० ८८४ पं० ७) । (५) न खलु विद्याकार्ये कर्मणा-
मपेक्षा, अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविवि-
दिषाणां पुरुषधौरेयाणां विधुरसंवर्त्तप्रसृतीनां कृतं कर्मभिः । यद्यपि चेह जन्मनि कर्माण्यन-
नुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् प्राचि भवेदनुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति ।
(६) ननु यथाऽधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामाधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्मनि, तथेह जन्म-
न्याश्रमकर्मात्पादितविविदिष एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधुरप्रसृ-
तीनामित्यत आह “दृष्टार्था चे”ति । अविद्यानिवृत्तिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः, स चान्वयव्यति-

(१) ननु यावज्जीवममिहोत्रं जुहुयात्, आमिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्ययोरैकप्रकरणे श्रवणाद्युक्त
एकस्य कर्मणः काम्यत्वेन नित्यत्वेन च विनियोगः, यज्ञादिवाक्यस्य तु मित्रप्रकरणत्वात् विनियोगान्तरहेतुत्वं
किन्तु कर्मान्तरविधायकत्वमेवेति, नेत्यह नहीति । यत्र कर्मविधेस्तत्र स्वभावानुपादादस्तु कर्मान्तरविधानं
विविदिषावाक्ये तु विधिभ्रवणाभावादनुवादमात्रत्वाद्द्विविदिषायां विध्ययोगादयं विधिर्यज्ञादौस्तस्यां विनियुज्जा-
नो न यज्ञादीन् भिनत्स्यर्थः ।

(२) यदि प्रदेशान्तरोत्पन्नकर्मानुवादेन विविदिषासम्बन्धविधिः तदा कौण्डपायिनमयनेपि नित्याग्नि
होत्रानुवादेन मासविधिरप्येत तत्राह नचेति ।

(३) ननु कालोपि विधीयते यदाग्नेयोष्ठाकपालोऽमावास्यायामित्यादौ तत्राह काले इति । अमावास्या-
काले कर्मैव विधीयत इत्यर्थः । सायं जुहोतीत्यादौ कालविधेरुत्सर्गत इत्युक्तम् । (४) माथ्ये ।

(५) आश्रमकर्मापेक्षा विद्या फलप्रदेति वादी प्रष्टव्यः किं फले अपेक्षा उक्तोत्पत्तौ, नाथ इत्याह न
स्मर्यति । (६) द्वितीयमाश्रम्यं परिहरति ननु यथेत्यादिना ।

रेकसिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो (१) विधातस्तस्याभाव इत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥
यद्यनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तर्ह्याश्रमैरतिबहुलायासैरित्याशङ्क्याह—

अतस्त्विदतरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयम्, देवात्पुनः पत्न्यादिवियोगतः सत्यनाश्रमिस्थे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसन्दर्भेण विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना उच्यतेस्त्वावगतेः श्रुतिलिङ्गा-
स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गमनाश्रमी न तिष्ठेत्स्यादि च स्मृ-
तिलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

**तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमा-
त्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥**

आरोहवत् प्रत्यवरोहोऽपि कदाचिदूर्ध्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिदमधि-
करणम् । (१) पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु, रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरिवृतः स्यामिति नि-
यमं व्याचष्टे “तथा ह्यत्यन्तमात्मानमि”ति । (५० ८८५ पं० ११) अतद्रूपताम-
वरोहदुल्लेख्यताभावम्, व्याचष्टे “तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्ये”ति । अभावं शिष्टाचारा-
भावम्, विमज्जते—“न चैवमाचाराः शिष्टा” इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

(३) प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्मरणात् नैष्ठिकतर्गदभालम्भः
प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकं प्रति । तस्माच्छिञ्जशिरस इव पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः ।
सूत्रयोजना तु न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमकाण्डे निर्णीतम् ‘अवकीर्णपशुश्च (४) तद्व-
दाधानस्याप्राप्तकालत्वादि’त्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तत्र नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः ! आकूटो
नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनश्रुत्यनुमानात् तत्प्रायश्चित्तायोगात् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत्स्वरसतोऽसङ्कुचद्वृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण
प्रायश्चित्तमुपदिशति (५) । ‘साक्षात्प्रायश्चित्तं न पश्यामी’ति तु स्मृतिस्तस्यामपि च साक्षा-

(१) प्रतिबन्धः, तदभावादनुष्ठितसाधनस्य विद्योत्पत्तिरित्यर्थः । एतेन—प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थेन
मधिकरोतीति भाष्यासङ्कतिरप्रतिविद्यानामपि केषाञ्चिद्विषयोदयादर्शनादेति निरस्तम् ।

(२) यदा नाश्रमकर्माणं विद्यासाधनस्तदाऽऽकूटपातितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य कर्म किमु वक्तव्यमिति
सङ्कतिरत्र बोध्या । पूर्वकर्मस्वतुष्टानाचिकीर्षयेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे पूर्वधर्मेष्वित्यादिना ।

(३) प्रत्यवरोहोऽशाक्य इत्युक्तम्, तत्करणे प्रायश्चित्तमस्ति नवेति चिन्तनायाधिकरणमारभ्यते ।
तत्र ब्रह्मचारिवाजैष्ठिकस्यापि नैष्ठिकतालम्भप्राप्तेः पूर्वपक्षाभावमाशङ्क्याह प्रायश्चित्तमिति ।

(४) तद्वदिति । यदाहवनीये जुह्वेतीति आहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वात् उपनयनहोमा आहवनीये
कार्या इति पूर्वपक्षे जैमिनीये सिद्धान्तितम् आधानं ‘जातपुत्र आदधीते’ति वचनात्कृतदारस्य विहितमुपन-
यनकाले च दाराभावादाधानमप्राप्तकालस्तदभावाच्चाहवनीयाभावस्तस्मात्लौकिकागनाविति, एवमवकीर्णपशु-
रपित्यर्थः ।

(५) ननु प्रायश्चित्तपञ्चाशद्व्यतिः सामान्यविषया, तदभावाविषया स्मृतिस्तु नैष्ठिकविशेषविषया प्रबले-
स्याशङ्क्याह प्रायश्चित्तमिति । श्रुते नैष्ठिके प्रायश्चित्तं बोधयितुं सामान्यमेकमेव व्यवधानं स्मृतेस्तु तस्मिन्

प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोऽनुमातव्यः । तथा च स्मृतिनिषेधार्थेति अनुमाय तदर्थं श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्मार्तं प्रायश्चितादर्शनं तु यत्नगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति—कृतनिर्णेजनैरपि एतैर्न सङ्ख्यानं कर्तव्यमिति (१) । सूत्रार्थस्तूपूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णित्वं न महापातकमपिरेवकारार्थं अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्या या वा प्रसिद्धिः सा प्राज्ञा शास्त्रमूलत्वात् । (२) उपपादितं च प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् ॥४२॥

यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णेजैः संख्यवद्वर्तव्यमुत नेति । (३) तत्र दोषकृतत्वादसंख्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निवर्हणाद् अनिवर्हणे वा तत्करणवैयर्थ्यात् संख्यवहार्या एवेति प्राप्त, उच्यते—

अहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

(४) निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेऽप्यशुद्धिमापादयति द्वैधम्—कस्यचिदेनसो लोकद्वयेऽपि अशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिवर्हणं कुर्वाणैः, कस्यचित्तु परलोकशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिवर्हणं कुर्वाणैरिहलोकाशुद्धिस्त्वेन सापादिता न शक्यापनेतुम्, (५) यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् । यथाहुः—‘विशुद्धानपि धर्मतो न सम्पिबेदि’ति । तथा च प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्—(६) कामतः कृतमपि, बालध्नादिस्तु कृतनिर्णेजोऽपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जायत इति वचनं च बालध्नादित्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥४३॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

(७) प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यत्रस्त्विदम्बन्धे कर्मणः सिद्धे किं कामो याज-

दभाव बोधयितुं निषेधकल्पना, ततस्तन्मूलश्रुतिकल्पनेति व्यवधानद्वयमतो दुर्बला स्मृतिः श्रुत्यनुसारेण नेयेत्यर्थः । (१) अन्यैर्व्यवहृत्प्रभिरवकीर्णिते व्यवहाराभावे यत्नगौरवं कर्तव्यमिति स्मृत्यर्थ इति भावः ।

(२) ननु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरपि स्मृतिमूलैव, नेत्याह उपपादितं चेति । विप्रकृष्टार्थायाः स्मृतेः सकाशात् सन्निकृष्टार्थश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रायश्चित्तभावस्मृतेस्तन्मूलत्वंऽनुपपादितम् इत्यर्थः ।

(३) सङ्कतिपूर्वकं पूर्वपक्षमाह तथेति ।

(४) नैष्ठिकादीनामाश्रमच्युतेर्बहुभिन्नादर्शनात्तज्जन्यपापपूर्वे प्रायश्चित्तेन निवृत्तेऽपि तज्जन्याऽत्र लोके शिष्टासंख्यवहार्यस्वरूपाशुद्धिरनुवर्तते एव निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृत्तेरुपलम्भादित्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति निषिद्धेति ।

(५) समासाश्रमच्युतेरैहलौकिकाशुद्ध्यापादकत्वे दृष्टान्तमाह यथेति । विशुद्धानपीति । बालध्नाश्च कृतध्नाश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तृश्च स्त्रीहन्तृश्च न संपिबेत् । न व्यवहरेत् ।

(६) ‘कामतोऽप्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते’ इति पूर्वं याज्ञवल्क्यवचनं दृष्टव्यम् । तदेव व्याचष्टे कामतः कृतमिति ।

(७) शास्त्रपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह प्रथमे इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतानि ‘यदि कामयेत’ इत्यादीन्यङ्गफलानि श्रुतिगामीनि तस्यैवोक्तवचनेन फलसम्बन्धादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम्—यथा श्वहं नाशनीयादित्यादि तपो याजमानमेवं कामोङ्गफलमपि यजमानगामि अर्थसंयोगात्, यजेतेत्यात्मनेपदेन प्रधानफलस्य यजमानसम्बन्धबोधनात् । अत्राङ्गफलस्य याजमानत्वनिर्देशोऽङ्गस्य तदाश्रितोपास्तेष्वर्थद्वयैकवृत्तत्वं भवमयतीति पुनरुक्तिशङ्का न कार्या अस्त्विदकर्तृत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः ।

मान उतार्विज्य इति संशयार्तिज्येऽपि कर्मणि याजमान एव कामो गणफलोप्यति निर्णीत-
मिह स्वेवंजातीयकानि (१) चाङ्गसम्बद्धानि उपासनानि किं याजमानान्येवातार्तिज्यानीति
विचार्यत इति न पुनरुक्तम् । (२) तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमा-
नस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाजोधिकारादस्विजां च तदनुपपत्तेर्बचनाच्च राजाज्ञास्थानी-
यात्कचिदस्विजां फलश्रुतेरसति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं, तस्य फलश्रुतेः तं ह वक्तो
दाहभ्यो विदाश्चकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमा-
नमेवोपासनाकर्मैति (३) प्राप्त उच्यते ॥ ४४ ॥

आर्तिज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

उपाख्यानान्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्वल्लवोते सति बाधकेऽन्यथोपपादनी-
यम् । (४) न चर्तिवक्कर्तृक उपासने यजमानगामिता फलस्यासम्भविनी तेन हि स परिकीत-
स्तद्गामिने फलाय षटते । तस्मान्न व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धान्तः
॥ ४६—४७ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीय तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्वृत्त्यं च पाण्डित्यं च
निर्विद्याय मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मण इति । (५) यत्र हि विधिविमक्तिः श्रूयते
स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्माद्यथाय ब्राह्मण
इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि । न चापूर्वत्वाद्विधेयं, तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं
निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुवचनोर्ग
मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात् 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमि'त्यत्र, तस्यान्यतो विहितस्याय-
मनुवादः । तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते । मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूयत इति युक्तम् ।

(६) भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं, ज्ञानातिश-
यसम्पत्तिस्तु मौनम् तत्रैव तत्प्रसिद्धेः, आश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यदिपदसन्निधानात्तस्मा-
दपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । (७) एवं

(१) सदाकरणादिक्रत्वङ्गजातीयानित्यर्थः ।

(२) ननु 'वर्षति हास्मै पर्जन्म' इत्यादौ यजमानपदमावात्कथं याजमानत्वाशङ्का अत आह तत्रेति ।

(३) अन्यार्थदर्शनं हीदमन्यतः सिद्धं विषयीकृत्यात् इह त्वन्यतः सिद्धिर्नास्ति, तत उपासनफलभाषो
यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति नयनं न बाधत इत्यभिप्रायः ।

(४) 'तं ह वक्त' इत्युपाख्यानं वाक्यशेषगतत्वाज्जिगीषकं प्रापकं नापेक्षते, यस्त्वन्यत्र न्यायाबाध
उक्तस्तत्पारिहारपरत्वेन 'तस्मै हि परिकीयते' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे नचेत्यादिना । तेन यजमानेन च
कविकपरिकीतः सन् तद्गामिने फलाय षटते संयादयितुं युज्यत इत्यर्थः ।

(५) ननु बाल्येनेति विधिश्रुतेर्मौनेपि विधिः स्यादत आह यत्रेति । (६) सिद्धान्तमाह भवेदेवमिति ।

(७) मौनशब्दस्यानुवादित्वं परिहृत्य विध्यश्रवणादुक्तमाविधेयत्वं परिहरति एवं चेति । तत्र तावच्च
अमुनिश्रिति साक्षाद्वाग्निदेशस्य तिष्ठासेत्वं इति विधिरनुषङ्ग्यते, मौनं निर्विद्येति सम्पाद्यत्वं च विधेयत्वं
गमयतीत्यर्थः ।

च निर्वेदनीयत्वमपि विधान आज्ञासं स्याद् इत्याह—“निर्वेदनीयत्वनिर्देशादि”ति (पृ० ८९१ पं० १४) । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह—“तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो” भिक्षोः । पृच्छति—“कथमिति । विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात्—भिक्षोस्तदधिकारात्, तद्वर्णयति—“आत्मानं विदित्वे”ति । सूत्रावयवं योजयितुं शङ्क्यते—“नन्वि”ति । (पृ० ८९२ पं० १) परिहरति “अत आह पक्षेणेति” । विद्यावानिति न (१)विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदया-याभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्पन्नविद्यातिशयस्तथा चास्य पक्षे कदा चिद्वेददर्शनारसंभव इत्यर्थः । विध्यादिर्विधिमुख्यः प्रधानमिति यावत् । अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः (२)प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रूयमाणविधित्वेऽपूर्वत्वाद्विधिरास्येय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु यद्ययमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गाहस्थेनोपसंहरतीति(३) चोदयति—“एवं बाल्यादिविशिष्ट”इति । अत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

छान्दोग्ये बहुलायासप्राप्यकर्मबहुलत्वाद् गार्हस्थ्यस्य चाश्रमान्तरघमाणां च केषां चिदहिंसादीनां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन क्वचित्कदाचिदितराभावशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपा-करणार्थं सूत्रम्—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

(४)वृत्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधैवं ब्रह्मचारिणोपीति वृत्तिमेशोऽनुष्ठातारो वा पुंरुषा भिद्यन्ते । तस्माद्वित्वेऽपि बहुवचनमविकृद्धम् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

बाल्येनेति (५)यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादमक्षतायाश्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते—

विद्याज्ञत्वेन बाल्यविधानात् समस्तबालचर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गाद्यतदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि भावशुद्धिरूपं (६)तदेवं विधीयते । एवं च शास्त्रान्तराबाधेनाप्युपपत्तौ न

(१) साक्षात्कारवतो विद्यातिशयस्य सिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमाशङ्क्याह विद्यातिशय इति ।

(२) समिदादेर्विध्यन्तत्वे हेतुमाह प्रधानविधेरिति । अतोऽङ्गस्य विध्यन्तप्रसिद्धिः प्रधानविधेर्विध्यादित्वं गमयतीत्यर्थः ।

(३) उपसंहरतीति । तेनोपसंहारे हि न ततः पर आश्रम इति चोक्तं भवति, तच्चानुपपन्नं बाल्यमभान आश्रमान्तरे सतीत्यर्थः ।

(४) वैखानस-औदुम्बर-बाल-खिल्य-फेनपेति चतुर्विधा वानप्रस्थवृत्तिर्बोध्या ।

(५) ननु भावशुद्धिरपि बालचरितं भवति तन्मात्रमेव गृह्यतामत आह यावदिति । यावदस्ति बालचरितं तावतः सर्वस्य बाल्येनेतिश्रुतेरवगममात्रं सङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ।

(६) तदेवेति । यद्यपि केवलयां भावशुद्धौ बाल्यशब्दो न प्रसिद्धः तथापि कामचारादिमति बाले

शास्त्रान्तरबाधनमन्याय्यं भविष्यतीति ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सङ्गतिमाह—“सर्वापेक्षा चे”ति (५०८९४५०१३) । किं भ्रवणादिभिरैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उतानियम इह वा मुत्र वेति । (१) यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनि-
यतफलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियमः प्रतिभाति तथा च गर्भ-
स्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधभ्रवणात्, ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि’ति च
स्मरणाद् आमुष्मिकत्वमप्यवगम्यते । तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेव
प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां सत्त्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादकभ्रव-
णादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविघ्नोपशमेन (२) वा विद्यासाधनत्वम् । श्रवणादीनां त्वनपे-
क्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरमाविनं
प्रमोत्पादं कामयन्ते किन्तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम् । नहि कुम्भदिहक्षुषुषुषी
समुन्मीलयति कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किन्तु तादात्विकाय । तस्मादैहिक एव विद्यो-
त्पादो नानियतकालः । श्रुतिस्मृती च पारलौकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ब्रूतः । इत्थंभूतानि ना-
म भ्रवणादीन्यावश्यकफलानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति ।

एवं प्राप्त उच्यते—(३) यत एवात्र विद्योत्पादे भ्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञादीनां सत्त्वशुद्धि-
द्वारेण वा विघ्नोपशमद्वारा बोधयोगोऽत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्या-
मनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां भ्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहतविघ्नानां भ्रवणा-
दीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धसत्त्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात् । तथा च तेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां
तेषां चानियतफलत्वेन भ्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुति-
मात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति । पुरुषाश्च विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुकूलमेव
कामयिष्यन्ते, तदिदमुक्तमभिसन्ध्येर्निरङ्कुशत्वादिति ॥ ५१ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यज्ञाद्युपकृतविद्यासाधनभ्रवणादिवैयर्थ्यविशेषात्किंल तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिकत्वलक्षण
उत्कर्षो दर्शितः । तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्ष-
निकर्षावेवं विद्याफलस्यापि मुक्तोत्कर्षनिकर्षौ संभाव्येते । न च मुक्तावैहिकामुष्मिकत्वल-
क्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापारिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवश्यम्भाव-

भावशुद्धिरस्ति, तावन्मात्रपरतया वाक्यशब्दः सङ्कोच्यत इत्यर्थः । शोषविध्यनुग्रहरूपं सङ्कोचहेतुं प्रदर्शय-
परं तद्वेतुमाह एवं चेति । (१) संशयशुब्त्वा पूर्वपक्षाभावमाशङ्कते यद्यपीति ।

(२) भ्रवणादिप्रवृत्तिप्रत्यूहोपशमेन । यज्ञादीनां भ्रवणादिघटकत्वात् घटितेषु भ्रवणादिषु विद्याभ्रवणं
भवितव्यमित्यैहिकानियम इति भावः ।

(३) यथा भ्रवणादिस्वरूपनिष्पत्त्यर्थं यथा सत्त्वशुद्धिविघ्ननिरास आवश्यकस्तथा भ्रवणादिभिर्विद्यो-
त्तयतेऽपि तत्र च यज्ञादिभिः सत्त्वशुद्ध्यानुत्पत्तावपि विरोधिकर्मान्तरेः प्रारब्धफलैः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धसम्भा-
वना ‘भ्रवणायापि बहुभिर्न लभ्य’ इत्यादिश्रुतेः, अतोऽनियतकलयज्ञादिषापेक्षत्वाच्छ्रवणादेरपेक्षेयस्याप्य-
नियतफलत्वमित्यादिप्रायेण सिद्धान्तयति यत एवेति ।

नियमात् (१) सत्यप्यारब्धविपाककर्माप्रक्षये । तस्मान्मुक्तावेव (२) रूपतो निकर्षोत्कर्षौ स्याताम् । अपि च सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षौ दृष्टविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्गुणतत्त्वोत्कर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते—

मुक्तेस्तत्र तत्रैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेः । (३) साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद् भवति । न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति । (४) न च सवासननिःशेषकलेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याजन्मविशेषवान् येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान् भवेत् । न च सावशेषः कलेशादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराचिरौत्पादानुत्पादाव-
प्यतरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यते तस्या अप्यैकरूपत्वेन श्रुतेः । (५) सगु-
णायास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते । (६) न
चात्र विद्यात्वं सामान्यतो दृष्टं भवति, आगमतत्प्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्ट-
त्वात् । तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिर्लक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ५२-

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रधिरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे साम्त्यां

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

नाभ्यर्थ्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे (७) शक्याः ।

मत्सरपित्तनिबन्धनमचिक्रित्यमरोचकं येषाम् ॥

(८) शङ्के संप्रति निर्विशङ्कमधुना स्वाराज्यसौख्यं वह-

जेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येष्यति ।

यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुट-

द्वेदान्तार्थविवेकबाधितमवाः स्वर्गेऽप्यमी निस्पृहाः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

(१) ननु विद्यावतोपि शरीरधारणात्कथं मुक्तिरत आह सत्यपीति ।

(२) रूपतः—स्वरूपतः । स्यातामिति । तथाच सातिशयत्वात्कर्मसाध्यत्वमिति पुरुषार्थोऽत इत्यस्या-
लोप इत्यर्थः । तथाच मोक्षः सातिशयः विजम्बिताविलम्बितसाधनसाध्यत्वात्कर्मफलवदित्यनुमानप्रयोगो
दृष्टव्यः । (३) उपपत्तिमाह साध्यं हीति ।

(४) ननु मा भूत्स्वरूपावस्थानरूपायां मुक्तौ सातिशयत्वमनर्थनिवृत्तिलक्षणायां नु स्यादित्यत्राह
नचेति । विरोधिकायौर्ध्व एव पूर्वप्रध्वंस इति मतमाश्रित्य क्लेशादिष्वयो विद्याजन्मेति सामानाधिकरण्यात् ।
विद्याजन्मरूपोऽविद्याध्वंस एकरूपः । निवर्त्यविशेषोपाधिकस्तु तस्यापि विशेष इत्यर्थः । तर्हि स एवास्तु
तत्राह नचेति ।

(५) द्वितीयानुमाने सगुणविषयत्वरूपमुपाधिमाह सगुणाया इति । तत्कार्यस्य—विद्याकार्यस्य ।

(६) बाधितत्वमप्याह नचावेति ।

(७) मत्सरिणः, श्रवणाय प्रवर्तयितुं न शक्याः, तत्र हेतुमत्सरोति ।

(८) सनातनाख्यछात्रकृतां वाचस्पतिमिश्रस्तुतिं तस्मीतये स्वीयप्रबन्धे निबध्नाति शङ्के इति । यस्मा-
द्वाचस्पतिकृतव्याख्यानविज्ञातवेदान्तार्थज्ञानतत्त्वसाक्षात्कारवत्त्वे दूरीकृतस्वर्गादिष्वसाराशास्त्रेष्वपि लोका-
अतो न तदाऽऽक्रमजभयमिन्द्रस्येति श्लोकाभिप्रायः ।

१३ भा. वा. २.

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण (१) विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रममाह—
“नृतीयेऽह्याय” इति (पृ० ८९९ पं० ७) । मुक्तिक्षणस्य (२) फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात्
तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न
तु ततो ऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात् । (३) यत्र पुनः सकृदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र
सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्ते—

उच्यते—(४) यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षण-
यास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वाद् अविद्यायाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याहिविभ्र-
मस्येव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वाद् (५) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवण-
मनननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःखविनिर्मुक्तैक-
चैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपा नुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानुमाना (६) तदर्थानि श्र-
वणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वं युक्तम् । नचैतान्यनावृत्तानि
सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्येण साक्षात्कारवते तादृशानुभवाय कल्पन्ते । न चात्र साक्षात्कारवद्विज्ञानं
साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति । न खलु पितोपहृतेन्द्रियस्य गुडे तिक्ततासाक्षात्कारो-
न्तरेण माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेनाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति । अतद्वतो नरान्तरवचांसि बोध-
तिसहस्राणि वा पराश्रुशतोऽपि श्रुःकृत्य गुडस्याभात् । तदेवं दृष्टार्थत्वाद्धानोपासनयोऽन्त-
र्णातावृत्तिकत्वेन लोकतः प्रतीतिरावृत्तिरेवेति सिद्धम् ॥१॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति—“अत्राह भवतु नामे”ति
(पृ० ९०१ पं० ११) । (७) साध्ये ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिरर्थवती नासाध्ये, नहि ब्रह्म-
नुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभावाद् ब्रह्मणोऽतिरिच्यते, तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः
स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या । तदिदमुक्तं “मात्मभूत”मिति । आक्षेपां
प्रति शङ्कते—“सकृच्छ्रुता”विति । अयमभिसन्धिः—(८) न च ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारो-
ऽविद्यामुच्छिनत्ति तथा सद्ब्रह्मवृत्तेरविरोधात्, विरोधे वा तस्य नित्यत्वाच्चाविद्योदीयेत कृत

(१) अभ्यायविषययोः साधनफलयोः क्रमेण ।

(२) ननु ज्ञानार्थकत्वाद्दृष्टकलेषु गान्धर्वशास्त्रश्रवणादिवदविधेयेषु श्रवणादिषु यावत्फलमावृत्तिष्विद्वौ
कथं सकृत्प्रयोगशङ्का तत्राह मुक्तिक्षणस्येति । पूर्वपक्षी मुक्त्यर्थत्वाद् श्रवणादीनामवृष्टार्थत्वं विषयत्वं च
मन्यते विधिषु चावृत्त्यश्रवणात्सकृत्प्रयोगशङ्केत्यर्थः ।

(३) श्रवणादिवदहंमहोपास्तिषु सकृत्प्रयोगमाह यथेति ।

(४) अत्र किं विद्याया मुक्तिसाधनत्वमदृष्टमित्युच्यते, श्रवणादेर्वा विद्यासाधनत्वम् । नाय इत्याह
यद्यपीति सिद्धान्ती । विद्योत्पादविरोधितयेति समुच्छेदे हेतुः । अनेनाविद्या विद्यानिवर्त्या अनिवार्यत्वाद्
हिविभ्रमवदित्यनुमानं सूचितम् । (५) न द्वितीय इत्याहः न्वयव्यतिरेकाभ्यां चेति ।

(६) ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रवणाद्यभ्याससाध्यः शास्त्रार्थसाक्षात्कारत्वात् षड्जादिसाक्षात्कारवादित्यनुमानात् ।

(७) अहंमहोपास्तिषु यस्य स्यादद्वेति वचनादुपासनसाध्य उपास्यसाक्षात्कारः प्रतीयते तत्तत्ता-
वृत्तिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कार इत्याह साध्ये इति ।

(८) ननु स्वरूपप्रकाशेन ब्रह्मपथनसिद्धौ किमावृत्त्यो अत आह नचेति ।

एव तु तेन सहानुवर्तेत, तस्मात्तद्विद्वत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः, तथा च प्रत्ययानुवृत्तिरर्थवती । आक्षेपा सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण (१) प्रत्यवतिष्ठते—“नावृत्तावपी”ति (पृ० ९०२ पं० १) । न खलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशोप्यावर्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जनयति, उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्टव्यमिचारत्वेन प्रातिभत्वात् । ब्रह्मात्मत्वप्रतीति—ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते—“न केवलं वाक्य”मिति । आक्षेपा दूषयति—“तथाप्यावृत्त्यानर्थक्य”मिति । वाक्यं चेद्युक्त्यपेक्षं साक्षात्काराय प्रभवति, तथापि कृतमावृत्त्या, सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते—“अथापि स्यादि”ति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमभिनिविशेते न तु विशेषं साक्षात्कुरुत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिरुपास्यते । सा हि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्यसेविता सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कामिनीभावनेव ज्ञेयस्य पुंश इति । आक्षेपाह—“नासकृदपी”ति । (२) खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तियोनिर्वा स्याद्भावनामात्रयोनिर्वा ? न तावत्परोक्षाभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसो-
नुमर्हत्तः, न खलु कुटजबीजाद्वृद्धाङ्कुरो जायते, न च भावनाप्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेपा स्वपक्षमुपसंहरति “तस्माद्यदी”ति । आक्षेपा (३) आक्षेपान्तरमाह—“न च सकृत् प्रवृत्ते” इति । कश्चित् खलु शुद्धसत्त्वे गर्भस्थ इव वामदेवः श्रुत्वा च मत्वा च क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतानुभवति, ततोऽप्यावृत्तिरनर्थिकेति । आतद्या(४)वृत्तिरनर्थिका यत्किञ्चिदस्य प्रहणमप्रहणं वा न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत्पद्मरागादिवदित्यत आह—“अपि चानेकांश”इति । समाधत्ते—“अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यमि”ति (पृ० ९०३ पं० १) । अयमभिसन्धिः । (५) सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवतीं बुद्धिबुद्धिं समाधत्ते । सा च नानुमानितवद्विषाक्षात्कारवत्प्रातिभत्वेनाप्रमाणं तदानीं बद्धिस्वलक्षणस्य परोक्षत्वासदातनं तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकृषितस्य जीवस्यापरोक्षत्वम्, (६) नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते, जीव एक

(१) वृत्तिरूपसाक्षात्कारं प्रमाणुपेत्य तस्यामप्यावृत्त्याक्षेपेण ।

(२) यद्यप्यभ्यासमिति शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारं कुरुत इति शाङ्गिणम्, तथाप्यन्यतरोपकृताव्ययतरत्करणमिति वक्तव्यं, करणप्रयुक्तं च प्रतीतेरापरोक्षं यथा प्रत्यभिज्ञायाम्, तत्र किं शास्त्रयुक्तयोः करणत्वे भावनाया वेति विकल्प्य दूषयति स खल्वयमित्यादिना ।

(३) आवृत्तानावृत्तशास्त्रयुक्तयोः परोक्षज्ञानजनकत्वाच्च साक्षात्कारहेतुत्वमित्युक्तमधुनाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वमभ्युपेत्यापि अभ्यासवैफल्यमाह पूर्वपक्षीत्याद्याच्चेपान्तरमिति । (४) अवश्यं च ।

(५) अपरोक्षप्रमातेत्यर्थे आवृत्त्याक्षेपः किमावृत्त्युपकार्यप्रमाणमावाहुत साक्षात्कारयोरेयममेयाभावात् । नाद्यः, सोपाधिकात्मन्यहंप्रत्ययरूपसाक्षात्कारकरणतया वस्तुतस्तत्तेर्न स एव शास्त्रयुक्त्यभ्यासवासितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वसम्भवादिन्याह सत्यमित्यादिना ।

(६) ननु जीवस्वरूपस्य सदातनमापरोक्षं भवतु तथाथात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्य नित्यशुद्धत्वादेः परोक्षत्वाच्चद्वावर्जनाभिः साक्षःकृतिर्धर्मः स्यादत आह नहीति ।

च तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते । (१) न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततो-
तिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण षड्जादिस्व-
प्राप्तमूर्च्छनाभेदमध्यक्षेणक्षते एवं वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकर-
णेनेति । “यस्तत्त्वमसीति स्रक्तदुक्तमेवे”ति । श्रुत्वा मत्वा क्षणमवधाय प्राप्तमवीया-
भ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । “यस्तु न शक्नोती”ति । प्राप्तमवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः ।
“नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामे”ति । यत्र परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थेऽपि व्यक्ताव्यक्त-
तारतम्यम्, तत्र मननोत्तरकालमाभ्यासनाभ्यासनिकर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षा-
त्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः । तदेवं वाक्यमात्रस्या(२)र्थेपि न द्रागि-
त्येव प्रत्यय इत्युक्तम्, तत्त्वमसीति तु वाक्यम(३)त्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे
ज्ञाने द्रागित्येव प्रवर्तते, किन्तु बिलम्बिततमपदार्थज्ञानमतिविलम्बेनेत्याह—“अपि च तत्त्व-
मसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्ये”ति । स्यादेतत्, पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थ-
ज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते, ब्रह्म तु निरंशत्वेनासंस्पृष्टनानात्व-
पदार्थकमिति कस्यानुक्रमेण क्रमवती प्रतीतिरिति स्रक्तदेव तद्गृह्येत न वा गृह्येतेत्युक्ति-
स्यत आह—“यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश”इति (पृ० १०४ पं० १) ।
निरंशोऽप्ययमपरोक्षोप्यात्मा तत्तद्देहाद्यारोपव्युदासाभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोक्ष इव । ततश्च
वाक्यार्थतया क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते । तत्किमियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मनि तथा च
न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या इत्यत आह—“तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः
साक्षात्कारवत्याः” । एतदुक्तं भवति—वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाला विशेषणत्रयवती(४)
भावनया ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति ।
शङ्कते—“सत्यमेवमि”ति । समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्वप्रत्ययः, दुःखित्वा-
दिप्रत्ययस्यात्मनि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यत इत्यबाधितत्वात्समीचीन इति बलवान्न शक्योपनेतु-
मित्यर्थः । निराकरोति—“न देहाद्यभिमानवादे”ति । नहि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यत इत्ये-
तावता तात्त्विकत्वम्, देहात्माभिमानस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते । उक्तं
चास्य तत्रतत्रोपपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि तथा, नहि नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्या-
त्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशोकादय आत्मनो भवितुमर्हन्ति । नापि धर्मास्तेषां ततो-
त्यन्तभिन्नानां(५) तद्वर्मत्वानुपपत्तेः । नहि गौरवस्य धर्मः (६) सम्बन्धस्यापि व्यतिरेका-

(१) एव चेदुपाधिविरहस्य जीवाभ्यासत्परोक्षतया निरुपाधिब्रह्मपरोक्षप्रतीतिभ्रमेः स्याज्ज्ञेयाह नचे-
ति । नन्वेवं संसारदशायामिव मोक्षेपि जीवरूपभावे शास्त्रीयज्ञानवैयर्थ्यापत्तिरत आह तस्मादिति । अयं
भावः—अविकलानधिकेष्वात्मसमानेपि वस्तुनि येन क्रमेणारोपप्रवृत्तिस्तद्विपरीताकारप्रमाणवृत्त्युदयव्यतिरेके-
ण न भ्रमनिवृत्तिर्यथा देवदत्ते तदैक्ये चाभिज्ञानिद्वेप्यन्योयमन्यः स इत्यारोपः सोयमित्याकारप्रत्यभिज्ञया
विना न निवर्तत इति ।

(२) परोक्षार्थकस्य ।

(३) वाक्यार्थसाक्षात्कारार्थमावृत्त्युपयोगमुक्त्वा तत्त्वम्पदार्थविवेकद्वारा वाक्यमात्रात् परोक्षज्ञानो-
त्पादनेप्यावृत्त्युपयोग उच्यत इत्याह अत्यन्तदुर्ग्रहेति ।

(४) इदुपलक्ष्यमभिज्ञानमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(५) दीर्घकाल-नैरन्तर्य-सत्कारवती ।

(६) नन्वस्यस्य गोऽधर्मेनैव नान्यत्वात्किन्तु गव्यसमेवतत्वात् ।

त्वाद्धर्मा इत्याशङ्क्य, सम्बन्ध एव वास्तविको नास्तीत्याह सम्बन्धस्यापीति ।

व्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां च विचारासहत्वात्, (१)भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधे-
नैकत्रासम्भवादिति । सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तद्विदमुक्तं “देहादिवदेव चैत-
न्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वा”दिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह—“सुषु-
प्तादिषु चे”ति । स्यादेतत्, कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमो यावता ‘द्रष्टव्यः श्रो-
तव्य’ इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयैवा(२)श्रुतिविधास्यत इत्यत आह—
“तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थादि”ति (पृ० १०५ पं० ६) । ‘आत्मा वा अरे
द्रष्टव्य’ इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते(३), न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शन-
माप्नातं येनोपक्रम्यते येन चोपसंख्यते स वाक्यार्थः । सदेव सौम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्व-
मसीत्युपसंहृत इति स एव वाक्यार्थः । तदितः(४) प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विदधानः प्रधान-
मग्रेण विद्वन्ति, वरो हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात् सम्प्रदानं प्रधानम्, तमुद्वाहेन कर्मणाज्ज्ञेन न
विघ्नन्तीति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याख्यते ।
यथाहुः—“चोदना हि भूतं भवन्तमि”त्यादि शारं वाक्यं व्याचक्षाणाः—कार्यमर्थमवगमय-
न्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकं भवगमयतीत्याशंक्याह । “नियुक्तस्य चास्मिन्नाधि-
कृतोऽहमि”ति । यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनिष्ठास्तथोपपादितं तत्तु
समन्वयादित्यत्र । प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे मुक्तिर्वरुद्धमययोत्पादान्मुक्तिविहन्तृत्वमेवास्थेत्यभ्यु-
च्यमात्र(५)मत्रोक्तमिति ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

(६)यद्यपि ‘तत्त्वमसी’त्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्ममात्रं प्रतिपादयन्ति, तथापि
तयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुतेश्च
तत्त्वमसीत्याद्याया ‘मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मे’त्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाभ्युपपत्तेः प्रतीकोप-
देश एवायम् । (७)न च यथा समारोपितं सर्पत्वमनूय रज्जुत्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत
एवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूय परमात्मत्वं विधीयते इति युक्तम् । युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये
द्रावीयसि(८) सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तरसमारोपणमिह तु प्रका-
शात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किञ्चिद्रूपमिति कस्य विशे-
षस्याग्रे किं विशेषान्तरं समारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासम्भवाज्जीवो जीवो-

(१) ननु दुःखादयो नात्यन्तमिहा आत्मनः किन्तु मित्राभिन्ना इत्याशङ्क्याह भेदाभेदयोश्चेति ।

(२) सम्प्रदादिविषयैव ।

(३) आत्मस्तुतिद्वारा दर्शनं पुरुषभक्त्यतिशयाविषयत्वमापद्यत इत्यर्थः ।

(४) तत्त्वमसिवाक्यात् ।

(५) समन्वयसूत्रोक्तयुक्त्या वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वे सिद्धे तादृशब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिरिति सिद्ध्यति
तथाभ्युपगमे मुक्तिविरोध उक्त इत्यर्थः ।

(६) शब्दादेव प्रमित (अ० १ पा० १ सू० ३४) इत्यत्र श्रुतिभिर्ब्रह्मजीवैक्ये निर्णीतेपि विरुद्धार्थ-
त्वादुपचरितश्रुतिविषयत्वाभिप्रायेणाशङ्क्यत इत्याह यद्यपीत्यादिना ।

(७) जीवपरविभागस्याध्यस्तत्त्वादविरोधमाशङ्क्य स्वप्रकाशस्य भ्रमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरभ्यासायोग-
माह नचेति । (८) दीर्घतरे ।

ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते अभिधीयते—श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यति-
रिक्तः परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसम्भवे गौणत्वं युक्तम् । अपि च प्रती-
कोपदेशे सकृद्वचनं तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति,
नाल्पत्वमतितद्वीय एवोपचरितत्वम् । तस्मात्पौर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमा-
त्मता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते । न च मानान्तरविरोधादत्राप्रामाण्यं श्रुतेः, न च मा-
नान्तरविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये (१) । (२) निरंशस्यापि चानाखनि-
र्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः साक्षर्येव कस्यचिदंशस्याग्रहणाद्विभ्रम
इव परमार्थस्तु न विभ्रमो नाम कश्चिन्न च संसारो नाम किन्तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजन-
त्वेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्पश्यामः । तदनेनाभिसन्धिर्नोक्तम्—“यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि
नास्ति कस्यचिदप्रतीतबोध” इति (पृ० १०८ पं० १) अन्येष्वुक्तैः—

यद्यद्वैतेन बोधोऽस्ति युक्त एवासि सर्वदेति ।

अतिरोहितार्थमन्यदिति ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

(३) यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यते ‘इहं ब्रह्मास्मि
तत्त्वमसि श्वेतकतो’ इत्यादिषु तत्त्वस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वाद् ‘द्वितीयत्व-
मि’ति श्रुतेः । (४) जीवात्मान्धाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिबिम्बकाः । यथायथा यत्रयत्र मनो
ब्रह्मादिस्थो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरुपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम् । “ब्रह्मणो मु-
ख्यमात्मत्वमि”ति । (५) उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम्, घटश-
रावोदञ्चनादीनामिव सृष्टिकाराणां सृदात्मकत्वम्, तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां क-
चित्कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्वैदप्रपञ्चप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्ते,

उच्यते—(६) न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारास्पदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो
ब्रह्मेत्यादिभिरहङ्कारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां, किन्त्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वम् । (७) अहंकारास्पदस्य

(१) प्रमाणान्तराणामविद्योपस्थापितव्यावहारिकविषयत्वमध्यासभाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

(२) यथाऽऽकाशस्य निरंशस्याप्युपाध्यवच्छेदभेदाद्ग्रहणाग्रहणे इत्यर्थः ।

(३) पूर्वोक्तं जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिमत्सु मनआदिष्वहमिति ब्रह्मभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्ये-
त्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह यथाहीति ।

(४) ननु मनआदिषु ब्रह्मात्मकजीवदृष्टेरध्यासे तदात्मकाकाशादिदृष्टिः कुतो नेत्यत आह जीवेति ।
आकाशादिः स्वरूपेण कल्पितो जीवानाम्नु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मैवेत्यर्थः । अविद्यादर्पणा-अ-
विद्योपाधिकाः ।

(५) पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यात्मत्वमिति कार्येत्युक्तत्वाद्ब्रह्माभिन्ननामादावप्यहमितिर्विधेयेत्याहोपपन्नं चेति ।

(६) अत्र मनआदावात्मत्वदृष्टिः श्रुतिबलादाशङ्क्यते अर्थाहं, नायः, इति वदन् पूर्वाधिकरणाद्वैद-
म्यमाह न तावदिति ।

(७) द्वितीयेपि किं मनआदिषु ब्रह्माध्यासाद् ब्रह्माभिन्नजीवविषयाहं दृष्टिराशङ्क्यते किंवा प्रतीकानां
ब्रह्मविकारत्वेन तदभेदाद्ब्रह्मणि चात्मत्वप्रतीतेः प्रतीकेष्वहं दृष्टिरापाद्यते, प्रथममाशङ्कते अहङ्कारास्पदस्येति ।

ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वपि अहङ्कारास्पदत्वेनोपासनमिति चेत् । न, (१) एवमा-
दिष्वहमित्यश्रवणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहङ्कारास्पदत्वकल्पने तत्प्रतिबिम्बस्येव तद्विकारान्तरस्या-
प्याकाशादेर्मनःप्रभृतिषूपासनप्रसङ्गः । तस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपासनं विहितं तस्य तन्मा-
त्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं 'यावद्वचनं वाचनिकमिति' न्यायाज्ञाधिकमध्याहृतव्यमतिप्रसङ्गात् । न
च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनम्, तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्रहणमन-
र्थकं विद्वमिति वाच्यम् यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम्,
मुख्यार्थमनोग्रहणं युक्तम्, मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अयोगात्, आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां
नानर्थक्यापत्तेः । "न ह्युपासकः प्रतीकानी"ति । अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृतीना-
मात्मत्वेनाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः । "प्रतीकाभावप्रसङ्गादि"ति ।
(२) ननु यथावच्छिन्नस्याहङ्कारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि
अविध्यतीत्यत आह—“स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामि”ति (पृ० ९०९ पं० १) ।
(३) इह हि प्रतीकान्यहङ्कारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तु तत्त्वम-
सीत्यादावहङ्कारास्पदमुपास्यमवगम्यते किन्तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्त्वज्ञापन इवाहङ्कारास्पद-
स्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोऽवगम्यते । किमतो यथेवम्, एतदतो भवति—प्रधानीभूतानां न प्रती-
कानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति । (४) अपि च—“न च ब्रह्म-
ण आत्मत्वादि”ति । न ह्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मत्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्व-
मस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पेत
भिन्नप्रकरणत्वात्तया च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न
ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरुपदिश्येतेत्यर्थः । “अतश्चोपा-
सकस्य प्रतीकैः सत्त्वादि”ति । यद्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि
तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारस्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि (५) ब्रह्मणः सर्वापेक्षतया फलप्रस-
वधामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्म-
ण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु । न चैवंविधेऽवधुते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टिर्नोऽनिकृष्ट-
इति लौकिको न्यायोऽपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्यैवापोदितत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ।

- (१) यदि श्रुतेः प्रतीकेष्वहम्मतिरभिमतता तर्हि ब्रह्मणीव तां वेदः श्रावयेत् न चैवमित्याह नेति ।
- (२) स्वयमेवोद्भाव्य दूषयिष्यतीत्युक्तमिदानीं निराकरोति ननु यथेत्यादिना ।
- (३) जीवत्वादन्नादिलयस्य वैशम्यमाह इह हीत्यादिना ।
- (४) न च ब्रह्मण इति भाष्यगतचक्षुष्यार्थमाहापि चेति । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गेन सह ससुचय इत्यर्थः ।
- (५) यथा पूर्वव ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टेर्नामादिषु करणे घटादिदृष्टेरपि प्रसङ्ग इत्यातिप्रसङ्गात् प्रतीकेष्व-
हम्मतिस्त्रेप इत्युक्तमेवमिहापि यथादित्यादिषूपास्यमानेषु ब्रह्म फलप्रदमित्यतः तदा चैव उपास्यमाने मेवात्
फलप्रसङ्गाद्ब्रह्मैव फलप्रदत्वादुपास्यमिति सङ्गस्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह ब्रह्मण इत्यादिना । प्रयोजनवत्तया
ब्रह्मणः संस्कारपेक्षत्वात्तत एव च प्रधानत्वाच्चक्षुष्यप्रतीतिलक्षकत्वायोगाद्ब्रह्मैवेत्यादिदृष्टिभिः सं-
स्कार्यमित्यर्थः ।

(१) सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन क्वचित्कर्मण एव प्राधान्यमवसीयते । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः, (२) चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र यागाद्याधाराधिता यथापि देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतिः प्राधान्यम् । (३) क्वचिद् द्रव्यस्य यथा त्रीहिनप्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते'ति(४) । तदिह यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्मफलाय कल्पते इति अभिवदति किंवाऽऽदित्यादिबुद्ध्या ब्रह्मैव विषयकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदानोपपत्तेः आचार्यसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । तदिदमुक्तम् । "निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादि"ति (पृ० ९१७ पं० १७) । न केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि बुद्ध्यादित्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह— "प्राथम्याच्चे"ति (पृ० ९११ पं० ११) इति परस्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयति । तथाहि स्वपरसंबन्ध्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थे वर्तस्यति यदि स्वार्थोऽस्य विवक्षितः स्यात्, तथा चेति परस्वमनर्थकम् तस्मादितिना (५) स्वार्थात्प्रच्यव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । (६) न च ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायमिति परः शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथा चादित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह "इति परत्वादपि ब्रह्मशब्दस्ये"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयश्चादित्यादिष्वव्यस्येरास्ति"ति (पृ० ९१२ पं० ०९) । सस्त्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव फलवत्(७) तथा चादित्यादिमतिभिर्गुद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिद्विभिः

(१) यथा राजपुरुष आगत इत्युक्ते वस्तुतः प्रधानस्यापि राज आगमनं न प्रतीयते किन्तु पुरुषस्य तथाऽत्रापि आदित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगत उपास्तिकर्मेति वक्तुं श्रौतदृष्टान्तमाह सत्यमित्यादिना ।

(२) इदमैहिकफलककर्मेदाहरणम् ।

(३) आदित्यादिद्रव्यस्य प्राधान्यसिद्ध्यर्थं दृष्टान्तान्तरमाह क्वचिद्द्रव्यस्येति ।

(४) यैर्त्रीहीनित्यादिशब्दैर्द्रव्यं सञ्चिकीर्ष्यत इति प्रतीयते तत्र क्रिया भोक्तृणाद्यात्मिका गुणत्वेन प्रतीयेत्यर्थः ।

(५) इति शब्देन । स्वरूपेति । ब्रह्मपदमेव स्वरूपं तत्परं ब्रह्मेति शब्द इति वा द्वावर्थाविति शब्दाशिरस्कब्रह्मशब्दात् प्रतीयते इत्यर्थः ।

(६) उपास्तिविधिसिद्धये शब्दरत्नं दूषयन्नह नचेति । य आदित्यः स ब्रह्मेति अप्यंशब्द इति सामानाधिकरण्यं विरुद्धमित्यर्थः । ननु प्रतीतिपरत्वमपि न युक्तं या ब्रह्मेति प्रतीतिः सा आदित्य इत्यस्याप्यर्थस्य विरुद्धत्वादत आह गौरिति । भ्रान्तो हि गवयादिकं गौरितिप्रतिपद्य बाधोत्तरकाळं वदति गौरिति मेभवत् गवय इति गवात्मत्वेन प्रतीत इत्यर्थः ।

(७) भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यसाधकम्, सिद्धरूपादित्यादिदृष्टव्यासेऽप्युद्गीथादिगतक्रियास्वभावस्यानपायात्तत्फलसिद्ध्युपपत्तोरित्याशङ्क्याह तथाचेति । शुक्ल्यादौ रजतबुद्ध्युत्पत्तौ तत्प्रयुक्तव्यवहारप्रातिबन्धवत् सिद्धरूपादित्यादिदृष्टावुद्गीथादिगतक्रियात्वमभिधीयतेत्यर्थः ।

कर्मरूपाण्यभिभूयेत् । एवं च कर्मरूपेष्वसत्कल्पेषु कृतः फलमुत्पद्येत । (१) आदित्यादिषु पुनरुद्गीयादिदृष्टावुद्गीयादिवृद्धोपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पि-
ष्यन्त इति । अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृष्टदृष्टि-
ष्यस्ताम्रो च सामदृष्टिः, साम्नि पुनरभिदृष्टौ ऋचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत् । त-
स्मादप्येतदेव युक्तमित्याह—“तथा चेयमेवे”ति । उपपत्त्यन्तरमाह—“अपि च
लोकेष्वि”ति । एवं स्वत्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु
सामदृष्टिरध्यस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणराद्धान्तोपपत्तिमन्त्रैवार्थे ब्रूते—“प्रथमनिर्दि-
ष्टेषु चे”ति (पृ० ९१३ पं० १) । सिद्धान्तमत्र प्रकमते—“आदित्यादिमतय एवे”-
ति । (२) यद्युद्गीयादिमतय आदित्यादिषु कल्प्येरन् ततः आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गी-
यादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत, न ह्यादित्यादिभिः किंचिक्रियते यद्विषया वीर्यवत्तरं भवेद्
आदित्यादिमत्या विषयोद्गीयादिकर्मसु कार्येषु यदेव विषया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भव-
तीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीयादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति—“भवतु कर्म-
समृद्धिफलेष्वेवामि”ति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र तु गुणात्फलं तत्र
गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येव नास्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति—
“तेष्वपी”ति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाव पर्याप्तो मा भूत्प्रकृतकर्मानि-
वेशिनो यत्किञ्चित्फलोत्पादः, तस्मात्प्रकृतापूर्वसन्निवेशितः फलोत्पाद इति, तस्य क्रियमा-
णत्वेन विषया वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । ‘फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामिति ।
यद्यपि ब्रह्मधिकारत्वेनादित्योद्गीयाथयोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्युद्गीया-
दिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युद्गीयादीनां प्राधान्यमित्याह—अपि चो-
मिति । (३) स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननूक्तं सिद्धरूपैरा-
दित्यादिभिरध्यस्तैः साध्यभूतत्वमभिभूतं कर्मणामत आह—“आदित्यादिभावेनापि
दृश्यमानानामिति”ति (पृ० ९२४ पं० २) । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्मरूपम-
भिभूयेतापि तु माणवक इवामिदृष्टिः केनचित्तीव्रत्वादिना गुणेन गौण्यमभिभूतमाणवकत्वा-
त्तथेहापि । नहीयं श्रुक्तिकायां रजतधीरिव बहिर्धीयेन माणकत्वमभिभवेत्, किन्तु गौणी,
तथेयमप्युद्गीयादावादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः । “तदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति त्वमे”
ति । (४) अन्यथापि लक्षणोपपत्तौ न ऋक्सामेत्यध्यासकल्पना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः ।

(१) उद्गीयादिमतिभिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे आदित्यादिषु पुनरिति । अत एवेति । अत्र हेतुपाक्ये
‘तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सामे’त्यत्र पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्येऽभि-
हितेति ज्ञापयति, आरोप्यवाचकशब्दस्यैव वन्मादेर्माणवकादाबुपचारदर्शनादित्यर्थः ।

(२) उद्गीयादीनां क्रियात्वात् प्रकृतव्योतिष्ठोमासुपकारस्य तैः करिष्यमाणत्वाच्च तान्येवादित्यादिम-
तिभिरतिशयाय संस्क्रियेरन्नित्याह यदीति ।

(३) मन्तृकृष्टा आदित्यादयः तेभ्यस्त्वक्रियारूपेभ्यः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तदशङ्कः फलं
भवेदित्याह स्वयमेवेति ।

(४) अन्यथापीति । सत्यां लक्षणायां न गौणी श्रुतिर्दोर्वल्यात्, तथाच ऋक्सामसम्बन्धमात्रं पृथि-
व्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगे कारणम्, सम्बन्धश्च ऋक्सामाध्यस्तत्वमपीत्यर्थः ।

(१) अक्षरन्यासालोचनया तु विपरीतमेवेत्याह—“इयमेवर्गि”ति । (२) लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति द्वितीयानिर्देशात्सामान्यमुपास्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरभ्यस्येत ततो न सामान्युपास्येन अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्पेत (३), साम्नेति लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथंचिन्नीयते, अगारे गावो वास्यन्तां प्रा-
 घारे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन (४) सप्तम्याश्चोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथा श्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथिव्यादिवुद्ध्या पञ्चविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारनिघनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णीयते । (५) ननु यत्रोभयत्रापि द्वि-
 तीयानिर्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारोपद्रवनिघनप्र-
 कारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां हेतुरित्यत आह “तत्रापी”ति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः । साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् । तथा च श्रुतिः ‘साधुकारो साधुर्भवती’ति । (६) हिङ्कारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिङ्कारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवीहिङ्कारः ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्ति ॥ १० ॥

(७) कर्माङ्गसम्बन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्सम्बन्धोपासनापि तिष्ठतैव क-
 र्तव्या, यत्र त्वासीनस्य, तत्रोपासनाप्यासीनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्रमा-
 णतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः । यन्महता
 प्रयत्नेन विनोपासितुमशक्यम्—यथा प्रतीकादि, यथा वा सम्यग्दर्शनमपि (८) तत्त्वम-
 स्यादि तत्रैषा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्धादासी-
 नस्यैव सिद्धम् । (९) ननु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा

(१) अन्यथोपासितमप्याहारन्यासेति ।

(२) ‘लोकेषु पञ्चविधमि’त्यादिभाष्यतात्पर्यमाह लोकेष्वित्यादिना ।

(३) परिकल्पनामाभिनयेनाह साम्नेतीति । सप्तमीभङ्गे लोकसिद्धमुदाहरणमाहागारे इति । अगारे
 गृहे गोवो वास्यन्तामितिप्रयोगे गवो सञ्चारेणागारं पवित्रीक्रियतामिति सप्तमी भङ्गत्वा कर्मत्वं लक्ष्यते एव-
 मन्यत्राप्यित्यर्थः । (४) सामोपासीतेति द्वितीयाभङ्गप्रसङ्गानुरोधेन ।

(५) यत्र द्वितीयासप्तम्यौ भवतः तत्र श्रुतिद्वयभङ्गगौरवपारिहारार्थमङ्गेष्वनङ्गदृष्टिर्भवतु यत्र तृतीयं
 द्वितीया निर्दिश्यते तत्रान्यतरश्रुतिमात्रमङ्गस्य पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोस्समत्वात् कथं नियम इत्याशङ्क्याह नन्विति ।

(६) निर्देशविरुधेमाशङ्क्य परिहरति हिङ्कारानुवादेनेति । हिङ्कारादिसामोद्देशेन साम्नि पृथिव्यादि-
 दृष्टिविधौ हिङ्कारादेः प्रथमनिर्देशः स्यात् तस्मिन्प्राप्ते यो विपरीतनिर्देशः स भङ्गनीय इत्यर्थः ।

(७) अङ्गावबद्धोपासनचिन्तान्ते सिद्धं तत्पुण्यादायतरेषुपासनेष्वपासनानियमाच्चैतनात्सङ्कतिम-
 भिमेष्य विषयं परिशिनष्टि कर्माङ्गेति ।

(८) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानाभ्यासात्मकमित्यर्थः ।

(९) ध्यायतिश्रेत्यादिभाष्यमाश्लिषति नन्विति । भाष्यगतोपचारशब्दो न युक्तः वकादिव्वपि ध्यानश-

तिष्ठतो न भवति, न भवतीत्याह—आसीनश्चाविद्यमानायासो भवतीति । अतिरोहितार्थ-
मितरत् ॥ ७—१० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

(१) 'समे शुचौ शर्करावद्विबालुकाविवर्जित' इत्यादिवचनाक्षियमे सिद्धे दिग्देशादिनियम-
मवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतिवद्वैदिकारम्भसामान्यावत्त्वित्कश्चिदशङ्कते ।
तमनुगृहीतमाचार्यः सुहृद्भवेनैव तदाह स्म । यत्रैकाग्रता मनसस्तत्रैव भावनों प्रयोजयेत्,
अविशेषात् । (२) नद्यत्रास्ति वैश्वदेवादिवद्वचनं विशेषकं तस्मादिति ॥ ११ ॥

आ प्रायणान्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

अधिकरणविषयं विधेयमिति "तत्र यानि ताव" इति । अविद्यमाननियोज्या
या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं (३) हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसम्बन्धमवबोधयति
तस्यैव कर्मण्यवश्यलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वात्प्रवृत्तिः शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तरा-
प्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद्ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वाच्चास्तीह तिरोहितमिव किं
चनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति । (४) नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोजयन्ति-
योगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्षणस्य च सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सकरकरणादेव
शास्त्रार्थसमाप्तौ प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत् उपरमः प्राप्तस्तावतैव कृत-
ज्ञास्यार्थत्वादिति प्राप्ते, अभिधीयते-सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां
प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथा उतीन्द्रियफलानामुपासनानाम् ।
(५) तानि खलु आ प्रायणं तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहवाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये त-
द्बुद्धिं भावयिष्यन्ति, किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण, नहि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना
युक्ता, तस्मादा प्रायणं प्रत्ययावृत्तिरिति । तदिदमुक्तम् "प्रत्ययास्वेत" इति ।
तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रियविषया 'य यथा ऋतुरस्मात्लोकात् प्रैति तावत्क्रतुर्हामुं लोकं
प्रेत्याभिसंभवती'ति । ऋतुः सङ्कल्पविशेषः । स्मृतयश्चोदाहता इति ॥ १२ ॥

तदधिगम्य उत्तरपूर्वाधयोरद्वेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् १३

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमेतदध्यायगतफलविषया चिन्ता प्रत-
न्यते । तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षा-

द्वावादत आह प्रयुज्यते इति । असावपस्था किं तिष्ठतो न भवति अपितु भवत्येव तिष्ठतोऽप्यैकाग्रसम्भवा-
दित्यर्थः । (१) ननु 'समे शुचावि'तिदेशनियमसम श्रुतत्वात्कथं विचारावपर इत्यत्राह सम इति ।

(२) यदुक्तमङ्गोपास्यतिरिक्तोपास्तित्वादिनियमवती वैदिकानुष्ठानत्वाद्देवदेववदिति तत्र श्रुतदेशा-
दिमन्त्रमुपाधिरिति वदन् अविशेषादिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे नब्रूतेति ।

(३) तस्या इति । शास्त्राविषयत्वादिति शेषः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेर्नियोज्यरहितत्वं विध्यविषयत्वं च
दृष्टफलत्वेनोपापादयन्नाह शास्त्रं हीति ।

(४) अहङ्गोपास्तीनामद्वैतार्थत्वेन सम्यग्ज्ञानौघपम्यतश्च ज्योतिष्टोमादिवत्करणमित्याह नन्वेवमि-
त्यादिना ।

(५) ननु तर्हि कर्मवदोपासनार्थेव विहितत्वसामर्थ्यात्स्वफलं यथा कालान्तरे प्राप्तिपन्ति तथान्य-
कालिकं स्वफलसाक्षात्कारमप्याक्षिपन्तु किं प्रायणान्तद्वयेति, तत्राह तानीति ।

द्विपरीतफलं दुरितं (१) बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयते इति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्चमेधादि ब्रह्महत्यादि चापूर्वावान्तरव्यापारं किं तदपूर्वमुपारतेऽपि कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राह् नाविरन्तुमर्हति । स हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति, तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् शास्त्रव्याकोपाच्चेति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणेतीति साम्प्रतम्, प्रायश्चित्तानामपि तदप्रक्षयहेतुत्वात्तद्विधानस्य (२) चैनस्त्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपत्तायुपात्तदुरितनिवर्हणफलाक्षेपकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति 'नामुक्तं क्षीयते कर्म' इति । (३) यदि पुनरपेक्षितोपायतास्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलम्भमात्रेण निर्वृणोतीत्यपेक्षिताकाङ्क्षायां दोषसंयोगेन श्रवणात्तन्निवर्हणफलः कल्पेत । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिवर्हणसामर्थ्यं प्रमाणमस्ति, मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । (४) शास्त्रप्रमाण्यासम्भविष्यति असाववस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति, (५) योगधर्मे वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरोन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपभुज्यार्द्धेन योगसामर्थ्येन योगि कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यते । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलाद्यथा पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्ते, उच्यते—(३) व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिदागन्तुकाक्षिमततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि, तस्य तत्रौदासीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमागन्तुकेन केनचित्कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसृत एवेति न शास्त्रव्याघातः । नाभुक्तं कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रायश्चित्तवद्विधानमेवैवयफलानाम् (७) प्युभयसंयोगाविशेषात् । यत्रापि निर्गुणार्थां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्स्वभावालोचनादेव (८) तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते, नहि तत्त्वमसिवाक्यार्थपरिभाषनामुवा प्रसङ्गानेन निश्चष्टनिखिलकर्तृभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः

(१) विपरीतफलत्वमेवाह बन्धनफलमिति :

(२) ननु स्वर्गकामस्य यागविधिसामर्थ्याद्यथा यागस्य स्वर्गसाधनत्वमेवमनर्थफलपापवतः प्रायश्चित्तविधेश्चात् प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्त्यर्थता कुतो नेत्यत आह तद्विधानस्य चेति । एनस्वी पापी नरस्तस्मिन्नाधिकारिणि प्राप्ते तद्विधीयते यथा गृहदाहवति प्राप्ते चामवतीष्ठिः, अधिकारिव्यवृत्तिपरं विशेषणं न फलपरमित्यर्थः ।

(३) निष्पन्नगृहदाहादोर्निष्पादयितुमशक्यत्वादधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वमस्तु पापनिवृत्तेस्तु कर्तुं शक्यत्वादित्येवमनर्थबोधी प्रायश्चित्तविधिस्तन्निवृत्तिफल इत्याशङ्क्य तदभ्युपगमेन प्रकृते वैषम्यमाह यदीति ।

(४) अथ देशापेक्षत्वे मोक्षोऽनित्यः स्याददा प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह शास्त्रेति ।

(५) यदि चैकेन देहेनापि कर्मफलभोगो नाभ्युपगन्तस्तर्हि कल्पान्तरमाह योगधर्मेव वेति ।

(६) न प्रबलत्वादेव दुर्बलं बाधते किन्तु विरोधस्तत्त्वं न चेह स इत्याह सिद्धास्ती व्याख्यायेतेति ।

(७) नवैवैवयफलानां सगुणविद्यानां कथं पापनिवर्तकत्वमत आहोमयेति । वाक्यद्वयेन 'तद्यथेर्षीका

तूलं, सर्वेष्व्वात्मस्वजन्मत्ती'त्यादिवाक्यैर्विधाय्या उभयसंयोगस्याविशेषादुभयार्थत्वमित्यर्थः ।

(८) पापं ज्ञाननिवर्त्यमभ्यस्तत्वाद्ब्रह्मज्ञानपर्ववदिति तत्स्वभावालोचनादिति भावः ।

फलोपभोगेन युज्यते । नहि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुनस्त्व-
साक्षात्कारे प्रभवन्ति, किन्तु संस्कारशेषास्तिक्रितकालमनुवृत्त्यापि निवर्तन्त एव । (१) अमु-
मेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो न स्तुतिमात्र-
तया कथंचिद्व्याख्यानमहन्ति । ननु कं सम्भविष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणो-
पभोगाद्वा योगद्वेः प्रभावतो युगपन्नैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तुः कर्माणि
क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यत इत्यत आह--“एवमेव च मोक्ष उपपद्यत” इति ।
अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन क्षेतुमशक्याः,
मुज्जानः खल्वयमपरानपि सन्निनोति कर्माशयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः (२) क-
र्मान्तराण्यसन्निनानः क्षेप्यतीति साम्प्रतम्, कल्पशतानि कमकालमोग्यानां सम्प्रति भोक्तु-
मसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेप्यन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षस-
म्भवः । ननु सत्स्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात्कर्मणः समुदाचरतो
ब्रह्मभावमनुभूयार्थलब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्त इत्यत आह--“न च
देशकालनिमित्तापेक्ष” इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावे
हि सः, न च ब्रह्म क्रियते नित्यत्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं
खलु मोक्षो ऽभ्युपेयते, ज्ञानस्य चानन्तरभाविनी ज्ञेयाभिव्यक्तिः फलं सैवाविद्योच्छेदमा-
दधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य
स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्प्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं
भवेत् । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना युक्त्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्य-
द्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन (३) रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो
युक्तः, धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन उयोतिष्टोमदर्शपौर्णमासवदविरोधाद्योच्छेद्योच्छेत्तृभावो
युज्यते । (४) पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्मस्य न तदुच्छेद्यत्वम् । विशेष-
विधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वेन लोकतः सिद्धेः, यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्या पश्यती-
त्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते । ‘उमे ह्येवैष एते तरतीति’ च यथासम्भवं ब्रह्मज्ञानेन
दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति । ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इति च सामान्यवचनं ‘सर्वे पाप्मान’
इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणीति विशेष उपसंहरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्दुष्कृतस्यैव
क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते, पूर्वाधिकरणरादान्तोऽतिदिश्यते--(५) नो खलु ब्रह्मविद्या केनचिद्-

(१) न्यायसिद्धार्थे लिङ्गदर्शनमाहाश्रमेवेति । उक्तविद्यासामर्थ्यवक्ष्यमाणमोक्षशास्त्रान्यथानुपपत्तिभ्या-
मुपशृङ्खिताज्ञानदुरितनिवृत्त्योरेकपुरुषसम्बन्धानिर्देशान्यथानुपपत्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथानुपपत्तिर्वली-
यतीति भावः ।

(२) आसक्तिरहितः । (३) शास्त्रोपदेशानपेक्षत्वेन ।

(४) धर्मस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वभावविरोधाद्वा शास्त्रानिवृत्त्यवगमादिति विकल्प्य प्रथमे निरस्यति पाप्म-
नश्चेत्यादिना । (५) ज्ञानसुकृतयोः स्वभावविरोधानिप्रायेण सिद्धान्तयति नो कस्वित्यादिना ।

१४ भा. वा. २.

दृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तुभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्चैतत्तुल्यं सुकृतेपीति कथमेतदपि नोच्छिन्ध्यात् । एवं च सति न शास्त्रीयस्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्न हि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो जलानलादीनाम् । (१) न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमवज्ञा विदं प्रति तद्विधेरर्थवत्त्वात् । एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि प्रहीतव्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तरफलं हि क्षयातिशयवत् । नह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वाभिस्त्यत्वाच्च । दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः, तद्यथा पुण्यपापे, अनुक्रम्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्तन्त इत्यत्र, तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम् ॥१४॥

अनारब्धकार्य एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

यद्यद्वैतज्ञानस्वभावलोचनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशौ, हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैव विनाशः स्यात्, कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविशेषात्, तन्निर्वन्धनत्वाच्च विनाशस्य । (२) न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमणवदनुवृत्तिः, वस्तुनः स्वत्वानुवृत्तिः, मायावादिनश्च पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तु सन्तीति कस्यानुवृत्तिः । न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे यथानुवर्तन्ते तथेहापीति युक्तम् । (३) तत्रापि सर्पावस्थेपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुस्वरूपेन निवृत्तेपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न तज्जः संस्कारो न तद्वोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तेत । न संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः । न च 'तस्य तावदेव चिरं यावज्ज विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्यत' इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । नद्येषा श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा लोक एतावन्मे चिरं यत् स्नातो भुजानक्षेति । नहि तत्र स्नानभोजने अवधिस्त्वेन विधीयेते किन्तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं मिथेतावधिभेदः चिरता चेति प्राप्ते,

अभिधीयते—(४) यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारोऽनाद्यविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मात्रविरोधितया तन्मभ्यपतितसकलकर्मविरोधी । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं प्रागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं सम्पादितजात्यायुर्विततपूर्वापरीभूतमुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं, तद्धि समुदाचरद्वृत्तितयेतरेभ्यः प्रसुप्तप्रवृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां हिर-

(१) ययदचफलमपि सुकृतं विद्या निवर्तयति तर्हि तद्विधेर्वैयर्थ्यं स्यादत आह नचेति ।

(२) ननु निवृत्तेऽपि सर्वकर्माणि तत्संस्कारात्कर्मानुवृत्तिः स्यादत आह नचेति ।

(३) वस्तुन एव संस्कारद्वारानुवृत्तिरिति व्याप्तिर्व्यभिचारमाशङ्क्योत्तरमपि तत्रापीति । रज्जुसर्पविषयज्ञानस्यास्माकं सत्यत्वाच्च ज्ञानमयादीनां संस्कारवशादनुवृत्तिर्युक्ता, प्रस्तुते तु वैषम्यमित्याह अत्र तु नेति । न मायेति भ्रमनिषेधः ।

(४) यथा स्वयंप्रकाशब्रह्मसाक्षात्कारे नित्यमवयवयोग्येति नास्ति ब्रह्मेत्यादिभ्रमान्यथानुपपत्त्याऽविद्याऽऽच्छादिका कल्प्यते एवं हिरण्यगर्भादीनां ज्ञानिनामपि श्रुतिप्रतीतदेहधारणान्यथानुपपत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धाद्भोगसमाप्तौ सततमनुवर्तमानेन साक्षात्कारेणाविशालज्ञाननिवृत्तिः, न च पुनस्तस्या अनुवृत्तिः, शाब्दबोधेन निवृत्तायामविशया साक्षात्कारानिरूप्यैकदेशान्तरस्यादर्शनादित्याभिप्रायेण सिद्धान्तयति ययपीति ।

पुण्यगर्भमनुहालकप्रभृतीनां विगलितनिखिलक्लेशजालावरणतया परितः प्रयोतमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योगर्जाविता(१) भवेत् । श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्प-
कल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविदस्वरूपपुण्यमेघसो म-
नुष्या इति श्रद्धेयम् । तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीय-
समस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । (२) तावदेव चिरमिति न चिरता विधी-
यते अपि तु श्रुत्यन्तरधिद्धां चिरतामनूय देहपातावधिमाम्रविधानम् । तदेतदभिसन्धायौ-
चित्यमात्रतयाह स्म भगवान् भाष्यकारः—“न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माश-
य”मिति । न चेदं न जातु इष्टं यद्विरोधिसमवाये(३) विरोध्यन्तरमनुवर्तत इत्याह—
“अकर्त्रात्मबोधोपी”ति । (४) यदा लोकेऽपि विरोधिनाः किञ्चित्कालं सद्धानुवृत्तिरूप-
त्वा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भवन्तीति न शक्या निवारयितुम्, प्रमाणासिद्धस्य नियोग-
पर्यनुयोगानुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं मन्यन्ते तान्प्रत्याह—
“अपि च नैवात्र विवदितव्य”मिति । (५) स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्यातोत्तरोत्तराध्या-
नोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वात्, निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः, स च सिद्ध एव । न च ज्ञा-
नकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनुत्पादात् । सर्पाच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स
चासन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्पादः । न च कार्यमपि भयकम्पादि वस्तु-
सत्, तस्यापि विचारसहस्येनानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याच्चा निर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः ।
यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

(६) यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न कर्तव्यं योगमासृक्षुणा,
तस्यापीतरपुण्यवद्विषया विनाशात्, ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति’ न्यायात् ।
न च ‘विविदिषन्ति यज्ञेन दातेनेति’ मोक्षलक्षणैककार्यतया विद्याकर्मणोरविरोधः, सहासम्भ-
वेनैककार्यत्वासम्भवात् । न ह्येतमात्मानं विदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य
पूर्वोत्तरे(७) नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये सम्भवतः । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्तमानापदेशो

(१) उज्ज्वलजीविता । (२) उभयविधाने वाक्यभेददोषं निरस्य चाह तावदेवेति ।

(३) सन्निधाने । यथा प्रतिविम्बद्विचन्द्रध्रमस्यौपाधिकत्वाच्चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारेण सद्धानुवृत्तिरुपाधि-
निवृत्तौ निवृत्तिस्तथा निरुपाधिकध्रमस्यापि सान्तःकरणस्य कर्तृत्वादेस्तदुपादानाविद्यालेशस्य च ब्रह्मसाक्षा-
त्कारेण सद्धानुवृत्तिः प्रारब्धोपरमे च निवृत्तिः श्रुतिप्रसिद्धा स्वीकर्तव्येत्यर्थः ।

(४) ननु द्विचन्द्रादिध्रमस्याल्लकालं तत्त्वज्ञानेन सद्धानुवृत्तावपि कर्तृत्वादेः कथं बहुकालं विरोधिन
सद्धानुवृत्तिरत आह यदेति ।

(५) भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवबुद्धिसाधक उत्कृष्टतः स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कार-
वानिति मण्डनमिश्रोक्तं दूषणमुद्धरात स्थितप्रज्ञश्चेति ।

(६) उत्पन्नविद्याजन्यकर्मचयस्य प्रारब्धकर्मस्वपवाद उत्कः इदानीमप्रारब्धकलेष्वपि केषुचित्तस्या-
पवादोऽभिधीयत इति सङ्कल्पमिप्रायेण पूर्वपक्षमाह यदेति ।

(७) विवाज्जनन इति शेषः । पूर्वस्य खयादुत्तरस्याल्लवादित्यर्थः ।

ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति (१) प्राप्ते
 सच्यते—सत्यं न विद्ययैककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सहासम्भवात्, विद्योत्पादक-
 तया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः। न च कर्मणां विद्यया विरुध्यमानानां
 न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां कार्याणां बहुलमुपलब्धेः। तथा च विद्यालक्षणकार्यो-
 पायतया कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत्। तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्ष-
 स्यासम्भवात्। (२) एवं च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः
 पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथंचिद्व्याख्यानं भविष्यति। तद-
 नेनाभिसन्धिनोक्तम् “ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्यु-
 पचर्यते”। (३) यत एव न विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् अपि तु प्रागेव वि-
 द्यायाः, अत एव चातिक्रान्तविषयभेदत्वायैकत्वमिधानम्। एतदेव स्फोरयति—“नहि
 ब्रह्मविद” इति ॥ १६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति “किं विषयं पुनरिदं” मिति। अस्योत्तरं सूत्रम्—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमश्लेषविनाशवचनं शाखान्तरयिवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि ‘य एवं विद्वान् यजेते’त्यादिकम्। अस्ति च केवलम्। तत्र
 (४) यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यान् ब्राह्मणब्रूवाय मूर्खायेति
 विशेषप्रतिलम्भः तत्कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात्। एवं विद्यारहितायज्ञादेर्विद्यासहितमति-
 शयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य। तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञे-
 नेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादाद्युपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते, ऽभिधीयते—(५) ‘यदेव विद्य-
 या करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति’ तरवर्थश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते। न
 च सर्वथाऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते। तस्मादस्त्यस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग
 इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

(१) न विज्ञानसाधनविधिरिति पूर्वपक्षमिप्रायः।

(२) प्रमाणद्वयमुद्धरति एवं चेति।

(३) एवं निर्युणविद्यापरत्वेनाधिकरणं व्याख्याय समुणपरत्वेन वर्णयति यत एवेति।

(४) ननु तन्निर्धारणानियम इत्यनेनैतन्नतं स्वगादाविव विद्याफलसिद्ध्यप्रतिबन्धस्य पृथक्सम्भवादि-
 त्यत आह यथेति। विद्यायुक्तकर्मप्रशंसया विद्याविहीननिषेधः कल्प्यते, न च विधिविरोधः केवलं कर्म कु-
 र्यादित्यश्वषणात्कर्मस्वरूपविधश्च पारशाखिकाङ्गनियमे इतोपस्तिनियमेप्युपपत्तेः अतश्च विद्यानां पुनरङ्गत्वो-
 न्मज्जने तन्निवृत्त्यर्थं आरम्भ इत्यर्थः।

(५) यदि विद्यायुक्तं कर्म वीर्यवदित्युच्येत तत इतरस्याथार्थविर्यत्वेन निन्दा गम्येत, नचैवमत्र हि त-
 रणयोगेन विद्यासंयुक्तस्य वीर्यवत्त्वातिशयबोधनादथात्केवलकर्मणोऽपि वीर्यवत्त्वमार्थं विधिवलप्राप्तमभ्युत्था-
 येतास्तो न निन्दावकाश इति सिद्धान्तयति यदेवेति।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्यं इत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयत्यनेन सूत्रेणास्य (१)तूपपादनं पुरस्तादपकृष्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तमयात् ॥ १९ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्या चतुर्थस्या-

ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यादिविचारो ऽसङ्गत इत्यत आह-
“अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तय” इति । (२)अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमा-
र्गाथत्वादुक्तान्तेस्तद्वृत्तौ विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नासङ्गत इत्यर्थः । नन्व-
यमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नोपपद्यते ‘न तस्य प्राणा उत्क्रान्त्यत्रैव समवलीयन्ते’ इति श्रवणात्
तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह-“समाना हि विद्वद्विदुषो”रिति । विषयमाह-
“अस्ती”ति । विदुषाति-“किमिहे”ति । विषयः संशयः । पूर्वपक्षमाह-“तत्र
चागवे”ति । श्रुतिलक्षणा । विषये संशये । सिद्धान्तसूत्रं प्रथित्वा पठति-“चागवृत्ति-
र्मनसि सम्पद्यत” इति । वृत्त्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह-“कथमि”ति । उत्त-
राधिकरणपर्यालोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां त्विह सर्व-
त्रैव परत्रेह चाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति न स्वत्रापि(३) । तस्मादि-
हाविभागेनविशिष्यतोऽत्र वृत्त्युपसंहारमात्रविवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तहेतुं प्रश्न-
पूर्वकमाह-“कस्मादि”ति । (४)सत्यामेव मनोवृत्तौ वागवृत्तेरुपसंहारदर्शनात्, वाचस्तु-
पसंहारमष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति, आगमप्रभवमुक्तिविरोधादागमो हि दृष्टानुसारतः
प्रकृतौ हि विकाराणां लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयेत, तस्माद्वृत्तिवृ-
त्तिमतोरभेदविवक्षया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्येयम् । सम्भवति च वागवृत्तेर्वागप्रकृतावपि म-
नसि लयः, तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह-“वृत्त्युद्भवाभिभवा”विति ॥ १ ॥

(५)अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

(१) ननु विषयैवारब्धकर्मणोऽपि लयः कुतो नेत्यत आह अस्य स्थितिः । पुरस्तात्-अनारब्धकार्ये
इत्यत्रैवेत्यर्थः । प्रारब्धकर्मफलभोगानन्तरं मोक्षेऽपि तत्कर्मजन्यानेकदेहसम्भवाच्च च विद्यामनोषसम्भवाच्च-
कृतकर्मणामक्षेपाभावेन मुख्यार्थत्वं विदुषा जन्मान्तरस्य संस्कारे प्रमोषानापादकत्वं च कर्तव्यमित्यतः प्रा-
रब्धभोगान्ते मुक्तिवदर्थभाविनीति सिद्धान्त्यभिप्रायः ।

(२) सगुणविद्याफलस्यार्चरादिगतिप्राप्त्यस्य ब्राह्मलौकिकस्य प्राप्त्यसम्भवात् तदर्थमुत्क्रान्तिवर्जनं
व्यापिब्रह्मात्मभावे निर्गुणविद्याफले निवेदार्थं चेत्यामिन्नेत्य पादस्याध्यायसङ्कतिमाह अपरोति ।

(३) किं विशिष्यादित्यनुषङ्ग्यते ।

(४) वाक्छब्दो वृत्तिलक्षण इति सिद्धान्ताभिप्रायमाह सत्यामेवेति । मनोवृत्तिश्चैवकथनं वागवृत्ति-
लये हेतुत्वोपपत्त्यर्थम् अन्यथा तत्प्रलीनवृत्तिकं न हेतुर्भवेदिति ।

(५) वाङ्मनस्युदाहृतवाक्ये वाच एव श्रवणाभेद्विद्यान्तराणां मनसि वृत्तिलय इति भ्रमापनोदाया-

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचोऽपि तु वृत्तिलयः, अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सवृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिलयो न स्वरूपलयः, वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरान् ॥ ३ ॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततो मनः प्राणे सम्पद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे सम्पत्त्या भवितव्यम् । तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति, सम्भवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्वयमयं हि सोम्य मन इत्यत्रानात्मतामाह मनसः श्रुतिरापो-मयः प्राण इति च प्राणस्यावात्मताम्, (१) प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—सत्यमापोन्नमसृजन्त इति श्रुतेरवन्नयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते, न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः, (२) स्वयोनिरप्राण-विक्रया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे सङ्ख्यादतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्याप्यु लयो न त्वविकारे प्राणे ऽविकारस्य मन-सस्तथा चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रासिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि (३) समापन्नवृत्तिः खलु प्राणस्तेजस्तु जीवात्मन्यवतिष्ठते, तद्द्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते, तस्मात्तेजस्यैव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—य प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते ततन्त्रवृत्तिर्भवति । कुतः ? उपगमानुगमावस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह—‘एवमेवेयमात्मानमि’ति । अनुगमनश्रुतिमाह—‘तमुत्क्रामन्त’मिति । अवस्थानश्रुतिमाह—‘सविज्ञानो भवती चे’ति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रियप्राप्तस्तेन सहावतिष्ठत इति सविज्ञानः । चोदयति—“ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत” इति । (४) अधिकावापो ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति—“नैष दोष इति” । यद्यपि प्राणस्तेजधीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते, तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां शुल्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽवगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम् । तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्फलयावगमात् । तस्मात्तेजोग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिचाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरप्येतीति ॥ ४ ॥

वान्तरसूत्रमत एवेति ।

(१) प्राणमनसोरवनात्मत्वे हेतुमाह प्रकृतीति ।

(२) प्राणमनसोः किं साक्षात्प्रकृतिविकारभाव उत स्वप्रकृतिधृतावनद्वारेण, तत्रायं निरस्यान्त्यं विर-स्यन्नाह स्वयोनिति । एवं हि घटस्यापि शरावे लयापत्तिरित्यर्थः ।

(३) तेजोद्वारेणेति उपपादयति तेजसीति । प्राणवृत्तिलयात्प्राणस्य जीवे वृत्तिलय उपैचर्यते इत्यर्थः ।

(४) कथं प्राणोऽध्यक्ष इति अधिकावापः क्रियत इति भाष्यम्, तदनुपपन्नम्, तेजःशब्देन तेजो-ध्यक्षजीवलक्षणासम्भवादधिकशब्दप्रक्षेपाप्राप्तेरत आह अधिकावापोऽशब्दार्थेति । श्रौतार्थो हि शब्दे माति अतोऽश्रौतार्थप्रक्षेपोऽधिकावाप इत्यर्थः ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

चोदयति—“ननु चेयं श्रुति”रिति (पृ० ९३३पं० ४) । (१) तेजःसहचरि-
तानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परि-
हरति—“सोध्यक्ष इत्यध्यक्षापी”ति । यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षं प्राप्या (२) अध्यक्ष-
सम्पर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दृष्टा-
न्तमाह—“योपि स्रुमादि”ति ॥ ५ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—“कथं तेजःसहचरितेष्विव”ति ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

अत्र भाष्यकारो ऽनुमानदर्शनमाह—“कार्यस्य शरीरस्ये”ति । (३) स्थूलशरी-
राजुरुपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरे पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे
“दर्शयतश्चैतमर्थमि”ति । प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा ।
अण्वो मात्राः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति—“ननु चो-
पसंहृतेषु वागादिष्विव”ति (पृ० ९३४पं० ३) । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूनाश्रय-
तेत्यर्थः । परिहरति—“अत्रोच्यत”इति । प्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहान्तद्विषयाः । कर्मणां
प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपादानत्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोपि कर्मणां प्रयोजकतया
प्रकृष्टमाश्रयत्वं ब्रूते सति निकृष्ट आश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह “प्रशंसाशब्दादपि
तत्रे”ति ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादसृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

(४) अत्रासृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावन्तं प्रत्येतदिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः । विद्याया-
नानां सन्निद्धानानां पुंसाम् । चोदयति—“ननु विद्याप्रकरण”इति । परिहरति—“न
स्वापादिवदि”ति (पृ० ९३५पं० १) । परविद्यैवावृत्तत्वप्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्स-
धर्माक्ष (५) तद्विधर्माक्षान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतया ह्यायन्ते । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां हि
स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति । (६) न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तो
ऽविद्वांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोकसिद्धानां

(१) यद्यप्यत्र चोद्यमाद्ये प्राणसहितस्याध्यक्षस्य भूतेष्ववस्थितिराक्षिप्यत इति प्रतिभाति, तथापि
भूतसहिताध्यक्षे प्राणस्थितिराक्षिप्यत इत्येवम्परतया व्याख्येयमित्याह तेजःसहचरितानीति ।

(२) परिहारभाष्येऽपि अध्यक्षं प्राप्य पूर्वव्यापारान्तरात्तेज आदिभूतप्राप्तिः प्राणस्य नाभिर्भाषिते उप-
हितप्राप्तेरुपाधिप्राप्तिनान्तरीयकत्वादित्यभिप्रेत्याह अध्यक्षसम्पर्कवशादिति ।

(३) प्राण एकस्मिन्नेव तेजःसूक्ष्मे नावतिष्ठत इति, अनेकस्य कार्यस्यानेकात्मकत्वादिति च हेतुप्राप्ति-
ज्ञयोर्वैधर्माधिकरण्यमाशङ्क्याह स्थूलेति । कार्यानेकात्मकत्वेनानुमिते कारणानेकत्वमेकत्र प्राणस्थित्यभावे
हेतुरित्यर्थः । (४) अत्र सगुणस्यापि ब्रह्मणो व्यापित्वाच्च तत्प्राप्त्युत्क्रान्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षः ।

(५) तस्याः पुच्छः सधर्मा अवस्थाः सुषुप्त्याद्याः, विधर्मा जाग्रदाद्याः ।

(६) ननु एता अपि प्रतिपाद्यन्तां किं मुक्त्यर्थतया तदनुवादेनेत्यत आह नत्विति । येन हेतुना
विद्याप्रकरणे व्याघातस्तेन विदुषः सकाशादविद्वांस उक्ताभ्यादिविशेषवन्तो न प्रतिपाद्यन्ते नापि विशद्व
अमृतत्वश्रुतिविरोधादेवेत्यर्थः ।

तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति ।

एवं प्राप्ते अभिधीयते—“समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वद्विदुषोः” कुतः ? “आसृत्युपक्रमात्” । सृतिः सरणं देवयानेन पथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिराऽसृतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः । अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं भवति—नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते, अपि त्ववरविशेषम् । न चास्याऽमात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् । तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापोक्षिकमाभूतसम्प्लवस्थानममृतत्वं प्रेक्षते (१) पुरुषार्थाय सम्भवत्येष उत्क्रान्तिर्भेदवान् सृत्युपक्रमोपदेशः । (२) उपपूर्वादुष दाह इत्यस्मिन्दुषोभ्येति प्रयोगः ॥ ७ ॥

तदाऽऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

(३) सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसम्पत्तिं विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिः समर्थिता, सैव सम्प्रति चिन्त्यते—किमात्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव सम्पत्तिराहोस्तिद्वीजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः । अथोत्तरस्ततः सेति । तत्राप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामेति प्राप्ते, अभिधीयते—

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थानुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः, सेयमात्यन्तिके तत्त्वलये नोपपद्यते । न च प्रायणस्यैवेष महिमा विद्वांसमविद्वांसं चाप्रतीतिं साम्प्रतभिर्याह—“अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवे”ति (पृ० २३६ पं० ११) । विधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं, प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तश्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह—“मिथ्याज्ञाने”ति । नास्ति निदानप्रशमे प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुत्क्रमद्देहादिहान्तरं वा सञ्चरत्कस्मादस्माभिर्न निरीक्ष्यते, तद्धि महत्त्वाद्दानेकद्रव्यत्वाद्वा (४) रूपवदुपलब्धव्यम्, कस्मान्न मूर्तान्तरं प्रतिबध्यत इति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम्—

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाण-

(१) प्राप्तुमिच्छति ।

(२) अनुषोभ्येति सूत्रांशस्य वस निवास इत्यस्माद्धातोर्न सिद्धिस्तथासति तस्य मुक्त्वेत्यर्थः स्यादतो व्याकष्टे उपेति ।

(३) ननु वर्णितोत्क्रान्तिरामर्थ्येदेव सविशेषस्तेजआदिलयः सिद्ध्यति किं विचारेणेत्यत आह सिद्धां कृत्वेति । उत्क्रान्तिः सावशेषलये विना न सम्भवति स एवाप्यपि न सिद्ध इति समर्थ्यत इत्यर्थः ।

(४) अनेन लिङ्गशरीरं चक्षुःस्पर्शनाभ्यामुपलब्धव्यं मूर्तान्तरेः प्रतिहन्येत च महत्त्वे सति रूपवत्त्वाद् बहुद्रव्यावस्थे सति रूपवत्त्वाद्वा कलशवदिति अनुमानद्वयं द्रष्टव्यं पूर्वपक्षिमतेनेति सूचितम् ।

तच्च । स्वरूपमेव हि तस्य (१) तादृशमदृश्यम्, यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोपि । अदृष्ट-
वशादनुद्भूतरूपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सूक्ष्मं यतो नोपलभ्यते, यथा त्रसरेणवो
जालमूर्यमरीचिभ्योऽन्यत्र । प्रमाणतस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे—“तथाहि नाडीनिष्क-
मणे”ति । आदिग्रहणेन चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् ।
अप्रतिघाते हेतुमाह—“स्वच्छत्वाच्चे”ति । एतदपि (२) हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् ।
(३) यथा हि काचाभ्रपटलं स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम्, एवं सर्वमेव वस्तु-
जातमस्येति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणासौक्ष्म्यादसक्तत्वापरनाम्नः (४) ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरुत्पत्त्या ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति—दृष्टश्रुताभ्यामभ्रमणोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति
स्थूलोद्देहादतिरिक्तं किञ्चित्, तच्चागमारसूक्ष्मं शरीरमिति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह—“अमृतत्वं चानुपोषेत्यतो विशेषणादि”ति (पृ०
९३७ पं० १२) । विषयमाह—“अथाकामयमान”इति । सिद्धान्तिमतमाशङ्क्य
तच्चिराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति—“अतः पराविद्याविषयात्प्रतिषेधादि”-
ति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत्
श्रुतिः तत एतदुपपद्यते, न त्वेतदस्ति । ‘न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती’ति हि तदा सर्वनाम्ना
प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते । तथा च तस्माद्देहिनो न
प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । (५) स पुन-
रतिक्रम्य ब्रह्मनाड्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सलिलो जीवः परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते
तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुक्रस्यादि-
त्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

नायं देहापादानस्य प्रतिषेधः, अपि तु देहापादानस्य । तथा छार्तभागप्रश्नोत्तरे ह्येक
स्मिन् पक्षे (६) संसारिण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तर्ह्येव सूतः प्राणानामनु-

(१) अनुद्भूतरूपस्पर्शम् । (२) स्वच्छत्वमपि सूक्ष्मत्वेन संगृहीतमुपलक्षितमित्यर्थः ।

(३) एवं चाक्षुषत्वाद्युमाने उद्भूतरूपत्वमुपाधिमनैकान्तिकत्वं चोक्त्वा प्रतीघाताद्युमानेप्यस्वच्छत्व-
मुपाधिमनैकान्तिकत्वं चाह यथेति । (४) नोपपद्यत इति शेषः ।

(५) नन्वेवं विदुषोऽप्युत्क्रान्तिश्चेत्कथं तस्य मुक्तिरिति आह स पुनरिति ।

(६) सिद्धान्ते । हिरण्यगर्भपर्यन्तमुत्क्रान्तस्य जीवस्य लिङ्गशरीरालय इति यदुक्तं तत्राह संसारिण
पक्षेति । यत्रायं पुरुषो धियत इति निर्देशात्संसारं वर्तमानस्येत्यर्थः ।

त्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनाध्याने-
 जुवन्यस्योच्छ्वयनाध्याने तस्य तदवधिष्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं
 गम्यते । नन्वेवमप्यस्यविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह—“तत्सामा-
 न्यादि”ति (पृ० १३८ पं० १५) । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देहो परावृष्टः
 तत्कथमत्र देहावगतिरित्यत आह—(१)“अभेदोपचारेण” देहदेहिनोर्देहिपरामर्शना सर्व-
 नाम्ना देह एव परावृष्ट इति । पञ्चमीपाठे व्याख्येयम् । षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह—“येषां
 तु षष्ठी”ति (पृ० १३९ पं० २) । अपि च प्राप्तपुर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते, अवि-
 दुषो हि देहादुपक्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तत्सामान्यादेहादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते
 न तु प्राणानां जीवावधिर्न कचिदुपक्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । (२)अपि चाद्वैतपरिभा-
 वनाधुवा प्रसङ्ग्यानेन निर्धृष्टनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरि-
 त्याह—“न च ब्रह्मविद”इति । अपदस्य(३) हि ब्रह्मविदो मार्गेणैवेति श्रुतिः देवा इति
 योजना । चोदयति—“ननु गतिरपी”ति । परिहरति—“स शरीरस्यैवायं योग-
 बलेन” (पृ० १४० पं० ३) । अपरविद्याबलेनेति ॥ १३-१४ ॥

तानि परं तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः । तानि पुनः प्राणशब्दोदि-
 तानीन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च । “ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्ना-
 त्मनी”ति । आरम्भबीजं विमर्शमाह—“ननु गताः कला” इति । (४)प्राणमनसोरे-
 कप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह—
 “सा खल्वि”ति । व्यवहारो लौकिकः । साव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः, न तात्त्विक-
 प्रमाणापेक्षा, इतरा तु एवमेवास्य परिप्रष्टुरित्यादिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणा-
 पेक्षा । तस्माद्विषयभेदादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥ १५ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमितापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः, अविद्यानिमित्तश्च विभागो नाविद्यायां विषया
 समूलघातमपहतायां सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्काम-
 तिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रम् ॥ १६ ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छे-
 पगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अपरविद्याविदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविद्वाब्बाविशेषेण मूर्धादिभ्य
 उक्तमस्याहो विद्वान्मूर्धस्यानादेव, अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमप-

(१) उत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादिभिर्निर्देशस्यान्यथा नेतुमशक्यत्वात् तद्विशेषोपचार इत्यर्थः ।

(२) पञ्चमीपाठे उपचाराश्रयणे न्यायइयमाहापि चेति ।

(३) गन्तव्यान्तराभाववतः । इदं भाष्योदाहृतस्मृतियव्याख्यानम् ।

(४) ननु बाह्येन्द्रियदशकं भूतपञ्चकं मन इति शोडशकलानां सम्भवात्कथं श्रुतौ पञ्चदशत्वोक्तिस्त-
 नाह प्राप्तेति । प्राणस्य पार्थिवत्वात् मनसश्चाजमयत्वश्रुतेरेकपकृतित्वाभिप्रायेण पञ्चदशत्वोक्तिरिति भावः ।

इयतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषितो विज्ञानाः मन ओक्ता आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं (१) यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्कामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । श्रुतो? विद्यासामर्थ्यात् । हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्कृष्टस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरथ स्थानान्तरेभ्योऽप्युत्क्रामन्कस्माल्लोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह—तच्छेषगत्यनुस्मृति-योगाच्च (पृ० १४२ पं० ११) । हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या नाडी गेथै उपदिष्टा, तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन सुपाषितेन ब्रह्मणानुग्रहीतस्तस्यानुस्मरन्तद्भावमापन्नो मूर्धन्ययैव शताधिकया नाड्या निष्कामति । (२) हृदयादुद्गता हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं भित्त्वा मूर्धानमेत्य रश्मिभिरैकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले निर्गमनं भवतीति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सञ्जादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्ष-प्रतिज्ञा ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षमाशङ्कते सत्रावयवेन—

निशि नेति चेत् न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्
दर्शयति च ॥ १९ ॥

सत्रावयवान्तरेण निराकरोति—यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः प्रमाणान्तरा(३) प्रतीयते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण—अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते रश्म-यस्त आसु नाडीषु सप्ता भवन्ति य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयोऽमुष्मिन्नादित्ये सप्ताः । “प्रतापादिकार्यदर्शनादिति” (पृ० १४४ पं० ५) । (४) आदिप्रहणेन चन्द्रातपः संगृह्यते । चन्द्रमसा खल्वम्भयेन सम्बन्ध्यमानानां सौरीणां आसां चन्द्रिकात्वम्, तस्मादप्यास्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति । ये त्वाहुः—‘स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षप्रवणाद्वात्रौ प्रेते नास्ति रश्म्यपेक्षेति’—तान्प्रत्याह “यदि च रात्रौ प्रेत” इति । न ह्येतद्विशेष्याधीयते ऽप्येतारः । ये तु मन्यन्ते “विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वमाक्रमत” इति, तान्प्रत्याह—“अथ तु विद्वानपी”-ति । निरयवत्फलसम्बन्धेन विहिता विद्या न पाक्षिकफला युजेति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य विदुषा ऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्क्याह—“अथापि रात्रावि”ति । (५) यावत्तावदुपसम्बन्धेनानपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोपबन्धविरोधादिति १९

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

(१) मविष्यत्कर्मप्रकाशः ।

(२) ननु मूर्धस्थनाड्या देहमात्रव्यापित्वात्कथं तया ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तत्राह हृदयादुद्गतेति । ता आसु नाडीषु सप्ता इति श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । (३) निशि उष्यतामाहकादित्यर्थः ।

(४) चन्द्रगतप्रकाशाप्यथानुपपत्त्या ऽस्ति रात्रावपि सूर्यरश्मिरित्यादादिप्रहणेनेति ।

(५) रात्रिभूतस्य ह्यप्रतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह यावत्तावदिति । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं

अत एवेत्युक्तेदुपपरांश इत्याह—“अत एवापेक्षानुपपत्ते”रिति (पृ० १४५ पं० १) । पूर्वपक्षबीजमाह—“उत्तरायणप्राशस्त्ये”ति । अपनोदमाह—“प्राशस्त्य-प्रसिद्धिरिति । (१) अतःपदपरामृष्टेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुष-स्तूमयत्राप्यविशेषो विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष आचारं प्राहयति ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन’ इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षादित्या-द्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः ॥ २० ॥

सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति—“ननु च यत्र काले त्वि”ति । काल एवात्र प्रा-धान्येनोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्तांशुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौतीं प्रतीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाभिज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामतिवाहिकतया विषयव्यवस्थ(२)या विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्यभिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥ २१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्याविभागे भामत्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रार्थितेः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्यत्वाद्भिन्नोपासनयोगतः ।

अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरतो ऽवधृतेरपि ॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाश्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना ऽश्वना गतिस्त्वरवती कल्प्य-ते । एकमार्गत्वे तु किमपरमपेक्ष्य त्वरा स्यात् । अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्यते पृथगन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात्, तस्मात्परानपेक्षा एवेति पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया ब्रूहि्यवाविष (३) विकल्पेरक्षिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(४) एकत्वेऽपि पथोनेकपर्वसंसर्गसम्भवात् ।

गौरवाच्चैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

गच्छतीति श्रुतौ यावच्छब्दोपबन्धेन त्रैप्रश्नपरिणानपेक्षागतिः श्रुता एवं चापेक्षा न शक्यावगमा यावत्तावच्छ-ब्दयोरुपबन्धेनैव निरोधादिति भावः । (१) प्राशस्त्यप्रसिद्धेरुद्धराविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह अतःपदेति ।

(२) स्मार्तकालविधेर्निर्गुणपुरुषमात्रविषयकाचिन्तावृत्तिनिरोधात्मकसांख्ययोगविषयत्वेन श्रौतातिवादि-कदेवताविधेः समुणविद्याविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः । प्रत्याभिज्ञानं—स्मृतावगत्यादिशब्दैः श्रौतार्चिरादि-देवतानां प्रत्यभिज्ञानम् । (३) एकस्मिन्गन्तव्येऽनेकमार्गवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह विकल्पेराक्षिति ।

(४) एकत्वेपीति । मार्गस्य नानात्वं न, तस्यैकत्वेपि अनेकैर्गुणभूतैः पूर्वभिवाच्यादिभिरवच्छेदैः सङ्ग-मसम्भवेन गुणानां प्रधानेन समुच्चयोपपत्तेः, मार्गभेदकल्पनायां च गौरवात् आदित्यादिवद्ब्रह्मविशेषणानां च

(१) सपर्वो हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः । तत्र किमेते रश्म्य-
द्वर्षाद्युत्पत्त्यादयोऽध्वनः पर्वणः सन्तोऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्द-
न्तिवाति सन्देहे ऽमेदेष्वध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागभेदकल्पनोचेता, गौरवप्रसङ्गात् । एक-
देशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकाध्वकल्पना । अथैतेरेव राश्मिभिरित्येवा-
वधारणं न तावदर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरैर्विरोधात्तस्मादन्यानपेक्षामस्या-
वधारयतीति वक्तव्यम् । (२) न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति, तस्य चानपेक्षता प्रतिपा-
दयतीत्यर्थद्वयाय पर्याप्तम्, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेवकारो वदतीति युक्तम् ।
“त्वरावचनं चेति” (पृ० ९४७ पं० ९) । (३) न खल्वेकस्मिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदम-
पेक्ष्य त्वरा ऽवकल्प्यते किन्तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः, यथा कश्मीरेभ्यो मथुरां क्षिप्रं
याति चैत्र इति, तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्वन्तव्या (४) दनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति ।
“भूयांस्यर्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वणी”ति । (पृ० ९४८ पं० १८) । (५) अयम-
र्थः । एकत्वाप्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्यावपर्वणा मार्गेण तत्प्राप्तौ सम्भवन्त्या बहुमार्गोपदेशो
व्यर्थः प्रसज्यते, तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः । तस्माद्भूयसां पर्वणामविरोधेनाह्वानां तदनुप्रवेश
एव युक्त इति ॥ १ ॥

वायुमन्त्रादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

(६) श्रुत्याद्यभावे पाठस्य कर्म प्रति नियन्तृता ।

ऊर्वाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्तता ॥

“स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमा-
क्रमत” इति हि वायुनिमित्तमूर्वाक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम् । “स आदि-
स्यं गच्छती”त्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्वाक्रमणक्रियासम्बन्धि निरा-
काङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि सम्बन्धुमर्हति, (७) न चादित्यगमनस्य तेनेति विना का चि-
दनुपपत्तिर्येनान्यसम्बन्धमप्यनुषज्यते । तत्राग्निलोकागच्छति स वायुलोकमित्यादिसन्द-

सर्वत्र प्रत्याभिज्ञानलिङ्गेन मार्गेक्याद्यगमादित्यर्थः । मित्रप्रकरणस्थत्वं ब्रह्मवदेकत्वेऽप्यविरुद्धम् मित्रोपासनशो-
षत्वं च मित्रोपासनकर्तृचैत्रवदविरुद्धमिति दोषः ।

(१) अनेकस्यैकमार्गस्यानेकपर्वसम्भवं लोके दर्शयति सपर्वेति ।

(२) यदुक्तमवधूतेरिति तत्राह न चैकमिति ।

(३) त्वरात् इति यदुक्तं तत्परिहारार्थं भाष्ये ‘त्वरावचन’मित्यादि, तदनुपपन्नम्, पूर्वपक्षे शैप्रय-
स्यैवानपेक्ष्यसाधकत्वेनोपपादितत्वादतो व्याचष्टे न खल्विति । (४) स्वर्गादेः ।

(५) भूयांतीति भाष्ये मार्गेक्यं किमर्चिरादिनेत्युक्तं न पुनः रश्म्यादिनेति शङ्कोचरमिवाभाति तथा-
सति चातोपीत्युपरितनोपिशब्दो न सङ्गच्छेतेति मत्वा व्याचष्टेऽयमर्थ इति ।

(६) नन्वत्र पाठादभ्यानन्तर्गते वायोर्वक्तुमशक्यन्तस्य दुर्बलत्वादिशङ्कायाह श्रुत्याद्यभाव इति । ननु
‘स वायुमागच्छती’त्यादिवाक्याद्योरादित्यादूर्वस्वरूपः क्रमस्तेनेति श्रुत्या प्रतीतिस्तद्वलात् पतमिबन्धः
पाठक्रमो बाध्यतामत आहोर्वाक्रमणेति ।

(७) नन्वादित्यप्रतिषेधायुदत्तावकाशेन वायवतिक्रमाद्विनाऽनुपपत्तेस्तेनेत्येतदादित्येनाप्यनुषङ्गनीयमत
आह नचेति । छिद्रेणोर्ध्वदेशाप्रतीतिरुत्पन्नरादित्यागमनस्य तेनेत्यस्मिन्नपेक्षा नास्तीत्यर्थः ।

१५ भा. वा. २.

भंगतस्य पाठस्य (१) कचिन्नियामकत्वेन क्लृप्तसामर्थ्यात् । अग्निवायुवरुणक्रमनियामकत्व-
श्रुत्यायमावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते—

(२) उर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्यचित्प्रतिपादकः ।

तद्भेदापेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणम् ॥

भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दात्कश्चिन्नोक्तमेदः प्रतीयते स तुपरिदेशमात्रवाची लोकभेदाद्विना-
ऽप्यर्धस्यलोकभेदवाचिनादित्यपदेनाऽऽदित्ये व्यवस्थाप्यते तथा चादित्यलोकगमनमेव वायु-
निमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरो-
धादिति सिद्धम् । वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पठ्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पठ्यते
तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे (३) माससम्बन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः । नहि मासो
देवलोकेन सम्बन्ध्यते, किन्तु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्परसम्बन्धान्मासारभ्यस्वाच्च
संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति । (४) तत्रादित्यानन्त-
र्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यम् । वायुमब्दादिति तु
सूत्रमत्रापि वाचकमेव तथापि संवत्सरात्पराद्भामादित्यादर्वाच्चं वायुमभिसम्भवन्तीति छान्दोग्यपाठमात्रापेक्षयोक्तं, तदिदमाह—“वायुमब्दादिति त्वि”ति (प० ९५० पं० ११) ॥

तद्वितोऽधिवरुणः सम्बन्धान् ॥ ३ ॥

(५) तद्वितन्तेऽर्चिराद्येऽधिवरुणस्य तद्वितः परः ।

तत्सम्बन्धात् तथेन्द्रादिरप्यतेः पर इष्यते ॥

आगन्तूनां निवेशान्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः ।

तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पठ्यते चाप्यतेः परः ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

(६) मार्गचिन्हसङ्कपत्वाच्चिन्हान्येवार्चिरादयः ।

मर्तुभोगमुवो वा स्युर्लोकत्वाच्चातिवाहिकाः ॥

(१) वरुणलोकादे ।

(२) अत्रोर्ध्वादित्यलोकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावादेकार्थत्वेन तेनेति श्रुत्या वायुदत्तस्यादित्यगमनं
प्रति हेतुत्वस्य नियतप्राक्सत्तात्मकत्वेन क्रमरूपस्य प्रतीतिः श्रुत्या पाठक्रमबाध इति सिद्धान्तयति ऊर्ध्व-
शब्द इति । (३) उभयोः संवत्सरदेवलोकयोश्चतुस्तथ्यलेऽपि पाठे कर्तव्ये सतीत्यर्थः ।

(४) देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवतु वायुः क निवेशनीयस्तत्राह तत्रेति । ‘तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते
स आदित्यमागच्छतीति वायोरादित्यानन्तर्याय निरन्तरत्वाय संवत्सरादित्यस्य स्थाने एतस्योपरि देवलोकं
देवलोकाद्वायुमिति पाठः कर्तव्य इत्यर्थः ।

(५) ‘स वायुलोकं स वरुणलोकमि’त्यत्रोक्ता वरुणादयो न तावत्पाठक्रमाद्वायोरुपरि निवेशेरन् तेना-
दित्यमिति श्रुतिविरोधादेव न च वायोरेव स्थानविशेषसम्बन्धप्राहकमस्येषां श्रुत्यादिकमतो नामीषां मार्गे
निवेश इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य सिद्धान्तमाह तद्वितन्त इति । वरुणस्याब्दद्वारा विद्युत्सम्बन्धादागन्तुकानामन्ते
निवेश इति न्यायाच्च विद्युदानन्तर्ये सति यथा पाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इति सिद्धान्ताभिप्रायः ।

(६) सम्बन्धाच्च तद्वित उपरि वरुणमित्युक्तमिहापि सावयस्यसम्बन्धादार्चिरादीनां मार्गपर्वत्वमिति पूर्व-
पक्षमाह मार्गेति ।

अर्चिरादिशब्दा हि उबलनादावचेतनेषु निरुद्धवृत्तयो लोके न चैषा त्वावधिकानामिव नियमवती संवहनस्वरूपा स्वतन्त्रक्रिया बुद्धिपूर्वा सम्भवस्यचेतनानाम् । तस्मान्नोक्तशब्द-
वाच्यत्वाद्भर्तुर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे ।

(१) अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते ।

न हेतुर्नागणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाज्याद्वद् इत्यादिषु गुणवचनेषु जाज्यादिषु हेतुपञ्चमी दृष्टा, न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां वहनं प्रति हेतुत्वमुच्यते, अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु बोद्धृत्वदर्शनादर्चिरादीनामपि बोद्धृ-
त्वमुक्त्यं, यावद्वचनं हि वाचनिकं न तदवाच्ये संचारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां बोद्धृत्वे विद्युदादीनामपि बोद्धृत्वान्नामानवः पुरुषो बोद्धा श्रूयते, ततोऽवगच्छामो विद्युदादिवच्चा-
र्चिरादीनां बोद्धृत्वमिति । तस्मान्नोक्तभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते,
प्रत्युच्यते—

(२) सपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ ।

न स्वातन्त्र्यं न चान्याथा नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

ईदृशी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतोऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत्प्रयुक्तस्य । न तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवतः सम्पिण्डितकरणप्राप्ता उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मा-
नो मत्तमूर्छितवत्स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्यच्चार्चिरादयोऽपि मार्गचिन्हानि वा शरीकारस्करा(३)दिवत् भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेलावृतादिवदुभयथाऽप्यचेतनतया न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चैतेश्चोऽन्यस्य चैतनस्य नेतुः कल्पना सति श्रुतानां चैतन्यसम्भवे । न च परमेश्वर एवास्तु नेतेति युक्तम्, तस्यात्यन्तसाधारणतया लोका-
लप्रहादीनामर्कित्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाण्यक्षरे यथा-
यथास्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् । एवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनाज्जा-
राच्छब्दार्थं इति युक्तम् । (४) इममेवार्थममानवं पुरुषातिवाहनलक्षणं लिङ्गमुपोद्बलयती-
त्युक्तम्—“अनवस्थितत्वादर्चिरादीनामिति (प० ५५२ प० १६) । अवस्थितं
हि मार्गचिन्हं भवत्यव्यभिचाराच्चानवस्थितं व्यभिचारादिति । अर्चिष इति च हेतौ पञ्चमी
नापादाने । गुणत्वं चाश्रिततया । (५) न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकवि-

(१) ननु अर्चिष इत्यादिपञ्चमीभिरार्चिरादीनां भोक्तृगमनहेतुत्वप्रतीतेश्चेतनत्वमिति तत्राह अपि-
चेति । हेतावित्यधिकारे ‘विभाषा गुणेशक्त्या’मिति विहिता हेतुपञ्चमी नागुणाद्व्यवयते किन्तु गुणादावेव
तत्रोदाहरणमाह—जाड्यादिति ।

(२) स्वप्रयत्नहीनस्य चेतनस्योर्ध्वदेशगमनं चेतनान्तराधीनमिति सिद्धान्तयति संपिण्डेति । सङ्कुचि-
तकरणानामित्यर्थः, तत्र हेतुभूतविशेषणमाह सूक्ष्मदेहवतामिति । भूतसूक्ष्मात्मकसूक्ष्मदेहमात्रवता, स्थूलदेह-
रहितानामित्यर्थः । (३) कारस्करो वृक्षविशेषः । (४) म्यासिद्धेऽर्थे योतकं लिङ्गमाहेममेवेति ।

(५) ननु वैशेषिकैरमूर्तवृत्तिवृत्त्यपरजास्याधारे गुणत्वमङ्गीकृतमर्चिरादयस्तु न तथेति कथं तच्छ-
ब्देषु हेतुपञ्चमीत्यत आह नचेति । गन्तृप्रधानाप्रति अर्चिरादेः सहायत्वादस्ति गुणभूतत्वं लोकव्यवहार-
सिद्धमिति युक्ता हेतुपञ्चमीत्यर्थः ।

रोधात् । अपि च तेऽर्चिरभिसम्भवन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तमिति । सामान्यवचने शब्दे वि-
शेषाकाङ्क्षिणि स्फुटं यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते । तथा ब्राह्मणमानय भोजयि-
तव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तत्सन्निधानुपनिपतति पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते
“एवमिहापी”ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युल्लोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुद्यते । तच्छ्रुते-
स्तस्यैव स्वयं बोद्धृत्वश्रुतेः । (१) वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्तमाना बोढारो भवन्तीति च
वैषम्यं न बोद्धृत्व इति सर्वमवदातम् ॥ ६ ॥

पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति, यथार्थक्रमं पठ्यन्ते सूत्राणि—परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।
स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्स्यते—किं परं ब्रह्म गमयस्याहो स्विपरं कार्यं ब्रह्मोति ।

(२) मुख्यत्वादमृतप्राप्तेः परप्रकरणादपि ।

गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणि निरुद्धत्वाद् अनपेक्षतया
मुख्यमिति सति सम्भवे न कार्यं ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम् । (३) अपि
चामृतत्वफलावाप्तिर्न कार्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते, तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवत्त्वात् । (४) किञ्च
तत्रतत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसमप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितु-
मर्हन्ति प्रकरणाविरोधात् । न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्वोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् ।
प्राप्तेति हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते, यथैकस्मिन्न्यग्रोधपादपे मूलादग्रमप्राच मूलं गच्छतः
शास्त्रमृगत्यैकेनैव न्यग्रोधपादपेन निरन्तरं संयोगाविभागा भवन्ति । (५) न चैते तदवयववि-
षया न तु न्यग्रोधविषया इति साम्प्रतम्, तथा सति न शास्त्रामृगो न्यग्रोधेन युज्यते,
न्यग्रोधावयवस्य तदवयवयोगात् । एवं दृश्यमानानापि तदवयवानां न योगः, तदवयवयो-
गात्तदनेन क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते । ते चातीन्द्रिया इति कस्मिन्नु नामा-
यमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतपस्वी । तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्त एव प्राप्तिफ-
लत्वावगतिरोषितव्या । तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति । ब्रह्मलो-
केष्विति च बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम् । लोकशब्दबालोक्ते
प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु संनिवेशयति देशविशेषे । तस्मात्परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसाम-
र्थ्यादयमर्थो भवति । यथा विद्याकर्मवशादर्थिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जग

(१) ननु यदि विद्युत्स्थानादारभ्यामानवो नेता तदा वरुणादीनामनेतृत्वं वैषम्यं वाच्यम्, उभयनेतृत्वे
वैयर्थ्यादत आह वरुणादयस्त्वाति । अमानवः प्रधानो नेता, वरुणादयस्तु नयनेऽपि सहकारिण इत्येवं वैषम्यं
न बोद्धृत्वे वैषम्यमित्यर्थः ।

(२) गतिनिरूपणान्ते गन्तव्यं निरूप्यते, तत्र पूर्वपक्षमाह मुख्यत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्येति शेषः ।

(३) अमृतत्वप्राप्तेरिति व्याचष्टे अपि चेति । (४) परप्रकरणादिति हेतुं व्याचष्टे किञ्चेति ।

(५) न्यग्रोधेऽपि न प्राप्तस्य प्राप्तिरवयवानामप्राप्तानां पुनः प्राप्तेरित्याशङ्क्याह न चैते इति । शास्त्रा-
मृगो वानरोऽवयवी न न्यग्रोधावयविना युज्यते किन्तु वानरावयवस्य न्यग्रोधावयवस्य योग इत्यर्थः ।

त्कारणं ब्रह्मलोकभालोकं स्वयंप्रकाशकमिति यावत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गति-
मेवंभूतां विना लिङ्गप्रविलय इति । अत एव श्रुतिः 'पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' ।
तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमयत्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः ।

तत्त्वदर्शी वादरिर्ददर्श-

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

साम्नीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

(१) कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः ।

प्राययेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम् ॥

(२) तत्त्वमासिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्कल जीवात्मा ऽविद्याकर्मवासनाद्युपाध्यवच्छेदा-
द्वस्तुतो ऽनवच्छिन्नो ऽवच्छिन्नमिवाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नामिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपा-
दन्यानप्राप्तानर्चिदादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते । अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवस्तु
विगलितनिखिलप्रपञ्चवभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किं केन सज्ज-
तम् । तस्मादनिदर्शनं न्यप्रोधसंयोगविभागा न्यप्रोधवानरतद्गतितत्संयोगविभागानां मिथो
भेदात् । (३) न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः, कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धायां पूर्वप्राप्तावप्राप्त-
स्यैवोत्तरप्राप्तेरुपपत्तेः । एतदपि वस्तुतो विचारासहृतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः
समुत्पन्नाद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । (४) विदुषोऽपि देहपातात्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य त-
थाभासमात्रेण सांसारिकघर्मानुवृत्तिरभ्युपेयते, एवमालिङ्गशरीरपातात्, विदुषस्तद्वर्मानुवृत्ति-
स्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युपपत्तिस्तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत् ।
न । परविद्यावत् उत्क्रान्तिप्रतिषेधाद् 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात्प्राणा उत्क्रान्ति
अत्रैव समवनीयन्त' इति । यथा विद्याब्रह्माप्राप्त्योः समानकालता श्रूयते—'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव

(१) सिद्धान्तं संगृह्णाति कार्यमिति । अर्चिदादिगतिरूपासकान् कार्यब्रह्म प्राययेदप्राप्तपूर्वत्वेन गमन-
योग्यत्वाच्च परं ब्रह्म तस्य जगदात्मकतया प्राप्तत्वादिति श्लोकार्थः ।

(२) ननु न्यप्रोध इव शास्त्राभ्युपेयं प्राप्तमपि परं ब्रह्म प्राप्यतामित्याशंक्य विद्ययाऽविद्यादाहे भेदबाधा-
दिह न तादृश्यपि गतिरित्याह तत्त्वमसीत्यादिना ।

(३) वस्तुतो दृष्टान्तेऽपि न प्राप्तप्राप्तिरित्याशयेनाह नचेति । एतदपीति । काव्यनिकविभागापेक्षया
न्यप्रोधप्राप्त्यप्राप्ती वास्तवे ब्रह्मणि प्रतिबुद्धे न युक्ते इत्यर्थः ।

(४) ननु ज्ञानोत्तरकालं देहधारणवदार्चिदादिगतिर्देहाविशेषप्राप्तये किं न स्यादित्याक्षिपति विदुषोपीति ।

भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाज विमेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति पौर्वापर्याश्रवणात्परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नोपायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिप्रायः श्रुतेः । (१) उपपन्नं चैतत्, न खलु ब्रह्मैवेदं विश्व-महं ब्रह्मास्मीति परिभाषनाभुवा जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनाविद्यायामस्ति गन्तव्यगन्तुविभागो विदुषस्तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गं प्रवर्तत । (२) न च छायाभात्रेणापि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं, यादृच्छिकप्रवृत्तेः श्रद्धाविहीनस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च, अहङ्गार्थानां तु फले का कथेत्युक्तं प्रथमपुत्रे । (३) न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम् । विकल्पासहत्वात्—किमियं परविद्या-नपेक्षा परब्रह्मप्राप्तिसाधनं तदपेक्षा वा । न तावदनपेक्षा 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाये'ति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात्, परविद्यापेक्षत्वे तु मार्गभावनायाः किमियं विद्याकार्थं मार्गभावना साहायकमाचरत्यथ विद्योत्पादे । न तावद्विद्याकार्थं, तथा सह तस्याद्वैताद्वैतगोचरतया मिथो विरोधेन सहा-संभवात् । नापि यज्ञादिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति । यज्ञादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पादाङ्गत्वम् । (४) तस्मादुपन्यस्तब्रह्मश्रुत्यनुरोधादुप-पत्तेश्च ब्रह्मशब्दो ऽसंभवमुख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः । (५) तथा च लोकेष्विति बहुवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य, परस्य त्वनवयवतया तद्द्वारेणाप्यनुपपत्तेर्ल-कार्थं चेलावृतादिवत् संनिवेशविशेषवति भोगभूमौ निरुद्धं न कथंचियोगेन प्रकाशे व्याख्यातं भवति । तस्मात्साधुदर्शी स भगवान् बादरिरसाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रा-माणिकानां बहुप्रलपाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यानन्दादयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो (६) दूषणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्वमाव-हन्त्यस्माकमित्युपेक्षिताः । ग्रन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणाम्, प्रतिप्रति अञ्चति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभाववृत्तिं ब्रह्म तदात्मत्वाद्गन्तृणां जीवात्मनामिति । "गौणी त्व-

(१) श्रुत्यनुग्राहकं न्यायमाहोपपन्नं चेति ।

(२) विदुषोपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिवद्व्युपपत्तिरिति यदुक्तं तत्रोत्तरयति नचेति । यदाऽथमेधादी-प्यदृष्टार्थानि कर्माणि न फलन्ति तदाऽदृष्टार्थानामर्चिरादिमार्गचिन्तनादीनां का कथेति भावः ।

(३) ज्ञानोत्तरकालमर्चिरादिचिन्ताभावेऽपि अविदुषो ब्रह्मप्राप्त्यर्थं तद्विधीयतामित्यक्षिप्याह नचेति ।

(४) यच्चोक्तं नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव कृडिरिति तत्राह तस्मादिति ।

(५) ननु ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभूतिसामर्थ्यात् कथं 'स एतान् ब्रह्म गमयतीति' ब्रह्मश्रुतिर्लक्ष-णया नेत्येयाशङ्क्य लोकादश्रुतिवशादित्याह तथाचेति ।

(६) निर्गुणविद्यावत्सगुणविद्यास्वपि गतिरनुपपन्ना सगुणब्रह्मगुणानां ज्ञानादीनां व्यापित्वाद् ब्रह्मैव

तद्भाष्यप्राप्तानां सगुणोपासकानां तत्प्राप्तौ गत्यनपेक्षत्वाच्च, श्रुतिवशाद्यद्यत्र गतिः सा निर्गुणविद्यायामपि कुतो न स्याद्वस्तुतो निर्गुणवस्त्वभाविर्गुणविद्यैव नास्ति ज्ञानादिगुणैर्ब्रह्मापि भिन्नाभिन्नं सगुणमेवेत्यादयो भास्करस्य प्रलपाः, सगुणब्रह्मणस्सविशेषत्वाद्वालोके एवापासकस्य गुणाभिभ्यक्तिर्नेहेति सम्भवति, शब्द-स्याकाशगुणस्य व्यापित्वेऽपि वंशाकाशादिदेशे एवाभिभ्यक्तिर्न सर्वत्र परस्य ब्रह्मणस्तु गुणा एव न सन्ति येषां देशविशेषेऽभिभ्यक्तिः स्यात्, न निर्गुणं वस्त्विति च दुर्लभमतो उपेक्ष्या एवेत्यर्थः ।

न्यत्रे'ति (पृ० ९५५ पं० ४) । यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव । "विशुद्धो-
पाधिसंबन्धमि"ति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः, कार्यत्वात् अविशुद्धा अपि
श्रेयोहेतुत्वाद्विशुद्धाः । प्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः । पदेर्गत्यर्थ-
त्वदभिसन्धिस्तात्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं यथा इति । "पूर्ववाक्यविच्छेदे-
ने"ति (पृ० ९५८ पं० १) श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात् । "सगुणे च ब्रह्म-
णी"ति । प्रसंसार्थमित्यर्थः । चोदयति—"ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्त-
व्यता देशान्तरविशिष्टस्ये"ति । न्यप्रोधवानरहस्यान्त उपपादितः । परिहरति—
"न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वादब्रह्मण"इति । अयमभिसन्धिः । यथा तथा न्यप्रोधा-
वयवी परिणामवानुपजनापायधर्माभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा
निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थानित्यो न न्यप्रोधवत्संयोगविभागभाग् भवितुमर्हति । काल्प-
निकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य । शङ्कते—"जग-
दुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरि"ति (पृ० ९५९ पं० ८) । नह्युत्पत्त्यादिहेतु-
भावोऽपरिणामिनः सम्भवति तस्मात्परिणामीति । तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्त-
व्यत्वमित्यर्थः । निराकरोति—"न विशेषनिराकरणश्रुतीनामि"ति । विशेषनि-
राकरणं समस्तशोकादिदुःखशमनतया पुरुषार्थफलवत्, अफलं तूत्पत्त्यादिविधानम् । तस्मा-
त्फलवतः सन्निधावाम्नायमानं तदर्थमेवोच्यत इत्युपपत्तिः । तद्वि विजिज्ञासत्वेति च श्रुतिः ।
तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोऽयमात्मनायो न तूत्पत्त्यादिप्रति-
पादनपरः । तस्मान्न गतिस्तात्त्विकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं सहत इत्याह—"गतिक-
ल्पनायां चे"ति । (पृ० ९६० पं० १६) अन्यानन्यत्वाश्रयावयवविकारपक्षौ । (१) अ-
न्यो वाऽत्यन्तम् । अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कल्पत इत्यत आह—"अन्यन्तता-
दात्स्य" इति । (२) मृदात्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः, तदभा-
वे न भवन्ति शिंशपेव वृक्षत्वाभाव इति, विकारावयवपक्षयोश्च तद्वत्तः सह विकारावयवैः
स्थिरत्वादचलत्वादब्रह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम्, नहि स्थिरात्मक-
मस्थिरं भवति, (३) अन्यानन्यत्वेऽपि चैकस्य विरोधादसम्भवतीति भावः । "अथान्य
एव जीवो ब्रह्मणः (पृ० ९६१ पं० ३) । तथा च ब्रह्मण्यसंसारस्य जीवस्य संसारः
कल्पत इति । एतद्विकल्प्य दूषयति—"सोणुरि"ति । "मध्यमपरिमाणत्व"इति ।
मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । "न मुख्यैकत्व" इति । (४) भेदाभेद-

(१) 'अन्यो वा ततः स्यादिति' भाव्येण चात्यन्तमन्यत्वं विकल्पितामित्याह अन्यो वेति ।

(२) 'विकारपक्षेप्येतत्तुल्यमिति' भाव्यं व्याचष्टे मृदात्मतयेति ।

(३) ननु विकारिणोऽवयविनश्च स्थिरत्वेऽपि ताभ्यां भिन्नभिन्नौ विकारावयवौ, तत्र भिन्नत्वाशो नास्थि-
रत्वाद्ययोर्गमनमित्याशङ्क्य ह अन्यानन्यत्वे अपीति ।

(४) भेदाभेदेऽप्येकत्वं न मुख्यमेव किन्तु भेदसत्त्वमात्रमतो भाव्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह भेदाभेदयो-
रिति । बुद्धिभ्यपदेशभेदोदिति भेदप्रमाणोपपन्नास्येन भेदे प्रमिते विरोधादभेदादनुपपत्तौ विकारस्यावयवस्य वा
जीवस्य तत्त्वमस्यादिब्रह्मसामानाधिकरण्यं गौणं स्यादित्याहयुतभिन्नतयेति ।

योर्विरोधिनोरेकत्रासम्भवादुद्बुध्यपदेशभेदादर्थभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभिन्नमुच्यत इत्य-
मुख्यमस्यैकत्वमित्यर्थः । अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्तभेदपक्षेषु तात्त्विकी
संसारितेति मुक्तौ स्वभावहानाज्जीवानां विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मैवैषां स्वभावः
प्रतिविम्बानामिव विम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह—“स्वैरेष्वेतेष्विति” ।
मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम्—“यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनै-
मित्तिकानी”ति । यथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपातस्य कफस्य विशेषणादिभिः प्रक्षये
कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तोऽपि न पुनर्भवति, एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्ता-
नां कर्मणामुपभोगात् प्रक्षये प्रशाम्यति, कर्मान्तराणां च बन्धहेतुनामननुष्ठानात्कारणाभावे
कार्यानुपपत्तेर्वन्धभावात्स्वभावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तदुरितनिर्वहणाय च नित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानाद्दुरितानिमित्तप्रत्यवायो न भवति, प्रत्यवायानुत्पत्तौ च ह्यस्थस्वान्तो
न निषिद्धान्याचरेदिति । तदेतद्दूषयति—“तदसत्प्रमाणाभावादि”ति । शास्त्रं ख-
त्वस्मिन्प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न तूक्तमाचारम् । न चात्रोपपत्तिः
प्रभवति संसारस्यानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्थानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तुम-
शक्यत्वादित्याह—“न चैतत्कर्तव्यितुमपी”ति । चोदयति—“स्यादित्येतन्नित्ये”-
ति । परिहरति—“तन्न विरोधाभावादि”ति (पृ० ९६२ पं० ८) । यदि हि
नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशादुत्तजला-
जलयः प्रसज्येरन् । नह्यस्ति कश्चिच्चतुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये वा यो न नित्यनैमित्तिकानित्य-
कर्माणि करोति । तस्मान्नैषां सुकृतविरोधितेति । (१) अभ्युच्चयमात्रमाह—“न च नित्य-
नैमित्तिकानुष्ठानादि”ति । “न चासति सम्यग्दर्शन”इति । सम्यग्दर्शी हि
विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्नपि प्रमादादुपनिषिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति, ज्ञानप-
रिपाके च न करोत्येवाज्ञस्तु निपुणोऽपि प्रमादात्करोति, कृते च न क्षयितुं क्षमत इति वि-
शेषः । “न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्व” इति (पृ० ९६३ पं० १)
कर्तृभोक्तृत्वे समाक्षितक्रियाभोगे ते चेदात्मनः स्वभाववधारिते न त्वारोपिते ततो न श-
क्यावपनेतुम्, न हि स्वभावाद्भावोऽवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । (२) न च
भोगोऽपि सत्स्वभावः शक्योऽसत्कर्तुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तादिदमुक्तं
“स्वभावस्यापरिहार्यत्वादि”ति । समारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्स्वभावस्य श-
क्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्वस्यैव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान् परिचो-
दयति—“स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमि”ति । अप्रकाशितभावो (३) यथोक्तमेव
समाधत्ते—“तच्च ने”ति । कर्तृभोक्तृत्वयोर्निमित्तसम्बन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्भ-
विष्यति कदा चिद्देशं समुदाचारो (४) यतः सुखदुःखे भोज्येते इति सम्भावनातः कृतः

(१) नित्यनैमित्तिकानां निषेधिता दुरितनिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं युज्यते, फलान्तरवत्त्वे
काम्यत्वप्रसङ्गादित्याभिप्रायेणाह अभ्युच्चयमात्रमिति ।

(२) क्रियाभोगयोरालम्ब्यरूपपक्षं दूषयित्वाऽन्यत्वपक्षे दूषणमाह नचेति । (३) विकल्पमकृत्वा ।

(४) आभिर्भावः, नित्यत्वादात्मनः तद्वत्शक्तेः कदाचिदुद्भवः सम्भवति, तैललितस्य तु शालिबीज-
स्याल्पकालस्थायित्वाच्छकावनुद्धूतायामेव नाश इत्यङ्कुरायनुदय इत्यर्थः ।

कैवल्यानिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिब्रह्मिणे पुनरुपन्यस्य दूषयति—“परस्माद्-
नन्यत्वेपी”ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७-१४ ॥

अप्रतीकालम्बनाज्ञयतीति वादरायण उभयथा

दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

अब्रह्मकृतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविधया ।

ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि ‘मनो ब्रह्मे’त्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविधया विद्यास्तद्वन्तोऽप्यर्चिरादिमार्गेण का-
र्यब्रह्मोपासका इव गन्तुमर्हन्त्यनियमः सर्वासामित्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात् ।
न चैषा परब्रह्मविदामिव गत्यसम्भव इति । (१)न च ब्रह्मकृतव एव ब्रह्मलोकमात्रो नात-
त्कृतव इत्यप्येकान्तः, अतस्क्रतूनामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न(२) चैते न ब्रह्मकृतवो
‘मनो ब्रह्मत्युपासीते’त्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्यापि सम्भवात् । फलविशेषस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्तावपि उपपत्तेः, तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसम्भवादिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(३)उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मकृतुभावतः ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविधायामब्रह्मकृतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं वचनात्, किमिव हि वचनं न
कुर्याद् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तदभावात्, ‘तं यथायथोपासते तदेव भवती’ति श्रुतेः
औत्सर्गिक्या नासति विशेषवचने उपवादे युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सत्य-
पि ब्रह्मेत्यनुगमे किन्तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा खल्वयं नामादितन्त्रो न ब्रह्मतन्त्र,
आध्यान्तरप्रत्ययस्याध्यान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि वृद्धाः । (४)ब्रह्माध्यायश्च प्रत्ययो
नामादिषु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मान्न तदुपासको ब्रह्मकृतुः किन्तु नामादिकृतुः ।
न च ब्रह्मकृतुत्वे नामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः सम्भवी । (५)न च ब्रह्मक-
तुस्तदवयवकृतुः, येन तदवयवोपेक्षयोत्कर्षो वर्ण्येत । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्ज-

(१) ननु ब्रह्मकृतूनां ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकगमनमुचितं तं ‘यथायथोपासते’ इति न्यायात्, तत्र
कथं प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनमाशङ्क्येतेत्यत आह न च ब्रह्मकृतव इति । प्रतीकोपासका अपि ‘ये
चामी अरण्ये’ इत्यादिसामान्यवचनात् पञ्चाग्निविधयाऽब्रह्मकृतव इव ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्त्येवेति भावः ।

(२) अब्रह्मोपासकत्वं चाभिद्धमित्याह न चैते इति ।

(३) प्रतीकोपासकानामानवो ब्रह्मलोकं न नयेत्कुत इत्यत आहोत्तरोत्तरभूयस्त्वादिति । प्रतीकोपास-
नाफलस्येति शेषः ।

(४) ननु भवत्वर्थान्तरविषयस्य विषयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः, कथमेतावता नामादिषु ब्रह्मधीप्रक्षेपवि-
द्विरत आह ब्रह्माध्यायश्चेति ।

(५) ब्रह्मलोकस्य सावयवत्वात्कुतो न फलविशेषविद्विरत आह नचेति । ब्रह्मलोकावयवविनस्तत्तद्व-
क्षणश्च सर्वरूपास्यत्वाच्च फलविशेषविद्विरित्यर्थः ।

यित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्नयत्यमानवो बह्वलोकं, (१) न ह्येवमुभयथा भावं उभय-
थार्थत्वे कश्चित्प्रतीकालम्बनान्न नयति विकारालम्बनान्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्दो-
षोऽस्ति अनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां

चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

(२) प्राग्भूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतो यतः ।

फलत्वेन प्रसिद्धेऽपि मुक्ते रूपान्तरोद्भवः ॥

(३) अभूतस्य घटादेर्भवन् निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतो ऽसतो वा न जातु गगनतत्कुसुमे
निष्पद्येते । स्वरूपावस्थानं चेदारमनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत, तस्य गगनवदत्यन्तसतः प्राग-
सत्त्वाभावात्, न (४) चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्र-
सङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेऽपि मोक्षस्याकार्यस्य फलत्वानवकल्पनादागन्तुना रूपेण केनचिदुत्पत्तौ
स्वेनेति प्राप्तमनूयत इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—

(५) सम्भवस्यार्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते ।

बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शब्दमगत्या कथंचिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलसां-
रिकधर्मापेतं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपाद्यावृत्तमनधिगतमवबोधयन्नानुवादो
युज्यते । न चास्य निष्पत्त्यसम्भवः सत इव घटादेः साव्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविग-
मस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासद्वतया त्वसिद्धिरभयत्रापि तुल्या, न ह्यसदुत्पत्तुम-
र्हतीति असकृदावेदितम् । अन्धो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्येन्द्रियव्यापाराभा-
याद्देहितीव जाग्रदवस्था दुःखसोकाद्यात्मकत्वाद्भिनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः । एवकारश्चे-
वार्थे नावधारणे ॥ १—२ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

(१) उभयथाऽदोषादिति सूत्रावयवं योजयन्नाह न ह्यवमिति ।

(२) निर्गुणविद्याफलैकदेशान्तरं ब्रह्माभावाविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्वेश्वरतुल्यभोगमक्तावधार-
णार्थं चतुर्थपादारम्भः । प्रागिति । अभिनिष्पद्यते इति शब्दश्च प्रागसतः पदार्थस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं प्रतीयते
तत्सतो नोपपद्यते इति यतस्ततो हेतोरुक्तेः फलत्वेन प्रसिद्धेऽपि आतिरिक्तरूपान्तरोद्भवो मोक्षे स्यादित्यर्थः ।

(३) प्राग्भूतस्येति व्याघटे अभूतस्येति ।

(४) स्वरूपनिष्पत्त्यभावेऽपि बन्धाभावनिष्पत्तिः स्थासन्नाह नचेति । बन्धाभावस्योत्पत्तौ कार्यत्वा-
त्कुम्भवज तुच्छत्वं स्यादित्यर्थः ।

(५) स्वशब्दस्यानुवादकत्वं निषेधनात्मवचनत्वमाह सम्भवतीति । आत्मन्यभिनिष्पत्तिशब्दं घटयति
बन्धस्येति । निवृत्तबन्धात्मरूपमभिनिष्पत्तिवार्थं बन्धनिवृत्तेर्जन्यत्वादित्यर्थः ।

(१) ननु 'ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्ते-
रन्या ज्योतिरुपसम्पत्तिस्तथा च भौतिकत्वेऽपि न मोक्षव्याघातः । (२) भवेदेतदेवं यदि ज्यो-
रुपसम्पद्य तत्परित्यजेदिति श्रूयेत । (३) तदध्याहारेऽपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च
ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते । तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्मरणधर्मकत्वप्राप्तिद्वैरमुक्ति-
त्वमिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् ।

तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते ॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिध्याद्वारात् परत्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेर्ज्यो-
तिषि चापरे किञ्चिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते प्रकरणं चोक्तम् ।
(४) यत्सम्पद्य निष्पद्यत इति तन्मुखं व्यादाय स्वपितृतिवत् । तस्माज्ज्योतिरुपसम्पन्नो मुक्त
इति सूक्तम् ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्रतत्रोपपादितं तथापि स तत्र (५) पर्येतीत्या-
धारधेयभावव्यपदेशस्य सम्पत्तुसम्पत्तव्यभावव्यपदेशस्य (६) च समाधानार्थमाह ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य, यथा य आत्माऽपहृतपाप्मेत्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः,
यथा स तत्र पर्येति जक्षत् रममाण इति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञात-
ज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि
विधिरप्रतिपाद्यत्वात्, सिद्धवद्व्यपदेशात् । (७) तन्निर्वचनसामर्थ्यादियमर्थः प्रतीयते त एते
उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

(१) आत्मेति सूत्रारम्भमाक्षिपति नन्विति । (२) आरम्भोपपादनाय पूर्वपक्षमाह भवेदिति ।

(३) ननुपसंपद्योति क्त्वाप्रत्ययबलात्परित्यज्येत्येतदध्याहरणीयं, तथाचात्मप्राप्तिश्चेद्वैयर्थ्यः सूत्रारम्भो-
ऽत आह तदध्याहारेपीति । यदि परित्याज्यं ज्योतिस्तर्हि तत्प्राप्त्यभिधानवैयर्थ्यमर्चिरादिमार्गस्यात्मज्ञे निवि-
द्धत्वादिति भावः ।

(४) ननु यदि ज्योतिरेव स्वेन रूपेणेति निर्दिश्यते कथं तर्ह्युपसम्पद्योति क्त्वाप्रयोग इत्याशङ्कते
यदिति । परिहरति तदिति । एककालयोर्मुखविदारणस्यापयोरेवाप्यविबक्षितपूर्वकालभावो क्त्वाप्रत्यय
इत्यर्थः । (५) ब्रह्मणि ।

(६) परं ज्योतिरुपसम्पद्येत्युक्तस्य, ब्रह्मप्राप्तावपि भेदेन स्वेन रूपेण मुक्तोऽवतिष्ठत इत्यर्थः ।
समाधानार्थमिति । अंभिनिष्पन्नस्वरूपस्य परमात्मभावः फलं तत्त्वमस्यादिव्याख्यानुगुणमवगम्यते, निर्गुण-
प्रकरणगतस्यापि स तत्र पर्यगादित्यादिफलस्य तु ब्रह्मलोकसम्बन्धदिक्लिङ्गात्सगुणविद्यासूक्त्यर्थ इति सिद्धान्तय-
ति सूत्रकार इत्याह समाधानार्थमित्यर्थः ।

(७) कथं तर्हि एतादृशव्यपदेशात्सर्वेश्वरत्वादिरूपो जीवो मुक्तो भवतीत्यवगम्येताऽत आह तन्निर्वच-
नसामर्थ्यादिति । अनन्तरवक्ष्यमाणलोकप्रतिपाद्योऽयमर्थः प्रतीयतेऽन्यथा परागभूतेश्वरकथनस्य प्रयो-
जनाभावादित्यर्थः ।

(१) भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।

मुक्तः सम्पद्यते स्वैरित्याह स्म किल जैमिनिः ॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनो ऽभावात्मानो ऽपहतपाप्मत्वादयो भावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं घ्नन्ति । नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । मा भूद्ववाश्ववद्धर्मिधर्मभावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥ ५ ॥

चित्ति तन्मान्त्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वाच्चैकता भवेत् ।

परस्परविरोधेन न भेदाभेदसम्भवः ॥

(२) न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसम्भवः । ते चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेर-
द्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन् । अथ न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनो ऽभेदान्मिथोऽपि न भिद्येरन्,
आत्मरूपवत् । (३) आत्मरूपं वा मिथेत, मित्रेभ्योऽनन्यत्वानीलर्यातरूपवत् । न च धर्मिण
आत्मनो न भिद्यन्ते मिथस्तु भिद्यन्त इति साम्प्रतम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्य-
भेदप्रसङ्गात्, भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् । (४) भेदाभेदौ च परस्परविरोधादे-
कत्राभावात् सम्भवत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे । (५) अभावरूपाणामद्वैताविहन्तृत्वेऽपि तस्य
पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूपणतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्व-
र्मता श्लिष्यते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोऽप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्माज्जि-
स्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेशेन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तावात्मनोऽर्थशून्यैरेवापहत-
पाप्मसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने । तदिदमुक्तं “शब्दविकल्पजा एवैते”
(पृ० ९७० पं० ११) ऽपहतपाप्मत्वादयो न तु सांख्यवहारिका अपीति ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

(६) तदेतदतिशौण्डीरमौडुलोमिर्न सृष्यते ।

बादरायण आचार्यो सृष्यन्नपि हि तन्मतम् ॥

एवमपीत्यौडुलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सहत इत्याह—“व्यवहारापे-
क्षये” इति (पृ० ९७१ पं० ७) । एतदुक्तं भवति । सत्यं तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र-एवात्मा-
पहतपाप्मसत्यकामत्वादयस्त्वौपाधिकतया ऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया
लोकसिद्धा नात्यन्तासन्तो येन तच्छब्दा राहोः शिर इति वदवास्तवा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

(१) एवं सौत्रमुपन्यासादिभ्य इति हेतुं व्याख्याय सौत्रीं प्रतिज्ञां व्याचष्टे भावेति ।

(२) अनेकेति श्लोकं स्वयं व्याचष्टे नहीति । ते—धर्माः ।

(३) नैकताभावदित्यंशं व्याचष्टे आत्मरूपमिति ।

(४) श्लोकस्योत्तरार्धं व्याचष्टे भेदाभेदाविति ।

(५) ननु विरोधाद्वेदाभेदासम्भवेऽपि भेद एवास्तु धर्माणाम्, न चाद्वैतव्याघातः अभावरूपधर्माणाम्-
वास्तवत्वेनाव्याघातत्वादत् आभावरूपाणामिति ।

(६) धर्माणां तुच्छत्व-भ्युपगमप्रयुक्तौडुलोमिमतासहनेऽपि तदवस्तुत्वप्रयुक्तमतसहनमस्त्येव बादराय-
णस्येत्यर्थः ।

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

(१) यत्नानपेक्षः सङ्कल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।

न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवाद्बध्नायतः ॥

लोके हि कंचिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहानस्तमर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः, न त्विच्छानन्तरमेवास्त्येवमाणमुपतिष्ठते, तेन श्रुत्याऽपि लोकवृत्तमनुसद्ध्यमानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु सङ्कल्पादेवेति लौकिकं यत्नं, गौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात्, यत्नघु तदसत्कल्पमिति । (२) स्यादेतत्, यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्रोत्रेणानां चरमधातुविसर्गहेतुः, एवं पित्रादयोऽप्यस्य सङ्कल्पोपस्थापिताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्यायेत्यत आह—“न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थाना” इति (पृ० ९७२ पं० ५) । सन्ति हि खलु कानि चिद्वस्तुरूपसाध्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि, कानांचित्तु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमधातुवि-सर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादौ भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि न तु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति, न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादेवद्वान्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणि-मालादयस्तादेदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

पित्रादीनां समुत्थानं सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ।

न चानुमानवाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

(३) प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधि-तुम्, अनुमानमेव तु स्वोत्पादाय पक्षधर्मत्वादियन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमे-ध्यपातेनापेक्ष्यमाणं सामप्रोखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते, अत एव नरक्षिरःकपा-लादिशौचानुमानमागमबाधितविषयतया नोपपद्यते । (४) तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां सङ्कल्प-मात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम् । तथाहुरागमिनः—को हि योगप्रभावाद्देहोऽगस्त्य-इव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं सृजति । तस्मात्सर्वमवहातम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

(१) पूर्वं सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वयोर्भ्यावहारिकवस्तविकत्वाभ्यां व्यवस्था कृताऽत्र तु सङ्कल्पातिरिक्तसा-धनभावाभावयोरेकोपाधावापाततो विरोधालोकसिद्धपदपदार्थापेक्षायाः श्रुतेर्लौकिकानुमानाद्बाध इति पूर्वपक्ष-माह यत्नेति । अनेन विमतः प्रयत्नादिसंप्रपञ्चसङ्कल्पजाः भोगसाधनत्वात्सम्मतवदित्यनुमानप्रयोगोऽत्र सूचितः । ननु मुक्तसङ्कल्पस्य लौकिकसङ्कल्पवत्सापेक्षत्वात्तुमानं सङ्कल्पादेवेत्यवधारणबाधितमत आह चोचैति । अत्र सगुणविदि पित्रादिविषयप्रयत्नस्य लाघवाल्लघौ तस्मिन्नसत्त्वमिव कृत्वा सङ्कल्पेऽवधारितः न तु प्रय-त्नाभाव इत्यर्थः ।

(२) उक्तानुमानस्य मनसि सङ्कल्पमात्राभिव्यक्तकामिण्यां व्यभिचारमाशङ्क्याह स्यादेतदित्यादिना । सत्ताप्रयुक्तभोगसाधनत्वादिति हेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः । मणिमाला-कण्ठमालारोगः ।

(३) ननु श्रुत्यनुमानयोर्विरोधे किमिति श्रुत्येवानुमानबाधो न विपरीतमत आह प्रमाणान्तरेति । पदपदार्थावगममात्रे श्रुतेरपेक्षा न बाधयार्थबोधने इत्यर्थः ।

(४) उक्तानुमाने विद्यसृष्टत्वमुपाधिमप्याह तस्मादिति । अनेन सिद्धान्तिमते विमतः प्रयत्नापनपे-क्षसङ्कल्पजः योगसामर्थ्यसृष्टत्वाद्गतस्यकृतसमुद्भूतानवदित्यनुमानप्रयोगो दृष्टव्यः ।

१६ भा. वा. २.

(१) अन्ययागव्यवच्छेदस्या मनसेति विशेषणात् ।

देहेन्द्रियविभोगः स्याद्विदुषो वादरेर्मतम् ॥

(२) अनेकधाभावश्चार्द्धिप्रभावमुच्यते मनोभेदाद्वा (३) स्तुतिमात्रं वा कथंचिद्भूमवि-
द्यायां निर्गुणायां तदसम्भवात् असतापि हि गुणेन स्तुतिर्भवत्येवेति ॥ १० ॥

‘भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

(४) शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः ।

न चार्थसम्भवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम् ॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरो ऽनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे, अत एव सौमरे-
रभिनिर्मितविधिवदेहस्यापर्यायेण भाव्यातुकन्याभिः पञ्चाक्षता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते ।
न चार्थसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते, सम्भवति चास्यार्थवत्त्वम् । यद्यपि निर्गुणा-
यामिदं भौमविद्यायां पठ्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थाशतेनैश्वर्येण निर्गुणेषु
विद्या स्तुयते । न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम्, अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात्,
यथा चैत्रो धनुर्धरः । तस्मान्न मनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः ११

द्वादशाहवदुभयाविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

मनसेति केवलमनोविषयां च ‘स एकधा भवति त्रिधा भवती’ति शरीरेन्द्रियभेदविषयां
च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी खलु वादरायणो नियमवादी पूर्वयोर्न सहते, द्विविधश्च्युत्यनुरो-
धात् । (५) न चायोगव्यवच्छेदेनैव विधेषु विशेषणमवकल्पते । कामेषु हि रमणं समन-
स्केन्द्रियेण शरीरेण पुरुषाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्व्यवच्छेदो व्यर्थः,
सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानैवार्थवत्त्वमवकल्पते । तस्माद्वामेनाक्षणा पश्यती-
तिवदत्रान्ययोगव्यवच्छेद इति साम्प्रतम् । “द्वादशाहवदि”ति (पृ० ६७३ पं० १९) ।

(६) द्वादशाहस्य सन्नत्वमासनोपायिचोदने ।

(१) यथा साधनान्तरानपेक्षं पित्रादिसमुत्थानन्तथा मनसेति विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनाप-
धारणार्थत्वाद्विदुषो देहायभाव इति पूर्वपक्षयति अन्ययोगेति ।

(२) ननु ‘स एकधा भवति त्रिधा भवती’त्यायनेकधाभावाजानाशरीरादिकं कुतो न स्यादत आहाने-
कमेति । योगप्रभावमनोभेदादनेकधाभावोपपत्तेर्नानेकशरीरप्राप्तिरित्यर्थः ।

(३) मनोभेदाङ्गीकारे मनसेत्येकवचनवाधापत्तिवारणायाह स्तुतिमात्रमिति ।

(४) मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निवेदयति शरीरेति । परैः संवादेन भोगार्थो ह्यनेकधाभावः न च मनः
परैर्दर्श्यत इति न पुष्कलभोग इत्यर्थः ।

(५) चैत्रो धनुर्धर इत्युक्ते खलु गायत्र्ययोगो न वार्यते एवमत्रापि, यस्य हि प्राप्तिः पाक्षिकी विशेष्ये
तद्विशेषणासम्बन्धव्यवच्छेदकः स्वस्य विशेष्यान्वयमात्रं गमयेद्यथा धनुर्धरत्वं न हि चैत्रो धनुर्धरान एव
वर्तते, प्रकृते तु ‘मनसैताव कामान्पश्यन् रमते’ इत्यत्र कामभोगेषु नित्यप्राप्तत्वात्मानसस्तदनुवादेन परिस-
द्भवाविधिष्विवान्ययोगनिवृत्त्यर्थमाह न चायोगेति ।

(६) आसनोपायिभ्यां चोदने सति द्वादशाहस्य सन्नत्वं गम्यते, आसनोपायिचोदनयोरन्यतरत्वं सन्न-
लक्षणम्, तस्यैव द्वादशाहस्य यजेतेति चोदने सति अहीनत्वं च गम्यते इत्यर्थः । इदं जैमिनीयदशमाध्या-
यषष्ठपादीय ५९-६० सूत्राभ्यां सत्राहीनलक्षणोक्तिपूर्वकं तदुभयलक्षणयोगात् द्विविधो द्वादशाह इत्युक्तं त-
त्रैव द्रष्टव्यम् ।

अहीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥

“द्वादशाहसृष्टिकामा उपेयुरि”त्युपयिचोदनेन “य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्ती”ति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवं तस्यैव “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति” यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणत्वेन “द्विरात्रेण यजेते”त्यादिवद्हीनत्वमपि गम्यत इति । (१) सम्प्रति शरीरेन्द्रियाभावेन मनोमात्रेण विदुषः स्वप्रवत्सुक्ष्मो भोगो भवति । कुतः ? उपपत्तेः, ‘मनसैतानि’ति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदभोगो भवेत्, नैषा श्रुतिरुपपद्येत । न च स शरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो(२) भोग इहाप्युपपत्तेरित्यनुषञ्जनीयम् । तदिदमुक्तं सूत्राभ्याम्—

तन्वभावे संधवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥ १२-१४ ॥

प्रदीपवद्भावेऽस्त्वथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

(३) वस्तुतः परमात्मनोऽभिषोप्ययं विज्ञानात्माऽनाद्यविद्याकल्पितप्रादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजीवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्न देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्तीनि सान्तःकरणो युगपदवेष्टुमर्हति । न चात्मान्तरं स्रष्टुमपि, सृज्यमानस्य स्रष्टृतिरेकेणानात्मत्वादात्प्रत्ये वा कर्तृकर्मभावाभावाद्भेदाश्रयत्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं तत्र सृजति, सृज्यमानस्य तदुपाधित्वाभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनौत्पत्तिकेनायमवच्छेदेनेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपाधितया सम्बन्धुमर्हति । (४) तस्माद्यथा दारुयन्त्रं तत्प्रयोक्त्रा चेतनेनाधिष्ठितं सकृदिच्छामनुसूच्यते, एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ते, प्रत्यभिधीयते—

(५) शरीरत्वं न जातु स्याद्भोगाधिष्ठानतां विना ।

स त्रिधेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तद्विभौ ॥

‘स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधे’त्यादिका श्रुतिर्विदुषो नानाभावमाचक्षमाणा मिश्रशरीरेन्द्रियोपाधिसम्बन्धेऽवकल्पते, नादेहहेतुभेदे, न हि यन्त्राणि मिश्रानि निर्माय

(१) सशरीरत्वमशरीरत्वं चेत्सुमयविधत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य कालभेदेन व्यवस्थापनार्थं भाव इत्यादिसूत्रद्वयं व्याचष्टे सम्प्रतीति । (२) जाग्रदस्थूल इत्यर्थः ।

(३) ननु ब्रह्माभिस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु सञ्चिधानात् कथं साङ्ख्यिकशरीराणां निरात्मकत्वेन पूर्वपक्षसम्भवस्तत्राह वस्तुत इति । स्वभावनिर्मितान्यपीति । परिच्छिन्नान्तःकरणोपहितजीवावृष्टसामर्थ्याद्देहानामुत्पत्तिर्भवति परिच्छिन्नस्य तु देशान्तरे व्यञ्जकान्तःकरणाभावादभिव्यक्त्यनुपपत्तेरधिष्ठातृत्वमयुक्तमित्यर्थः ।

(४) ननु व्यवहितदेशान्यपि दारुयन्त्राणि यथा मायाव्याधितिष्ठति एवं जीवोपि देहान्तराणीत्याशङ्क्य, तथासति तेषु भोगासिद्धेर्भावे जाग्रददित्युक्ताविरोध इत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति ।

(५) दारुयन्त्रसमत्वं योगिसृष्टशरीरेषु व्यावर्तयति शरीरत्वमिति । यदवच्छिन्न आत्मनि भोगस्तदिन्द्रियब्रह्मात्मन्यावयवाभोगायतनमेवंविधस्य भोगाधिष्ठानतां विना शरीरत्वं न स्यात् तथाविध एव शरीरत्वप्रसिद्धिः, स एकधेत्यादिकमात्मनो बहुभवनं देहभेदोपाधिकमन्यादृशस्यासम्भवात्, सयुगचिदात्मनः विद्यासामर्थ्याद्यातिरपि सम्भवतीति श्लोकार्थः ।

वाहयन्यन्त्राहो नानावेनापदिश्यते । (१) भोगाधिष्ठानत्वं च शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानमु
यन्त्रेष्विव युज्यते । तस्माद्देहान्तराणि सृजति । न वावेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्तन्ते ।
(२) न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगलितप्रायाविवस्य विदुषः पृथग्जनस्यैवात्पत्तिकान्तःकरण-
वश्यता येन तदौत्पत्तिकमन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसम्बन्धस्य वारयेत् । तस्माद्वि-
द्वान् सर्वस्य वक्षी सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे
प्रविश्य तत्तदिन्द्रियमन्तःकरणैस्तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति साम्प्रतम् । (३) प्रदीपवदिति
तु निदर्शनं प्रदीपैक्यं प्रदीपव्यक्तिषूपचर्यते भिन्नवर्तिवर्तिनीनां भिन्नव्यक्तीनां भेदात् । एवं
विद्वान् जीवात्मा देहभेदेऽप्येक इति परामर्शार्थः । एकमनोनुवर्तीनां (४) त्रैकाभिप्रायवर्तीना-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

सम्पन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते । न चैतस्येत्थंभावसम्भवः श्रुतिविरोधादित्युक्तमर्थजा-
तमाक्षिपति “कथं पुनर्मुक्तस्ये”ति (पृ० ९७५ पं० ११) । “सलिल” इति
(पृ० ९७६ पं० १) । (५) सलिलमिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युप-
मानादाचारे क्तिपि कृते पचाद्यचि च कृते रूपम् । एतदुक्तं भवति—यथा सलिलममोनैषौ
प्रक्षिप्तं तदेकीभावमुपयाति एवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति । अत्रोत्तरं सूत्रम्—

स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

आप्तु काश्चित्तुतयः सुषुप्तिमपेक्ष्य काश्चित्तु सपत्तिं तदधिकारात् । ऐश्वर्यश्रुतयस्तु
सगुणविद्याविपाकावस्थापेक्षा मुक्तयमिसन्धानं तु तदवस्थासत्तेर्यथाऽहणदर्शने संख्यायां
दिवसाभिधानम् ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

(६) स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरङ्कुशः ।

स्वकार्य ईश्वराधीसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

“आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति, सर्वेषु लोकेषु कामचारो भव-
ती”त्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मण इवान्यानधीनत्वमैदवर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपा-
सनालब्धमैश्वर्यं कथं ब्रह्माधीनं, न तु स्वभावो, न हि कारणधीनजन्मानो भावाः स्वकार्ये

(१) शरीरत्वं न जात्वित्येतद्व्याचष्टे भोगाधिष्ठानत्वं चेति । शरीरत्वे प्रमितं भोगाधिष्ठानत्वमभोगाधि-
ष्ठानत्वाभ्युपगमेऽसम्बन्धीत्यर्थः ।

(२) युक्तं च तद्विधौ इति श्लोकभागं व्याकरोति नचेति । स्वान्तःकरणद्विरपि योगप्रभावेण व्याप्ति-
सम्भवादव्याप्तःकरणेषु सृष्टेस्वस्यात्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवे तद्वशाच्च शरीरान्तरेष्वपि भोगसम्भव इत्यर्थः ।

(३) एकप्रदीपादुपजानां प्रदीपानां प्रतिपत्तिभेदात् विदुषश्च सर्वशरीरेष्वेकव्याप्तिदर्शनानुपपत्तिमाशं-
क्याह प्रदीपवदिति विति ।

(४) एकमनोऽनुवर्तित्वं शरीरान्तराणामयुक्तं स्वीयमनोऽनुवर्तित्वादतो व्याचष्टे एकाभिप्रायेति ।

(५) सलिलशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंलिङ्गत्वात्तुपपत्तिमाशंक्य व्याचष्टे सलिलमिवेत्यादिना । सलिलमि-
वाचरति तत्तुल्यो वर्तते इत्यर्थः ।

(६) पूर्वपक्षमाह स्वाराज्येति । उपासकस्य सिद्धद्युत्पत्तेरीश्वराधीनत्वेऽपि सिद्धिकार्ये जगज्जन्मादौ स
निरङ्कुश इत्यर्थः ।

एवकारणमपेक्षन्ते, किन्त्वत्र ते स्वतन्त्रा एव, यथाहुः—

मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

(१) न च विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धित्वात्तद्गतमैश्वर्यं, येन लौकिका एव राजानो महाराजाधीनाः स्वध्यापारे विद्वांसः परमेश्वराधीना भवेयुर्न खलु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्तद्रूपादुनं भवतीति कश्चिन्नियमः । तत्समानां तदधिकानां च दर्शनात्तथा ह्यन्तेवासी गुर्वधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते । (२) दुष्टसामन्ताश्च पार्थिवाधानैश्वर्याः पार्थिवाः स्पर्धमानास्तान्धजयमाना वा दृश्यन्ते । तदिह निरतिशयैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य मा नाम भुवन् विद्वान्दधस्ततोधिकास्तत्समास्तु भविष्यन्ति, तथा च न तदधीनाः, न हि समप्रधानभावानामस्ति मिथोऽपेक्षा । तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्यापारे जगत्सर्जनेऽपि प्रवर्तैरिति प्राप्ते, प्रत्याभिधीयते—

(३) नित्यत्वादनपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि ।

एकमत्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैकस्वभावस्यैव हि भवतु आहो कार्यकारणस्वभावस्य । तत्रोभयस्वभावस्य स्वोत्पत्तौ मूलकारणापेक्षस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य इति स एवैकोऽस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणानपेक्षस्य क्लृप्तसामर्थ्यात् । कल्प्यसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः । न च जगत्स्रष्टृत्वमेषां श्रूयते, श्रूयते त्वत्रभवतः परमेश्वरस्यैव । तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छ्रुतीनां प्रवृत्तेः । अपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमत्यं दृष्टमिति यदैकः सिद्धसति तदैवेतरः संजिहीर्षतीत्यपर्यायेण सृष्टिघ्नद्वारौ स्याताम् । न चोभयोरपदिवरत्वं व्याघातादेकस्य (४) तु तदाधिपत्ये तदभिप्रायानुरोधिनां सर्वेषामैकमत्योपरत्तेरदोषः । तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजन्मैश्वर्याणां गृह्यमाणाविशेषतया समत्वाजित्यैश्वर्यशालिनो गृह्यते तेभ्यो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्तन्त्रा विद्वांस इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेशते ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजमाशङ्क्य निराकरोति—

प्रत्यक्षोपदेशोदिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न तु जगत्स्रष्टृत्वम् । उक्तान्मयायात् (५) ॥ १८ ॥

(१) ननुदकाहरणादि कारणानपेक्षं स्यात् ऐश्वर्यं तूपजिव्याद्युपजीविकस्य न्यूनमिति विशेषव्याप्तिमाशङ्क्य व्यभिचारं तत्र प्रदर्शयति नचेति ।

(२) ननुपजीविकस्य विशेषोपजीव्यसमा भवेन्नतु नियन्तृकर्तृत्वापेक्षार्थमित्याशङ्क्याह बुद्धेति ।

(३) समप्राधान्यं हि विशेषानिर्णये भवति, अत्र त्वस्ति साधकभ्यो ईश्वरस्य विशेषानिर्णयहेतुरित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह नित्यत्वादिति । ईश्वरजगत्कर्तृत्वाद्यैश्वर्यस्य नित्यत्वात् विदुषां स्वकार्ये ईश्वराधीनतेत्यर्थः । अत एवानपेक्षत्वात्तत्प्रापेक्षाणां तु जीवानां जगत्स्रष्टृत्वादेरीश्वरप्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वात् त्वत्त्वस्य बलीयस्त्वादिति । एवं आत्मन आकाशः सम्भूत इति जगत्स्रष्टृत्वश्रुतेः सदेव सौम्यत्वादिनः तस्यैव प्रक्रमादीश्वराधीनत्वाभ्युपगमे एवैकमत्यलाभाच्चेति श्लोकार्थः । क्रमशो श्लोकं व्याचष्टे जगदिति ।

(४) स्वपक्षे जगत्सर्गोपपत्तिमाहैकस्येति । (५) नित्यत्वादेः ।

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

(१) एतावानस्य महिमेति विकारवर्ति रूपमुक्तम्, ततो ज्यायांशेति निर्विकारं रूपम्, तथा पादोऽस्य विश्वा भूतानीति विकारवर्ति रूपं, त्रिपादस्यामृतं दिव्येति निर्विकारमाह रूपम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्चापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव रूपं भगवतस्ते च पठिते । (२) एतदुक्तं भवति । यदि ब्रूषे सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवग्रहत्वमपि वस्तुतोऽस्तीति निरवग्रहत्वं च विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभिचारयते, यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि निर्विकाररूपं न प्राप्यते, तत्कस्य हेतोः, तत्कतुत्वादुपासकस्य । तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्यते, तत्त्वोपासनासु पुरुषकृतत्वात् । (३) उपासकस्य तदकृतत्वं च निरवग्रहत्वस्थोपासनविध्यगोचरत्वाद्विध्यधीनत्वाच्चोपासनासु पुरुषत्वात्तन्व्याभावात्, स्वातन्त्र्ये वा प्रातिभत्वप्रसङ्गादिति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाध्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षाद्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशलिङ्गादिति । भूतान्यवन्ति शिष्ययन्तीति भोजयन्तीति यावत् । सूत्रान्तराद्यतारणाय शङ्कते—“नन्वेवं सति सात्तिशायत्वादि”ति । (पृ० ९७९ पं० ४) सह परमेश्वरस्यातिशयेन वर्तत इति विदुष ऐश्वर्यं सात्तिशयम्, यच्च सात्तिशयं तच्च कार्यं यथा लौकिकमैश्वर्यम्, तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वाद्न्तवत्प्राप्तमिति तच्च न युक्तमानन्त्येन तद्विदुषा तत्र प्रवृत्तेरिति ॥ २१ ॥

अत उत्तरं पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

किमर्चिदिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्यान्तवत्त्वं त्वया साध्यते, आहो स्विच्चन्द्रलोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्तिर्मुक्तेरन्तवत्त्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम्, उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः, तद्विधानां च क्रममुक्तिप्रतिपादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थैकोपासनापरान्प्रत्याह—“सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसामि”ति (पृ० ९८० पं० २) (४) द्विषाऽविद्यातमः, निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतज्जिर्वाणं स्वरूपावस्थानलक्षणं कार्यं येनानित्यं स्यादित्याह—“नित्यसिद्धे”ति ॥ २२ ॥

(५) भक्त्वा वायसुरेन्द्रवृन्दमखिलाविधोपधानातिगं

येनाम्नायपयोनिधेर्नयमथा ब्रह्मामृतं प्राप्यते ।

(१) सहस्रशीर्षेत्यादेरस्य महिमा विभूतिर्न तु स्वरूपमित्यर्थः ।

(२) विकारावर्तिर्दर्शयतश्चेति च सूत्रद्वयस्याभिप्रायमाह एतदुक्तमिति ।

(३) ननु सगुणोपासनासु तर्हि किमित्युपासकस्य गुणगतं निरङ्कुशत्वमुपास्यं न भवति, तत्राहोपासकस्येति । नहि निरवग्रहस्यकामत्वादिगुणकमीश्वरमुपासीतेति श्रुतिरस्ति, सा हि सत्यकामत्वादिगुणमुपासीतेत्येवंरूपेत्यर्थः । (४) कार्यकारणरूपा ।

(५) भोतृणामुत्साहार्थं सकलशक्तार्थं संगृह्णाति भक्त्वेति । येन ग्रन्थसन्दर्भेण वायसुरेन्द्रसमुदायं

सोऽयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरं
सन्दर्भः परिभाष्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः ॥ १ ॥
अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभिमप्सताम् ।
नीतिनौकर्णधारेण मयाऽपूरि मनोरथः ॥ २ ॥
यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसंख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ ३ ॥
सम्यक्चैवं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमर्थेतेन ग्रायतां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

गृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां
भूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थः
सार्थः (१) स्वयं शास्त्रविचक्षणश्च ॥ ५ ॥
नरेश्वरा यच्चरितानुकारः
सिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन् महोपे महनीयकीर्ती
श्रीमन्मृगेऽकारि मया निबन्धः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शाङ्करभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तस्वायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

युक्तिखड्गधारामिर्मक्त्वा न्यायरूपग्रन्थदण्डेन विलोडितादाम्नायदुग्धसमुद्रादुद्भूतमखिलाविधोपाधिर्यस्य
ब्रह्मावृतं श्रोतृभिः प्राप्यते सोऽयं शाङ्करभाष्यव्याख्यानविषयो वाचस्पतेर्ग्रन्थसन्दर्भो हे सुमतयः युष्मभिः
सादरं चिन्तनीयः, नैवं मन्यध्वमस्मत्तुल्यकृतिनाऽनेन ग्रन्थेन किं करिष्याम इति यतः स्वार्थेषु को मत्सरः
विशुद्धसम्प्रदायविमलधियौ न तादृशौ युष्माकं यादृश्यावावयोरित्यर्थः ।

(१) सुवर्णान् वरतवर्षण (दान) पूरितार्थयाचकः ।

अयीरत्नाङ्गधूषणं दुण्डिराजेन शास्त्रिणा न्यायाचार्यकृपालम्भैर्दुर्वीविमवाञ्जनु ॥

छात्राणामुपकारार्थं टिप्पण्या समलंकृता भामती भास्वती भूयाद्विश्वेशचरणार्पिता ॥ १ ॥

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
वनारस सिटी ।

- १०६ न्यायमञ्जरी । जगन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पंड. सूर्यनारायणशास्त्रिणा
कृतया विरचिता समेता । द्वितीयोभागः । [न्या० वि० १६] क० १
- १०७ शारदातिथ्यम् । श्रीमद्भाष्यभट्टकृतपद्मार्थादर्शटीकासहितम् ।
(तन्त्रशा० वि० १) क० ५
- १०८ मन्त्रार्थदीपिका । म० म० श्रीशशुब्धनविरचिता । (वेद० वि० ७) क० २
- १०९ छन्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्त-
विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकाया श्रीमद्भाष्यभट्टसिद्धास्त्यागीशविरचितया
रामभट्टादीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० दुर्णिराजशास्त्रि-
कृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्यलटिप्पण्या मूलकारिकायै च सहिता ।
(न्या० वि० १६) क० ४
- ११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिरचिते, राघवानन्दसरस्वतौकृत-
“पातञ्जलरहस्याख्य”टिप्पणीयुक्तया द्वारकादेशेन कालनरेश्वरानन्ताचर्यपतिमिश्रवि-
रचितया “तत्त्वदेशारण्य”व्याख्यया श्रुतिसेन विज्ञानाभिरुचिमित “योगवार्त्तिक”-
व्याख्येन अष्टपुरीशकापलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीमुक्त्या
सहितेन भगवत्कृष्णकृतपद्मार्थादर्शटीकाया सह “सांख्यप्रवचन” भाष्येन सुप्रसि-
तम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमद्भाष्यसम्प्रदायाचार्य-दार्शनिकसार्वभौम-साहित्य
दण्ढाणाचार्य-तर्करत्न-न्यायरत्न-गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पण्या
“पातञ्जलप्रभा”नामिकया भूमिकया च संवलितम्, (योग वि० ३) क० ४-०
- १११ सारस्वत व्याकरणम् । अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतम् । श्रीचन्द्रकोटिसूरिप्रणो-
तचन्द्रकोटिनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया, श्रीवासुदेवभट्टविरचितप्रसादाख्य-
टीकाया च समन्वितम् । कविताकिशोत्कल-चारुल श्रीचन्द्रकिशोरशास्त्रिणा निर्मि-
तया मनोरमाविवृत्या च समुद्भासितम् । पूर्वाह्नम् । (व्या. वि. १३) क० १-८
- ११२ सामान्यनिरुक्ति-गादाधरी-वैद्यार्थस्य टीकाः । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमिथिलामण्ड-
लमण्डन-पं० कुलपति श्रीपाद-श्रीधर्मदत्त [श्रीधर शा] धर्मविरचितः ।
(न्या. वि. १७) क० १-८
- ११३ जागमीकी पद्धता । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र गौडकृत गंगाख्यव्याख्या
टिप्पणीसहिता । (न्या. वि. १८) क० १-८
- ११४ मनुस्मृतिः । कुल्लुकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीव्याख्यया काशीस्थगवर्नमेण्ड सं-
स्कृतकालेन व्याकरण-मीमांसा-धर्मशास्त्राध्यापकेन पं० नेने हृत्युपाह्न गोपाल-
शास्त्रिमण्डितपरिशिष्टटिप्पण्यादिभिरपि सहिता । अत्यन्तशुद्धसंस्करणम् ।
सम्पूर्णम् । (धर्मशास्त्र. वि.) क० २-४
- ११५ व्युत्पत्तिवादः । श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितः । वैयाकरणशिरोमणि-
शुक्ल श्रीवेणीमाधवशास्त्रिरचित [शास्त्रार्थ-परीक्षोपयोगि] शास्त्रार्थकला टीका-
सहितः । (न्या. वि. १९) क० २-०
- ११६ भामती । प्रहसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भाष्यचर्यपतिमिश्रविरचिता ।
न्यायाचार्य पं० दुर्णिराजशास्त्रिणा सङ्कलितया विषमस्यलटिप्पण्या समलङ्क-
ता । तत्रार्थ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तः प्रथमो भागः । (व. वि. ११) क० १-८
- ११७ जगन्मन्त्रदीपकः । सोदाहरण-सटिप्पण-हिन्दीटीकासहितः । ज्यौ० पं० श्रीवि-
जयेश्वरप्रसादद्विवेदिना विरचितः । (ज्यौ. वि. ९) क० ०-८
- प्राधिसंभानम्-चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।